

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

Конспект лекцій
для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня
денної та заочної форм здобуття освіти
за спеціальністю С4 «Психологія»

Електронний ресурс

Рецензенти:

Н. С. Кучеренко – кандидат психологічних наук, в. о. завідувачки кафедри практичної психології Навчально-наукового інституту «Українська інженерно-педагогічна академія» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
Е. Михлюк – кандидат психологічних наук, доцент, заступник начальника навчально-наукового інституту управління та безпеки населення НУЦЗУ.

*Затверджено до розміщення в мережі Інтернет рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 1 від 23 жовтня 2025 року)*

Гендерна психологія : конспект лекцій для здобувачів вищої освіти другого
Г 34 (магістерського) рівня денної та заочної форм здобуття освіти за спеціальністю
С4 «Психологія» [Електронний ресурс] / З. Р. Шайхлісламов. – Харків : ХНУ імені
В. Н.Каразіна, 2025. – (PDF 167 с.)

Конспект лекцій розроблено відповідно до освітньо-професійної програми підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю С4 «Психологія». Конспект лекцій з дисципліни «Гендерна психологія» спрямований на отримання знань та ознайомлення зі специфікою гендерних особливостей у майбутній професійній діяльності психолога; відпрацьовування основних прийомів, які використовуються в психодіагностиці статевих взаємовідносин; здатності самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати психологічну інформацію з різних джерел; здатності до особистісного та професійного самовдосконалення, навчання.

УДК 159.9

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2025
© Шайхлісламов З. Р., уклад., 2025

ЗМІСТ

Лекція 1. Гендерна психологія: предмет, завдання, становлення	4
Лекція 2. Теоретичні основи гендерної психології	16
Лекція 3. Методологія та методи психологічного дослідження гендеру	33
Лекція 4. Основні емпіричні методи гендерної психології	44
Лекція 5. Психологія гендерної соціалізації	55
Лекція 6. Основні інститути та агенти гендерної соціалізації	65
Лекція 7. Гендерна роль: соціально- психологічний аспект	73
Лекція 8. Гендерно-рольовий конфлікт	83
Лекція 9. Гендерна ідентичність особистості	90
Лекція 10. Гендерна психологія лідерства	102
Лекція 11. Психологія гендерного насильства	116
Лекція 12. Гендерна психологія спілкування	136
Лекція 13. Законодавче регулювання та міжнародні стандарти гендерної рівності.	151
Список використаних джерел	166

Лекція 1.

Гендерна психологія: предмет, завдання, становлення

План

- 1.1. Предмет, структура та завдання гендерної психології
- 1.2. Гендерна Психологія В Системі Міждисциплінарного Знання про гендер
- 1.3. Розвиток гендерної психології
- 1.4. Завдання гендерної психології на сучасному етапі

Стать людини - це те, що ми тримаємо в полі уваги, коли спілкуємося, виховуємо, навчаємо, наймаємо на роботу тощо. Відповідно до власних уявлень про чоловіче та жіноче вибудовуємо свої відносини з людьми і навіть своє життя. Однак до деяких наших уявлень про людей різної статі, які ми навіть не ставимо під сумнів, варто придивитися більш уважно, зокрема: Чи дійсно чоловіки та жінки - це два різні світи? Чи справді відмінності між ними є наперед визначені їх біологією? Чи справді жінки є більш тривожними, депресивними, залежними, порівняно з чоловіками? Чи дійсно чоловіки є значно агресивнішими, креативнішими, кращими лідерами, ніж жінки? Чи не є такі наші уявлення упередженими на користь однієї статі? На ці та інші запитання спробуємо знаходити відповіді в процесі вивчення означеної дисципліни.

1.1. Предмет, структура та завдання гендерної психології

Психологія з самого її зародження значну увагу приділяла статі людини та пов'язаним з нею психологічним характеристикам. Цей інтерес зрозумілий, оскільки стать - це основа нашого бачення себе самого, оцінки інших людей у процесі спілкування з ними. Перше, що ми відображаємо в інших людях, на що орієнтуємося, будуючи контакт, про що пам'ятаємо, навіть забуваючи з часом деталі спілкування з людиною, - це її стать. Саме на основі статі у багатьох суспільствах вибудовується розподіл праці, статусів та ролей людей.

Психологія статі - це галузь наукового знання, яка об'єднує розрізнені дослідження психологічних відмінностей між статями, що обумовлені біологічними чинниками. Вона може розглядатися як передумова розвитку гендерної психології.
--

Стать людини, тобто універсальні, біологічні причини поведінки, майже сторіччя від часу заснування психології була у фокусі психологічних досліджень. У межах «психології статі» чоловіки та жінки зазвичай вивчалися, як кардинально відмінні світи, а стать людини

ототожнювалася з її сексуальністю. З часом відмінності перестали зводити до сексуальності, однак продовжували вважати вродженими. Саме на цій основі оформилась психологія статевих відмінностей.

Чому ж саме гендерна психологія, а не психологія статі? Виникнення саме гендерної психології пов'язане з утвердженням у науці самого поняття «гендер» у 60-70-х роках ХХ століття. В його утвердження неабиякий внесок зробили феміністичні рухи та феміністична теорія того часу. Завдяки активності феміністок фокус уваги почав зміщуватися з біологічного на соціокультурний вплив. Ними спростовувалась ідея природної обумовленості материнського інстинкту та її

наслідки для статусу жінки: обмеженість життя жінки виключно сімейними ролями. Вони взяли під сумнів і інші біологічні пояснення жіночої психології (інтелектуальна неспроможність, лідерські обмеження та ін.), на яких ґрунтується низький статус жінки у суспільстві. Як результат, стали видимими соціальні чинники, як-от виховання, навчання, масова культура, засоби масової інформації, які обумовлюють специфіку формування особистостей чоловіка та жінки, а також відносин між ними. Отже, термін «гендер» увійшов у категоріальний апарат психології на хвилі ослаблення біологічного детермінізму для того, щоб описати психологічні та соціальні аспекти статі людини. Пізніше дослідження гендеру як соціальної статі людини проникли у різні сфери психологічного знання, насамперед, у соціальну та клінічну психологію.

У сучасній науці гендер аналізується як багаторівневе явище. Зокрема, розглядаються такі рівні: індивідуальний, інтерактивний, структурний.

1. На індивідуальному рівні вивчаються стабільні риси чоловіків та жінок, які ґрунтуються на біології та з'являються внаслідок ранньої соціалізації;

2. На інтерактивному рівні простежується, як гендерні очікування формують ідентичність та поведінку особистості; які переваги та обмеження соціальної поведінки стають наслідком гендерної соціалізації; як діють гендерні атитюди, яких дотримуються чоловіки та жінки.

3. На структурному рівні аналізуються шаблони макрорівня, статуси в суспільстві, заохочення, які до цих статусів прив'язані та приводять до відмінностей у поведінці та досвіді чоловіків та жінок.

гендерна психологія фокусується переважно на першому та другому рівнях аналізу, що, власне, і визначає її особливе місце у структурі гендерного знання.

Якщо узагальнити різні визначення предмету гендерної психології, які ґрунтуються на сучасній методології, то можна сказати, що гендерна психологія -

це наука, що вивчає психологічні закономірності та психологічні механізми створення, трансформації та вияву різних форм гендеру (гендерної ідентичності) в інтерперсональній взаємодії, як зрозуміло із визначення,

Гендерна психологія вивчає психологічні закономірності та механізми творення, перетворення та вияву різних форм гендеру (гендерної ідентичності) в інтерперсональній взаємодії.

сучасна гендерна психологія більше сфокусована на інтерактивному рівні аналізу гендеру. гендерна ідентичність не розглядається як досягнена властивість особистості, а скоріше, як процес, явище, яке знаходиться у постійній трансформації. Саме через міжособистісну взаємодію ми отримуємо розуміння гендеру та виявляємо це розуміння.

Сучасною наукою підкреслюється роль пізнавальних процесів у гендерній соціалізації особистості. Пізнання - це той шлях, яким гендер впливає на наше сприйняття, наші інтерпретації та реагування на соціальний світ.

Слід зауважити, що оформлення предмету гендерної психології проходило декілька етапів:

- дослідження соціальної природи психологічних відмінностей між статями;
- дослідження фемінності та маскулінності особистості як двох форм вияву соціальної нормативності на рівні особистості;
- дослідження множинної гендерної ідентичності особистості.

Останнє вивело у фокус досліджень різні типи гендерної ідентичності особистості: фемінну, маскулінну, андрогінну, недиференційовану. Донині гендерна психологія пройшла тривалий шлях становлення і є доволі усталеною сферою соціально-психологічних досліджень, що має окреслене дослідницьке поле та спирається на серйозні психологічні теорії. Явища, якими цікавиться сучасна гендерна психологія, тісно вплетені в предметний зміст соціальної психології. Тому справедливо розглядати гендерну психологію як структурну одиницю соціальної психології. Варто зауважити, що у західній науці доволі усталеним є термін «соціальна психологія гендеру». Його психологічний смисл відповідає сучасному розумінню гендерної психології як науки про гендерну взаємодію.

Думається, що соціально-психологічна перспектива найкраще підходить для того, щоб зрозуміти, як формуються наші уявлення про жіночність та мужність у повсякденній взаємодії з різними людьми; які механізми обумовлюють те чи інше наше самовиявлення у спілкуванні як представника певної статі. Розуміння гендеру як інтерактивного процесу проливає також світло на те, як соціальні умови системно обмежують індивідуальний вибір, як формуються і відтворюються моделі гендерної поведінки та гендерної нерівності.

Предметне поле гендерної психології, як науки молодой, яка розвивається, є мінливим та різноманітним, тому зрозумілим є намагання науковців його структурувати. У літературі можна познайомитися з різними підходами до структурування предметного наповнення науки, яка Вами вивчається. У даному виданні можемо конкретизувати його зміст через наступну структуру:

- **Методологія гендерних досліджень у психології** є виключно важливим розділом для розвитку молодой науки, де здійснюється рефлексія методологічних засад психологічних досліджень гендеру, обґрунтовуються адекватні предмету методи, доводиться їх достовірність та надійність.

- **Психологія відмінностей, пов'язаних зі статтю**, досліджує відмінності та подібності у психологічних характеристиках та особливостях поведінки чоловіків та жінок у спілкуванні, діяльності та самореалізації, що викликані соціокультурними умовами існування.

- **Психологія гендерних характеристик особистості**, передусім, спрямована на вивчення специфіки формування гендерної ідентичності і основних її складових: гендерної самооцінки, самоприйняття, установок, уявлень, стереотипів, що відповідають гендерній диференціації. Значна увага в цьому розділі присвячена питанням вияву та розвитку гендерної ідентичності у взаємодії, виробленню адекватних пристосувальних стратегій для подолання існуючих гендерних стереотипів, що порушують адаптивні можливості особистості. Досліджуються механізми формування відчуття свого жіночого чи чоловічого тіла, усвідомлення своєї належності до певної статі у соціальному контексті. У даний розділ також включені питання формування нетрадиційних гендерних ідентичностей та сексуальності.

- **Психологія гендерної соціалізації** розглядає психосоціальні аспекти розвитку особистості. У цьому розділі представлений аналіз впливу соціальних інститутів (сім'ї, школи) на розвиток гендерної ідентичності. Основними поняттями розділу є: статеві ролі, гендерна соціалізація. Необхідно відзначити, що питання гендерної соціалізації як процесу засвоєння особистістю системи уявлення

про поведінку чоловіків і жінок у суспільстві відносяться часто до галузі соціальної психології. Вважається, що гендерна соціалізація включає два взаємопов'язані аспекти. Перший аспект розкриває специфіку впливу суспільства на окремого індивіда з метою прийняття ним стандартів диференційованої поведінки, які засвоюються у вигляді гендерних уявлень. Другий аспект пов'язаний із самовизначенням особистості щодо прийнятих у суспільстві соціальних моделей чоловічої та жіночої поведінки, норм і гендерних стереотипів та вияву їх у спілкуванні. Значна увага приділяється вивченню асиметричних умов соціалізації для представників чоловічої і жіночої статі, способів і механізмів впливу основних інститутів соціалізації на формування в учасників соціалізаційного процесу гендерних атиюдів, стереотипів, уявлень; досліджується і те, як на рівні міжособистісної взаємодії засвоюються та виявляються нормативні гендерні моделі та транслюється гендерна нерівність.

– **Психологія гендерних груп.** Сучасні соціально-психологічні дослідження гендеру звертаються до вивчення психологічних аспектів моногендерних та гетерогендерних груп, а також великих груп, утворених за критерієм статі і сексуальності (жіночі організації, ЛГБТ спільноти, чоловічі закриті клуби тощо). Вивчаються психологічні закономірності поведінки й діяльності людей, які обумовлені їх приналежністю до названих груп, забезпечується аналіз психологічних характеристик представників цих груп у зв'язку з їх соціальним статусом як всередині гендерної групи, так і в рамках більш широкої соціальної структури.

– **Прикладна гендерна психологія** включає в себе вивчення практичного застосування знань з гендерної психології в різних галузях психологічної науки, зокрема гендерно-психологічні аспекти вікового розвитку та освіти, лідерства та розвитку кар'єри в організаціях, сімейних, ділових та міжособистісних відносинах, а також психологічного благополуччя.

Окремі автори як компонент гендерної психології називають **гендерну психологію лідерства**. Це доволі добре напрацьований прикладний аспект

гендерної психології Його розробленість викликана тим, що дана область охоплює кілька важливих моментів: природу та характер відмінностей між чоловіками і жінками-лідерами; гендерну соціалізацію лідерства; специфіку жіночого менеджменту; відносини домінування і підпорядкування (лідерство), які часто виникають між чоловіками і жінками, а також дослідження, які необхідні для адекватної організації виробничих відносин.

1.2. Гендерна психологія в системі міждисциплінарного знання про гендер

Гендер - це багаторівневий та багатовекторний феномен, який у сучасній науці намагаються досліджувати комплексно. На з'ясування його природи, механізмів функціонування та розвитку спрямовані зусилля багатьох наук: соціології, культурології, етнографії, антропології, історії, політології, педагогіки, психології.

Міждисциплінарні дослідження гендеру охоплюють широке дослідницьке поле і реалізуються з початку 80-х років минулого століття. Ці дослідження концентруються навколо питань, які стосуються норм чоловічої та жіночої

Гендерологія (англ. gender – рід, стать і грец. logos – учення) - це міждисциплінарний напрям у суспільних науках, що охоплює проблеми індивідів з різною гендерною та сексуальною ідентичністю. Її об'єктом є закономірності соціального конструювання статі, а предметом - закономірності репрезентації соціальних особливостей статі (гендер). Фемінологія (від латин. femina - жінка) - вивчає закономірності соціального становища жінок, соціально- політичні, економічні, соціально- психологічні закономірності вирішення жіночого питання (дискримінації жінок, нерівності статей).

поведінки, характеру стосунків між статями, чинників цієї поведінки та цих відносин. Жіноче та чоловіче розглядаються як конструкти культури.

Міждисциплінарне вивчення гендерних питань було розпочато в межах фемінології, науки, яка вивчає жіноцтво як цілісну та стійку соціальну спільність. У фокусі її уваги також культурні та психологічні чинники становлення особистості, однак лише жінки. Дослідників цікавлять не лише психологічні, але й економіні, політичні, правові аспекти становища жінки у суспільстві.

Гендерні дослідження не можна ототожнювати з феміністськими, або жіночими, дослідженнями, інституціоналізація яких відбувалася в американських університетах наприкінці 1960 -х років під безпосереднім впливом феміністського руху, або «фемінізму другої хвилі», який переніс акцент з «жіночого питання» на гендерний аналіз соціальних відносин. У результаті центром обговорення стала критика патріархату як засади культури, яка структурно закріплює чоловіче домінування.

Головним завданням феміністських досліджень стало вивчення становища жінок з точки зору самих жінок і обґрунтування політичного порядку, метою якого є боротьба проти дискримінації жінок. Феміністські дослідження орієнтовані на критику суспільства і критику науки. Теоретики цього напрямку виходили з наявності специфічного жіночого досвіду, поки що не відображеного в поняттях і концепціях існуючої на сьогоднішній день соціально-гуманітарної науки. Остання піддавалася ними критиці за ігнорування жінок. На їхню думку, ігнорування жінок і жіночого досвіду в науковому розгляді обумовлено тим, що воно сфокусовано на сфері публічній, з якої жінки були, як правило, виключені.

Методологія гендерних досліджень формується, головним чином, на основі переосмислення таких концепцій, як теорія статевих ролей і соціального конструктивізму. Гендерний підхід - це методологічна основа досліджень у суспільних науках, орієнтована на втілення ідеї рівності людей, незалежно від їх статевої належності.

Гендерна теорія - система наукових поглядів на відносини, ролі, норми, статуси, цінності чоловіків і жінок, їхнє соціальне життя, життєвий досвід, набуття та реалізацію ними соціально-рольових характеристик.

На відміну від феміністських (жіночих) досліджень, гендерні дослідження звертаються до значно ширшого кола проблем, що виникають як у жіночому, так і в чоловічому досвіді в різних вікових, соціокультурних, расових групах.

Як і будь-яка міждисциплінарна наука, гендерологія, та й феміністика, мають вирішити питання напрацювання спільної методології дослідження між різними галузями науки. І це доволі складне завдання, оскільки кожна наука має свої унікальні методологічні основи та методи. Методологічною основою сучасних досліджень гендеру є конструкціоністський підхід.

Предметне поле сучасної гендерної психології, з одного боку, інтегроване у міждисциплінарне поле гендерології, а з іншого, є суто психологічним знанням про психологічні механізми створення та перетворення гендерної ідентичності в процесі соціальної та міжособистостісної взаємодії. Отже, з одного боку, предмет гендерної психології є підпорядкованим гендерології, тобто принципово вужчим, але водночас гендерні дослідження у психології охоплюють різні галузі (наприклад, психологію спорту, клінічну психологію, диференційну психологію, психофізіологію) і виходять за межі її міждисциплінарного поля.

1.3. Розвиток гендерної психології

Фемінізм та розвиток гендерної психології. Розвитку гендерної проблематики в психології передували шляхи розвитку гендерно-орієнтованих ідей в рамках жіночого громадського руху і теоретичних феміністських концепцій.

Жіночий рух виник наприкінці XVII на гребені буржуазних революцій та мав декілька хвиль активізації та згасання: фемінізм першої, другої та третьої «хвиль», що відрізняються за проблемами нерівності, які перебували у фокусі уваги. Детально познайомитися із здобутками кожної «хвилі» можна в оглядах, підготовлених рядом науковців (Ткалич М.Г., 2016; Лоап С. СьгізІег, Бопам К. МсСгеагу, 2010, Нелісезоп, Уіскі 8., 2012).

Фемінізм першої хвилі асоціюється з рухом суфражисток, це кінець XIX і початок XX століття. Центральним питанням, больовою точкою тут є нерівність між чоловіками і жінками, що існує на рівні законодавства. В поліусі уваги - реформи в області права і політики, боротьба жінок за доступ до освіти, набуття прав власності та виборчих прав.

Фемінізм - це філософська концепція, яка становить основу соціально-політичного, культурного, інтелектуального руху, спрямованого на забезпечення рівноправності жінок з чоловіками в усіх сферах суспільного життя.
--

Друга хвиля фемінізму (кінець 60-х років XX століття) пропонує нове, розширене розуміння нерівності. Активісти і дослідники вважають, що несправедливість не зводиться до сфери легального, але корениться в самому суспільному устрої, в тому, як чоловічі і

жіночі досвіди організовані соціально. Дискримінація жінок розглядається, як наслідок патріархального порядку, який відтворюється і в публічній, і в приватній сферах. Візьмемо як приклад політику. Навіть у тих країнах, де жінки мають рівні з чоловіками політичні права, їх відсоток у парламенті істотно менший, ніж відсоток чоловіків. Якщо звернутися до прикладів з приватного життя, ми побачимо, що «жіноча» домашня праця, пов'язана з турботою про дітей і веденням господарства, як правило, недооцінена у порівнянні з оплачуваною працею в сфері виробництва. Багато власне жіночих тілесних переживань (менструація, вагітність, менопауза) патологізуються, постають як щось, що потрібно приховувати і / або контролювати за допомогою медицини. Феміністки і феміністи також привертають увагу до нагальних проблем: домашнього насильства, сексуального насильства.

У рамках фемінізму другої хвилі підкреслюється, що досягнення рівних прав не завжди має на увазі досягнення рівних можливостей. Завдання цього руху: озвучити особливу жіночу позицію, розкрити нерівності, вплетені в наше

повсякденне життя.

У 1990-ті роки зароджується третя хвиля фемінізму. Цей новий підйом політичної та пізнавальної активності в розумінні гендерної нерівності, пов'язаний з переосмисленням самої категорії досвіду. Таке переосмислення має два основних аспекти:

- перший полягає у відмові від сприйняття жінок (і чоловіків) як якоїсь однорідної групи, що розділяє подібні переживання і подібні інтереси. Увага до категорій класу, раси і сексуальності робить явним той факт, що деякі жінки - освічені, заможні, білі, гетеросексуальні - знаходяться в привілейованому положенні по відношенню до інших жінок і можуть їх пригнічувати.

- другий аспект полягає в тому, що досвід не існує поза своєю інтерпретацією. Якщо для фемінізму другої хвилі ключовим проявом дискримінації були практичні труднощі, які відчувалися жінками в повсякденному житті, то у фокусі фемінізму третьої хвилі знаходяться дискурсивні конструкти, що обмежують наші уявлення про себе та інших людей. Глибинна причина гендерної нерівності криється в тому, що саме наше мислення підпорядковане бінарним опозиціям, які розділяють чоловіче і жіноче, розум і емоції, гендерну норму і відхилення від неї. Опір цій матриці передбачає вибудовування нефіксованих, «плаваючих» квір-суб'єктивностей.

Феміністська критика психології та феміністська психологія.

Інтенсивна феміністична критика психології розпочалася в 60-ті роки минулого століття на звершення другої хвилі феміністичної активності. Початок феміністської критики психології було покладено працею «Жіноча містика» Фрідан (1963), де вона звинуватила З.Фрейда в приниженні соціального статусу жінки. На погляд Фрідан, соціальні науки замість того, щоб знищувати соціальні упередженості, насправді давали їм нове життя. Феміністські психологи поширили її критичний аналіз на всю психологічну науку, зробили видимими рамки, якими суспільство обмежило життя жінок, а психологію представили як частину цієї проблеми. Вони доводили, що психологія є гендерно заангажована наука, котра не дає правдивих знань про жіночий досвід. Водночас феміністські психологи наголошували на значенні психології для рефлексії та подолання соціальних обмежень, виокремили низку проблем, які можуть бути вирішені саме завдяки психологічним дослідженням.

Перший критичний аналіз психології жінки було здійснено дослідницею Наомі Вейсштейн і викладено нею у переконливому есе. Її робота стала імпульсом для спростування соціальних міфів щодо жінки, зокрема ідеї материнського інстинкту та жіночої характерології: інфантильної, залежної, невпевненої, мотивованої лише на пошук чоловіка та дітей.

Загалом сутність феміністичної критики психології у 60-70 роки полягає у викритті упередженості науки щодо жінок, сексистської налаштованості більшості психологічних теорій та досліджень. Феміністки стверджували, що упередженість щодо жінок у психології пов'язана з нехтуванням наукою соціального контексту життя жінок (соціальних очікувань) на користь внутрішніх детермінант, так званого «жіночого характеру». Приписування внутрішнім чинникам використовується психологами переважно для обґрунтування дефіциту соціальної влади та статусу жінки як закономірних явищ.

Результатом феміністської критики стало оформлення феміністської психології, жіночих та гендерних досліджень у психології.

Філософ науки Сандра Хардинг запропонувала таку класифікацію феміністських підходів до вивчення гендеру:

1. Підхід з точки зору фемінізму. Передбачається, що жінки суттєво відрізняються від чоловіків і повинні вивчатися окремо, самі по собі.

2. Феміністичний емпіричний підхід. Стверджується, що жінки можуть відрізнятися від чоловіків, а можуть не відрізнятися. Тільки точні вимірювання можуть довести подібність та відмінність між ними.

3. Феміністський конструктивістський підхід. Доводиться, що фемінні риси конструюються та є мінливими. Тому спроби виміряти їх, як стабільні риси, ведуть до помилкових висновків. Спростовується дуальність гендеру, обґрунтовується можливість множинної гендерної ідентичності.

Дослідження гендеру у сучасній психології можуть бути віднесені до одного з цих підходів. Перший підхід реалізується переважно жінками- психологами; які намагалися змінити патріархальну психологію, подолати гендерну нерівність у суспільстві. Ними вивчався жіночий досвід, жіноча суб'єктивність, що представляють собою половину загального людського досвіду.

Другий підхід більш орієнтований на встановлення гендерних відмінностей та демонстрацію того факту, що існує небагато значущих, статистично доведених відмінностей. Однак, традиційні методи дослідження, що ігнорують своєрідність жіночого досвіду, суперечать феміністичним ідеям. Через це порівняльні дослідження цього плану зазнають критики з боку представників фемінізму.

Третій підхід розвиває думку, що гендерні відмінності, ймовірно, конструюються, а не просто вимірюються чи описуються. Отже, феміністські психологи відходять від дослідження гендеру як продукту або результату. Вони вивчають процеси, через які він конструюється та в результаті яких він виникає. Акцент на цих процесах соціального конструювання обумовив зміну методів дослідження з кількісних на якісні (аналіз дискурсу, тематичний аналіз). Сильною стороною даного підходу вважають міждисциплінарність. Представниками його є Харе-Мастин і Маресек, Морі Кроуфорд Маргарет Везерол.

Після 90-х років виникають нові акценти у жіночій психології. Це встановлення відмінностей всередині жіночого досвіду (досвіду жіночої гетеросексуальності та гомосексуальності, психічно здорових та хворих жінок, здорових та інвалідів тощо).

Етапи розвитку гендерної психології. Як ми вже зазначали, часом оформлення гендерної психології як самостійної галузі психологічного знання вважаються 70-ті роки минулого століття. Назвемо декілька подій, які вважаються знаковими в становленні цієї науки. Це публікації наукових праць, що відобразили нові погляди вчених на гендер, як соціальну статтю. Так, впродовж 70-х років були опубліковані два підручники *Women and sex roles: A social psychological perspective*; *Gender and Communication*, що висвітлили соціально-психологічні аспекти статі. Наукові обговорення проблеми привели до створення в структурі Американської психологічної асоціації окремої секції під назвою «Психологія жінок», а також сприяли тому, що вийшли у світ перші номери журналів: «Статеві ролі» та «Психологія жінки».

Завдяки феміністичній активності до 90-х років гендерна психологія була сфокусована на жіночій психології, і лише на кінець 90-х років психологи починають розширювати проблематику досліджень. Стало враховуватися те, що і психологія чоловіків також несе в собі відбиток суспільства, культури та повсякденної взаємодії і заслуговує окремих досліджень. У результаті в 2000 році в межах Американської психологічної асоціації утворюється секція «Психологія чоловіків та маскулінності», а також однойменний науковий журнал. В останні роки коло інтересів гендерної психології доповнилось ще і дослідженнями психологічних характеристик людей з нетрадиційним гендером та нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Ці дослідження дають цінний матеріал для розуміння процесів конструювання гендеру в культурі.

У науковій та навчальній літературі Ви можете знайти різні підходи до аналізу історичного шляху гендерної психології. Однак усі однозначно звертають увагу на тривалу передісторію розвитку цієї науки та дуже коротку її історію. На Заході гендерна психологія пройшла тривалий шлях розвитку, можна навіть сказати, що до 90-х років це була виключно західна наука. Особливо плідно гендерна проблематика розвивалась у США. Становлення гендерної психології пройшло декілька етапів, зміна яких обумовлена розвитком теорії та методології гендерних досліджень.

Перший етап (1894-1936) пов'язаний із дослідженнями статевих відмінностей у психологічних властивостях. Особлива увага була прикута до з'ясування реальних відмінностей в інтелектуальних здібностях чоловіків та жінок, оскільки саме низькими здібностями жінок часто обґрунтовувався нижчий статус жінки в суспільстві.

Другий етап (1936-1954) відповідає дослідженням маскулінності- фемінності як глобальних рис особистості. На цьому етапі гендерна ідентичність розумілася як результат ідентифікації з нормами фемінності чи маскулінності, прийнятими у суспільстві. Були розроблені психологічні шкали для вимірювання маскулінності та фемінності. Оцінка сформованості засвідчувала адаптованість особистості.

На третьому етапі (1954-1982) дослідження стосувалися типів гендерної ідентичності. У цей час фемінність та маскулінність розглядаються як різні виміри гендерної ідентичності, що базуються на емоційності та інструментальності. Вони можуть бути поєднані в структурі особистості по- різному. Були розроблені опитувальники для вивчення типів гендерної ідентичності, наприклад, статево-рольовий опитувальник С. Бем.

Четвертий етап (1982- і донині) за своєю суттю є дослідженнями гендеру як соціальної категорії. У цей час відбувається усвідомлення того, що гендер - це багатогранна конструкція, яку неможливо оцінити за одиничними параметрами. Стає зрозумілим, що зміст гендерної ідентичності, гендерних ролей залежить від контексту, часу, місця, культури. Інтерес викликають випадки, коли виконання гендерної ролі не співпадає з культурним стандартом, або гендерна роль не співпадає з біологічною статтю.

Значну роботу з аналізу історії досліджень статі та гендеру у психології здійснено О. Бендас (2005) та І. Клециною (2002; 2003; 2012). Детально з оглядом цього питання Ви можете познайомитись у посібниках названих авторів, тут же ми лише означимо основні етапи становлення науки:

XIX розробка відповідних ідей у руслі філософії (від античних часів до кінця ст.);

XX формування предмету і розділів гендерної психології (кінець XIX — початок ст.);

1) «фрейдівський період», пов'язаний з прізвищем З. Фрейда і психоаналізом (початок XX ст. — 1930-і рр.);

2) початок експериментальних досліджень і поява перших теорій (1950-1980-і рр.);

3) бурхливий розвиток гендерної психології: сплеск експериментальних досліджень, теоретичне осмислення емпіричних фактів, адаптація відомих методів і методик для вивчення гендерної проблематики і створення специфічних гендерних методик (з 1990-х рр. по теперішній час).

Історія розвитку гендерної психології в Україні розпочинається у 90-ті роки минулого століття під впливом розвитку гендерних досліджень на Заході. Важливими передумовами розвитку гендерної психології в Україні була поява в радянські часи (70-ті роки) низки галузей психології: психології статі, психології статевих відмінностей, психології сім'ї та сімейних взаємин. Слід сказати, що більшість праць, пов'язаних із проблематикою гендеру в радянській психології, мали біодетерміністський характер. Однак, маємо відмітити важливі результати щодо вивчення формування психологічної статі людини в онтогенезі лєнінградської школи психології Б. Ананьєва. Завдяки цим дослідженням утверджується термін «відмінності, пов'язані зі статтю». Він визнав динаміку і нерозривність категорій статі і віку. Також впливовою на теренах Радянського Союзу була концепція В. Геодакяна, який розглядав живі різностатеві істоти як інформаційні системи, яким відведені полярні позиції у процесі еволюції ролі. Ближчими до соціальної детермінації статі є дослідження В. Кагана, І. Кона та Н. Обозова.

Логіку розвитку гендерної психології в Україні можна представити так:

1. Кінець XIX - початок XX ст. - дослідження психологічних особливостей чоловіків і жінок.

2. 1920-1930 рр. - педологічні дослідження (П. Блонський), ототожнення статі з сексуальністю.

3. 1960-1980 рр. - дослідження гендерних відмінностей в школі Б. Ананьєва.

4. З 1990 рр. до сьогодні - вивчення гендерних відмінностей, що не зумовлені біологічною основою.

Серед психологів пострадянського простору окремо слід відзначити Т. Бендас, І. Кльоцину, які видали перші підручники з гендерної психології, узагальнивши велику кількість наявного матеріалу в цій галузі. З українських психологів помітний внесок був зроблений І. Бондаревською, Т. Говорун, Л. Заграй, С. Іванченко, О. Кікінежді, Т. Титаренко, М.Т. Калич, які досліджували різні аспекти гендерного досвіду та гендерної ідентичності.

1.4. Завдання гендерної психології на сучасному етапі

Сучасна гендерна психологія прагне показати механізми конструювання гендерної ідентичності в різних часових і соціокультурних контекстах; з'ясувати умови успішної самореалізації жінок та чоловіків у невідповідних статі сферах

життєдіяльності; здійснити аналіз чинників гендерної соціалізації на основі кроскультурних порівнянь.

Продуктивний подальший розвиток гендерної психології пов'язують із вирішенням науковцями чотирьох проблем:

– Перша проблема - це дефіцит чоловіків та хлопчиків у гендерних дослідженнях. У психології укорінився міф про те, що всі знання, які були отримані до започаткування жіночих досліджень, проводилися виключно на чоловіках, тому психологія чоловіків є досконально вивченою, на відміну від жіночої. Однак у реальності все не зовсім так. Незважаючи на те, що чоловіки частіше використовувалися в якості досліджуваних, однак їх контингент не був різноманітним. Досліджувану вибірку зазвичай складали білі, вищого чи середнього класу чоловіки. Тому відмінності культурні, расові, етнічні, а також ті, які стосувалися сексуальної орієнтації, майже не вивчалися. А це означає, що результати таких досліджень не могли бути узагальненими не тільки щодо жінок (як справедливо відмічали феміністки), але й по відношенню до всіх чоловіків. З іншого боку, ними помічена тенденція активізації досліджень чоловіків та маскулінності в останні роки, особливо у певних сферах: чоловічі та юнацькі проблеми в консультуванні, психологія чоловічої тілесності та здоров'я зберігаючої поведінки, психологічні особливості чоловічих спільнот. Загалом, все сказане приводить до думки про необхідність вивчення багатоманітності гендерної ідентичності у жінок, чоловіків, трансгендерів, транссексуалів, асексуалів, людей з гетеросексуальною, гомосексуальною та бісексуальною орієнтацією.

– Друга проблема методологічного характеру. В середині самої гендерної психології та при організації гендерних досліджень у різних галузях психології існують серйозні методологічні розбіжності. Гендерні дослідження є добре інтегровані в сферу соціальної психології, однак вони здійснюються не тільки в рамках соціальної психології, але і в інших галузях психології, наприклад, нейробіології, спортивній психології, клінічній психології. Ці дослідження використовують різні методи, теорії, моделі, оцінні критерії та терміни, що є причиною непорозумінь у гендерних питаннях. Наприклад, за межами гендерної психології часто відсутнє чітке розрізнення між статтю та гендером і, як наслідок, не диференціюються категорії «гендерні відмінності» та «статеві відмінності», «гендерні ролі» та «статеві ролі». Ці відмінності заважають співпраці вчених-психологів щодо вивчення гендерних питань. Тому доволі важливою є комунікація в межах психології для вироблення спільного тезаурусу та методології для усіх гендерних досліджень в її різних галузях.

– Третьою виявленою проблемою є доволі стійка тенденція у психології протиставляти статі («протилежна стать», «інша стать»), перебільшувати величину гендерних відмінностей чи надмірно підкреслювати статистичні відмінності між чоловіками та жінками, а також не інтерпретувати їх походження. З цього випливають завдання не лише статистично точно відображати відмінності між статями та в середині гендерних груп, але і не ігнорувати подібності, протиріччя в зібраних даних, здійснювати багатофакторний аналіз природи виявлених відмінностей.

– Остання описана ними проблема пов'язана з адекватністю використовуваних у дослідженнях методик. Актуальним є перегляд методів

дослідження гендерної проблематики у психології з точки зору їх надійності та достовірності, відповідності сучасній методології, адже частина широко вживаних методів ґрунтується на стереотипних уявленнях про формування гендеру (наприклад, статеворольовий опитувальник С. Бем).

Гендерна психологія в Україні знаходиться на початку свого розвитку, тому ми маємо звернути увагу на низку специфічних і актуальних проблем саме для неї:

- утвердження її як сфери самостійного наукового знання та навчальної дисципліни, оскільки донині на теренах вітчизняної психології гендерна психологія не має достатнього чіткого статусу та теоретико-методологічного обґрунтування;

- асиміляція конструкціоністських ідей в дослідницьке поле української гендерної психології; більшість досліджень проводяться на основі псевдогендерного підходу - це порівняння психологічних характеристик за статтю;

- адаптація західних теоретичних концепцій, теорій до наших соціокультурних умов; врахування іншого інтелектуального, культурного, релігійного поля в інтерпретаціях результатів гендерних досліджень;

- підсилення практико-орієнтованих досліджень, що спрямовані на допомогу в самореалізації та досягненні психологічного благополуччя представників усіх гендерів.

Проведений нами аналіз наукових публікацій українських дослідників показує, що більшість мають досить хитку методологічну основу. Доволі впливовим залишається уявлення про гендерну психологію як складову психології індивідуальних відмінностей, що призводить до нівелювання соціально-культурної варіативності та мінливості при розгляді гендеру. Незважаючи на зміну соціальної ситуації і атмосфери в сфері наукової діяльності, багато вітчизняних вчених все ще продовжують шукати психологічні відмінності між статями, розглядаючи цю діяльність як одне з головних завдань сучасної гендерної психології. Доволі активно точиться дискусія щодо змісту поняття «гендер» та меж предметного поля гендерної психології. Через це у наступному розділі цього посібника приділимо значну увагу теоретичним основами гендерної психології.

Отже, аналіз робіт показує, що в якості подальшої перспективи гендерної проблематики в українській психології потрібне збільшення уваги до теоретико-методологічних питань та підсилення прикладної спрямованості гендерних досліджень.

Висновки

Гендерна психологія - це молода наука, яка виникла в 70-ті роки минулого століття. На відміну від психології статі вона сфокусована на соціальному вимірі статі людини, який позначили терміном «гендер». У сучасному розумінні «гендер» - це багаторівневе явище, яке включає індивідуальний, інтерперсональний та макроструктурний рівні. Інтереси гендерної психології торкаються двох перших рівнів. На індивідуальному рівні досліджуються відмінності в особистісних характеристиках, які пов'язані зі статтю. На інтерперсональному вивчаються психологічні закономірності та механізми творення, перетворення та вияву різних форм гендеру (гендерної ідентичності) у міжособистісній та соціальній взаємодії. Генденцією останніх років є більша увага саме до соціально-психологічних аспектів гендеру.

Щоб скласти цілісне уявлення про явище гендеру в науці з 80-х років проводяться міждисциплінарні дослідження в межах науки, яка отримала назву гендерологія. Методологічною основою таких досліджень є статево-рольова теорія та соціальний конструктивізм.

Важливу роль у становленні гендерної психології відіграв феміністичний рух та феміністична теорія. Під їх впливом сформувалася феміністична психологія. Вона заклала методологічну основу емпіричних досліджень гендерних відмінностей, дослідження жіночої суб'єктивності та конструювання гендеру в культурі. Логіка становлення гендерної психології як окремої галузі знань пов'язана з укріпленням теоретичних засад досліджень, а також переходом від досліджень із встановлення відмінностей між статями до вивчення системи умов створення гендеру.

Ключові поняття: психологія статі, гендерна психологія, гендерологія, феміністика, фемінізм, гендерний підхід, гендерна теорія, гендерна методологія.

Лекція 2.

Теоретичні основи гендерної психології

ПЛАН

2.1. Система категорій гендерної психології

2.2. Психологічні концепції та теорії гендеру

2.3. Гендер у соціокультурному вимірі

Контраст між тим, що ми можемо зробити з наших хлопчиків, і тим, що ми фактично з них робимо, подібний контрасту між групою прекрасних предметів, що зроблені натхненими руками майстра, і серією речей, проштампованих машиною

Маргарет Мід «Культура та світ дитинства»

Ця тема є виключно важливою для розуміння психологічної сутності гендеру та тих процесів, що обумовлюють його виникнення, вияв та функціонування у різних умовах та на різних рівнях. Матеріал теми спонукає до роздумів за цілою низкою складаних питань: Чи вичерпним є визначення гендеру як надбудови над статтю? Чи, справді, існує лише два гендери: чоловічий та жіночий? Звідки береться уявлення про норми чоловічої та жіночої поведінки? Чи може бути так, що біологічна стать людини - це лише соціальна вигадка? та ін. Ми сподіваємося допомогти Вам у пошуку відповідей на ці та інші запитання.

Нами помічено, що у засвоєнні теоретичних аспектів виникає немало складностей у студентів. Тому ми пропонуємо таку логіку роботи з матеріалом: спочатку ми зорієнтуємо Вас у категоріальному апараті гендерної психології, сутності поняття «гендер» у його співвідношенні з поняттям «стать», далі оглянемо еволюцію уявлень про гендер та його сучасну концептуалізацію у психології, різні психологічні теорії, які слугують основою для сучасних психологічних досліджень гендеру, а на завершення представимо соціокультурне різноманіття гендеру.

Вивчаючи рекомендовану літературу, Ви зможете переконатися, що відмінності між чоловіками та жінками не настільки однозначні і залежать від

значного числа соціальних та ситуативних чинників: культури, релігії, місця спілкування, історичного часу, характеристики співрозмовника та ін.

2.1. Система категорій гендерної психології

Система категорій гендерної психології допомагає здійснити структурування та змістовний опис психологічних аспектів гендеру. Центральними поняттями, якими оперують дослідники в цій галузі, є, звісно, поняття «стать» та «Гендер». Ці поняття не завжди розрізняють не тільки пересічні громадяни, але і науковці. Часто послуговуються широким уявленням про стать як про комплекс репродуктивних, соматичних, поведінкових та соціальних характеристик чоловіка або жінки.

Однак в Гендерній психології важливо їх розрізняти. В подальшому для позначення біологічної статі людини ми будемо вживати термін «стать», а для соціальної - гендер.

Стать (зех) - категорія, що виражає певний набір анатомо-фізіологічних ознак, за якими відрізняються та репродуктивно доповнюють одне одного людські особини. Анатомічні відмінності між самцями та самками одного й того ж біологічного виду називаються - статевий диморфізм. Гендер - це складний соціокультурний процес конструювання суспільством різниці у чоловічих та жіночих ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках та сам «результат» - соціальний конструкт Гендера. Важливим елементом гендерних відмінностей є протиставлення «чоловічого» та «жіночого» та підкорення «жіночого» «чоловічому».

На відміну від гендеру, біологічна стать людини є стабільною ознакою, її можна змінити хіба що хірургічним шляхом за умові подальшої гормональної терапії. Зв'язок між біологічними та соціальними компонентами складного комплексу людської статі є доволі неоднозначним і потребує більш детального обговорення. Згідно з сучасними уявленнями, біологічна стать людини - це не лише морфологічні ознаки, але і вся система біологічних чинників, яка бере участь у формуванні конституції людини. Про біологічну стать говорять, як

про багаторівневу систему:

- генетична стать (певний набір генів, наявність У-хромосоми);
- гонадна стать (певний набір гормонів: тестостерон, естроген);
- морфологічна стать (будова геніталій, ступінь оволосіння тіла, м'язева маса, розподіл жирової тканини);
- церебральна стать (диференціація мозку під впливом тестостерону).

Поєднання різних характеристик кожного рівня визначає різноманіття конституційних особливостей кожної людини, тоді як звичний розподіл людей на дві статі фактично спирається тільки на один біологічний критерій - морфологічну стать (наявність тих чи інших геніталій). Індивіди, народжені з невизначеними зовнішніми статевими ознаками, багатьма сприймаються як біологічна аномалія або хвороба. Суспільство намагається в міру можливості привести їх характеристики на всіх рівнях у відповідність з нормативним уявленням про правильну морфологічну стать.

З морфологічною статтю в масовій свідомості пов'язуються різноманітні поведінкові характеристики: якщо у індивіда одні геніталії, то йому приписується одна поведінка, якщо інші - то, відповідно, інша поведінка. Більшості людей притаманна мало усвідомлювана пізнавальна установка, що саме геніталії є

основним критерієм і початковою точкою відліку при оцінці всіх складових біологічної статі. Саме до геніталій прив'язуються характеристики генетичного, гонадного і церебрального рівнів при оцінці норми або відхилень у розвитку сексуальності людей.

Генетичні, ендокринні та церебральні чинники є, дійсно, впливовими, але визначають не психологічні відмінності між чоловіками і жінками, а рівень психічної і рухової активності організму. З ними пов'язані рухливість, можливість застосування м'язової сили в тій чи іншій діяльності, збудливість, швидкість реакцій і под. Біологічно обумовлена активність психічних і реактивних процесів, у свою чергу, є вихідним матеріалом для подальшого становлення, реалізації, розвитку і зміни різноманітних форм самовираження особистості в деякому соціальному контексті. Людська поведінка, перш за все, є те, на що вона спрямована (мотиви, цінності, наміри), що має на меті та в яких формах вона реалізується. Мотиви, цілі, ціннісні орієнтації та засоби їх досягнення є пов'язаними з впливом на людину культури і суспільства. Суспільство визначає засоби і межі прояву природної активності організму та надає систему знаків, за допомогою яких людина позначає свої природні якості і наділяє їх певним змістом. Саме культурні визначення окремих людських якостей і здібностей виступають підставою для класифікації чоловічих, жіночих або нейтральних (тобто властивих обом статям) ознак.

Крім вже розглянутих понять, гендерна психологія послуговується такими поняттями як «гендерна система», «Гендерний стереотип», «фемінність», «маскулінність», «гендерна ідентичність», «гендерна роль». Ці та інші поняття описують різні рівні існування та аналізу гендеру. Стисло розкриємо психологічний зміст основних категорій.

Гендерна система. гендерна система характеризує Гендер на макрорівні. Це сукупність взаємопов'язаних інститутів та організацій, за допомогою яких соціально, ідеологічно й органічно будуються відносини між жінкою та чоловіком, ставлення суспільства до проблем статі, формується реальна статева нерівність або рівність, здійснюються завоювання, реальне утвердження й гарантії прав, свобод і обов'язків жінок та чоловіків, забезпечуються реальні можливості їх самореалізації відповідно до досягнутого рівня гендерної культури.

Гендерні стереотипи - це стійкі, повторювані, загальноприйняті соціальні уявлення про місце та ролі, що виконує кожен Гендер у суспільстві, а також особистісні характеристики людей з різною Гендерною ідентичністю. Гендерні стереотипи є формою норм, що визначають Гендерні репрезентації людей у суспільстві. Людина підкоряється цим нормам завдяки соціальному тиску та механізму конформності. Людина намагається слідувати нормам, щоб уникнути соціальних санкцій, несхвалення або отримати соціальну прихильність, похвалу, певні соціальні дивіденди.

Категорії «маскулінність» та «фемінність» (від лат. тазсіїпіз - чоловічий і гетіпіпіз - жіночий) по суті відображають зміст культурних очікувань щодо чоловіка та жінки. Іншими словами, вживаючи ці терміни, ми окреслюємо нормативні уявлення про соматичні, психічні і поведінкові властивості, характерні для чоловіків і для жінок. Це частина статевої символізації, яка пов'язана з диференціацією статевих ролей. Деякі риси, приписувані

маскулінності і фемінності, є транскультурними. Так, від чоловіків очікують стриманості, конкурентоздатності, соціальної активності. Від жінок очікують турботливості, ввічливості, відкритого виразу почуттів. Ці культурні уявлення приписують певні риси, поведінку та інтереси чоловікам чи жінкам, що дозволяють їм виконувати їх ролі у суспільстві. Разом з тим, образи маскулінності і фемінності змінюються в часі і мають культурну специфіку. При вивченні цих образів необхідно враховувати принципову асиметрію статевих ролей і те, чию точку зору (чоловічу або жіночу) висловлює даний стереотип.

Гендерні ролі є різновидом ролей соціальних, вони виражають певні соціальні очікування фемінності та маскулінності у поведінці. Гендерні ролі завжди пов'язані з певною нормативною системою, яку особистість засвоює і переломлює у своїй свідомості і поведінці і на цій основі демонструє свою стать.

Гендерна ідентичність - це самовизначення людини як представника будь-якого гендеру, самовідчуття себе чоловіком чи жінкою, або представником іншої гендерної категорії.

2.2. Психологічні концепції та теорії гендеру

Як вже зазначено було раніше, ключовою категорією гендерної психології є поняття «Гендер». Воно відноситься до нових, неусталених, найскладніших, однак доволі вживаних натеper категорій психології. Гендер є мінливим, багаторівневим, мультиполярним явищем. Його змістовне наповнення залежить від культури, історичного етапу та ситуації спілкування. Гендер - це водночас і характеристика особистості (гендерна ідентичність), і організуючий принцип усіх соціальних систем, зокрема роботи, сім'ї, школи, економічних та правових систем, а також повсякденної взаємодії. У цьому параграфі ми подивимося на еволюцію його змісту в історичному розрізі, а також визначимо його сучасне психологічне наповнення.

Історія виникнення поняття «гендер». В українську науку поняття прийшло на початку 90-х років. Термін «гендер» спочатку використовувався в англomовній літературі тільки в якості лексико-граматичної категорії, що позначає чоловічий, жіночий або середній рід.

У науковий оберт поняття «гендер» ввів сексолог Джон Мані (1955), який працював з такими явищами, як гермафродитизм і транссексуалізм. Його утвердження в психологічній науці як наукового поняття пов'язують з американським психоаналітиком Робертом Столлером, який застосував його у своїй праці «Стать та гендер: про розвиток мужності та жіночості» у 1968 році. Він запропонував використовувати граматичну категорію «гендер» для підкреслення двоїстої природи статі людини: як біологічної статі, з одного боку, та соціокультурного феномену, з іншого. Р.Столлер розглядав «гендер» як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості, незалежні від тих, що тлумачать біологічну стать. Він дійшов висновку, що легше хірургічним шляхом змінити стать людини, ніж психологічним - її гендерну ідентичність. З цього моменту була здійснена історично перша спроба диференціації понять «стать» і «гендер» на основі діалектики співвіднесення «природного-соціального». Іншими

Статевो-гендерна система - це набір домовленостей, якими суспільство оперує, щоб трансформувати біологічну сексуальність у продукт людської діяльності, і те, де ці трансформовані сексуальні потреби задовольняються.
--

словами, перша - біологічна стать, а друга - соціальна стать, що характеризує не біологічні відмінності, а відмінності в соціальній поведінці й статусі чоловіка й жінки в суспільстві.

Отже, з 70- х років XX століття простежується тенденція розмежовувати поняття «стать» і «гендер» на основі біологічного/соціального. Поглиблення такого розуміння було здійснено дослідницею Р.Унгер у статті «Про редифініцію понять «стать» та «гендер», яка запропонувала використовувати слово «стать» лише стосовно біологічних аспектів людини, а термін «гендер» використовувати тільки при обговоренні соціальних, культурних та психологічних аспектів, що стосуються рис, норм, стереотипів, ролей, які вважаються типовими та бажаними для тих, кого суспільство визначає як жінка та чоловік. На її думку, гендер і йогокомпоненти (гендерні норми, гендерні стереотипи, гендерні ролі, гендерна ідентичність) можуть «варіюватися в континуумі від надзвичайно маскулінного до надзвичайно фемінного». До того ж, гендер слід мислити, як незалежний від біологічної статі, оскільки чоловік може поводити себе так, як не подобає чоловіку в даному суспільстві, однак це жодним чином не робить його менше чоловіком.

Класичне розуміння гендеру. Це біосоціальна характеристика, в якій анатомофізіологічні відмінності між людьми набувають якості соціальних стосунків.

Значущим етапом у становленні поняття «гендер» було його віднесення до групи категорій, що включені у макропроцеси. У цьому зв'язку знаковою є робота Г.Рубін «Обмін жінками» (Рубин, 2000), де, Ґрунтуючись на методах психоаналізу та структурної антропології,

авторкою було проаналізовано символічне значення обміну між жінками і чоловіками у традиційних спільнотах. У результаті проведеного аналізу вона приходить до висновку, що саме обмін жінками між племенами відтворює чоловічу владу та структуру гендерної ідентичності, коли жінки оцінюються як біологічні істоти та відносяться до сімейної сфери. На цій основі Г.Рубін ввела поняття статевогендерної системи («sex-gender-system») та дала їй визначення. гендерна система, з погляду Г.Рубін, конструє дві статі, як різні та взаємодоповнюючі, вона закладає основи влади та домінування між статями, її метою є концентрація матеріального та символічного капіталу у руках чоловіків- батьків. Таким чином, гендер став стратифікаційною категорією, такою, як раса, клас, страта.

Далі ми скористаємося аналізом методології вивчення гендеру, здійсненим Д.В.Воронцовим (2013), щоб з множини інтерпретацій виокремити основні підходи до його розуміння.

Гендер у класичному розумінні. Психологія, орієнтована на класичну парадигму, трактує *гендер* як соціальну «надбудову» над біологічною статтю. Основою такого розуміння є статево-рольова теорія, сформульована на основі структурного функціоналізму Т. Парсонса і Р. Бейлса. Базові позиції цього підходу можна представити через 5 позицій:

1.Статеві ролі завжди є пов'язаними з біологічною основою, статевим диморфізмом (жінки виконують експресивну роль, чоловіки - інструментальну).

2.Підкреслює значення взаємодоповнюваності маскуліної ролі фемінною чи навпаки.

3. Гендерні ролі формуються в процесі ранньої гендерної соціалізації.

4. Родина - це основне середовище, у якому здійснюється гендерна соціалізація.

5. Культурні стереотипи й особистий досвід орієнтують батьків на те, яким повинен бути хлопчик і якою - дівчинка.

Отже, Гендер - це результат соціалізації, присвоєння особистістю соціокультурних моделей поведінки, що відповідають біологічній статі. Внаслідок соціалізації стать стає гендером, особистісним атрибутом, який фіксується у дитинстві. У подальшому гендерний розвиток полягає лише в розширенні та розвитку рольового репертуару.

Гендер є біполярною конструкцією (маскулінність-фемінність). Маскулінність та фемінність складають нормативні уявлення про соматичні, психічні та поведінкові властивості, притаманні чоловікам та жінкам; це соціально-психологічні конструюю, зміст яких визначається уявленнями про «чоловіче» та «жіноче». Коли чоловік має високі показники маскулінності, то його показники за фемінними ознаками мають бути низькими.

За своєю сутністю нормативним є такий підхід, де прийнято вирізняти «успішну» та «неадекватну соціалізацію». Вияв маскулінних рис для чоловіка та фемінних для жінки відбиває найкраще психологічне адаптування особистості. Наслідком помилок соціалізації є «нетипова статева роль», девіація.

Співвідношення понять «стать» та «гендер» у даному підході є наступним: стать - це незмінна, невідчужувана даність, а гендер - досягнутий статус, пов'язаний із виконанням певних соціальних ролей. Отже, гендер зводиться до природних основ і втрачається можливість альтернативного біотерміністського опису статі/гендеру. У соціальному ключі гендер прирівнюється до одного з його соціально-психологічних проявів - гендерних стереотипів.

З позицій стетево-рольового підходу жінки обирають професію вчителя, лікаря, вихователя, бо вони від природи є більш милосердними і схильні до самовідданості. І статистика підтверджує це припущення. Так, за даними статистики, у системі початкової освіти України працює лише 2% педагогів чоловічої статі. В інших країнах майже аналогічна ситуація, однак все ж краща. Так, у США та Англії частка чоловіків у молодшій школі коливається біля 20%. Однак в Англії кількість чоловіків, які отримують освіту вчителя початкових класів, зросла на 50% за останні чотири роки. Це пояснюється зміною ставлення в суспільстві до цієї професії. Привабливість роботи з учнями початкових класів зростає, оскільки це дає можливість отримувати добру зарплату та швидко зробити кар'єру. Крім цього, статистичні дані агентства свідчать, що вчителі мали можливість вдвічі швидше зайняти керівну посаду після початку роботи (через 3,5 років), ніж представники інших професій. Нові можливості прекрасно вписуються в очікування до чоловічої гендерної ролі.

Некласичне уявлення про гендер пов'язується з соціально-психологічною теорією гендерної схеми Сандри Бем. Модерністська наукова традиція зберігає двоїсте трактування категорії «стать» - стать як біологічний факт та соціокультурний феномен, не виходить за межі біологічного детермінізму.

Поняття «гендер» тут розглядається як суб'єктивне уявлення про те, чим для людини є її стать.

Гендерна схема - це поняття, що поглиблює уявлення про гендерні

стереотипи. Під нею розуміється зафіксована в культурі сукупність (схема) особистісних якостей і способів соціальної взаємодії, з якою кожен індивід певної статі співвідносить себе, впорядковує і типізує індивідуальний досвід, а також організовує і типізує поведінку чоловіків і жінок. Базові уявлення про природність гендеру С.Бем назвала «Гендерною лінзою», а до них віднесла: андроцентризм, гендерну поляризацію та біологічний есенціалізм.

Некласичне розуміння гендеру.
Це система уявлень («культурна схема», «лінза»), крізь призму якої особистість сприймає і трактує будь-яку інформацію, пов'язану зі статевою приналежністю.

На індивідуальному рівні людина самостійно контролює власну поведінку, довільно комбінуючи якості і способи взаємодії, користуючись наявними в культурі гендерними схемами. Тому деякі люди демонструють виражену «гендерну схематичність», вони в усьому покладаються

на типові зразки відповідних якостей і моделі поведінки, тоді як інші приділяють менше уваги точному відтворенню готових зразків, засвоюючи те, що їм здається більш відповідним з різних гендерних схем. У цьому випадку гендер має множинні форми прояву, які не зводяться лише до сукупності статевих ролей, запропонованих суспільством за ознакою статі.

Реальність і гендерна схема є нерозривно злитими, що призводить до сприйняття гендеру не в якості соціального конструкту, а як «природного» стану особистості. Сумніви в «природності» того або іншого гендеру виникають тільки в ситуаціях «гендерної тривоги», наприклад, коли конструювання власної поведінки і особистості раптом входить в значне протиріччя з нормативним зразком, або коли людина стикається з альтернативним способом конструювання гендерної реальності в іншій культурі.

Саме у межах цього підходу виникає бачення гендеру як багаторівневого феномену. Гендер - це не лише індивідуальні уявлення, але й особливий соціальний інститут, який забезпечує функціонування відносин влади та підпорядкування в суспільстві.

Постнекласичне розуміння гендеру та власне гендерні дослідження спираються на феміністські ідеї відсутності наперед визначеної сутності таважливості аналізу владного виміру стосунків, а також соціальний конструктивізм П.Бергера та Т.Лукмана, етнометодологію Гарфінкеля та драматургічний інтеракціонізм І.Гофмана.

Поділ соціального світу на чоловіків і жінок вкорінений настільки глибоко, що з моменту народження, коли морфологічна стать дитини є визначеною, батьки, лікарі, акушерки і всі, хто оточує новонародженого, «створюють Гендер», реалізуючи принцип статевої диференціації. Соціально-конструктивістська парадигма може дати відповідь на запитання: як ілюзія гендерної дихотомії конструюється і підтримується в ситуації міжстатевих подібностей і внутрішньостатевих відмінностей. Незважаючи на існуючі відмінності, чоловіки і жінки в психологічному сенсі дуже схожі одне на одного. Конструювання гендеру як полярної дихотомії вимагає придушення природної подібності для соціальних цілей соціальними засобами. Оскільки активне придушення подібностей і конструювання розходжень вимагає соціальної влади, центральною в Гендерній теорії виявляється проблема домінування.

Теорія соціального конструювання гендеру заснована на двох постулатах: гендер конструюється (будується) за допомогою соціалізації, розподілу праці, системою гендерних ролей, сім'єю, засобами масової інформації; гендер конструюється і самими індивідами - на рівні їх свідомості (гендерної ідентифікації), прийняття заданих суспільством норм і ролей і підлаштування під них (в одязі, зовнішності, манері поведінки і под.).

Постнекласичне розуміння гендеру. Це системна характеристика соціальних стосунків у сфері сексуальності. Гендер виникає, відтворюється та трансформується у повсякденній взаємодії, складається під впливом соціальних інститутів та самовизначення особистості

Процес соціального конструювання гендеру тут не зводиться до соціалізації як процесу засвоєння та відтворення соціальних норм. Соціальне конструювання гендеру відбувається за активної участі особистості в створенні гендерних відносин.

Сучасні психологічні теорії гендеру. У психології існує кілька провідних підходів з дослідження механізмів гендерної соціалізації та особливостей гендерної ідентичності. Серед них: психоаналітична теорія, теорія соціального наочіння, теорія когнітивного розвитку, «нова психологія статі», теорія гендерної схеми, теорія соціальної драматургії І.Гофмана, етнометодологія Г.Гарфінкеля, теорія «творення» гендеру Уестата Зімермана.

Психоаналітична теорія, сформована в межах психоаналізу, пропонує біологічне пояснення: за З. Фрейдом, «анатомія - це доля». Цей підхід акцентує значення раннього дитинства для наступної статево-рольової поведінки індивіда, звертає особливу увагу на ідентифікацію дитини з одним із батьків своєї статі.

Теорія соціального наочіння, в основі якої лежать такі поняття, як навчання, позитивне та негативне підкріплення, моделі батьківської поведінки, підкреслює вплив мікросередовища та соціальних норм на зовнішню статево-рольову поведінку, акцентує типова для статі поведінку.

Теорія когнітивного розвитку пояснює формування уявлень про статеві ролі у дітей активним структуруванням власного досвіду, когнітивної інформації та розумінням своєї статевої приналежності. Отримувана інформація організовується когнітивними структурами свідомості та статево-рольовими стереотипами, які функціонують як схеми, за допомогою яких структурується відповідна інформація.

Теорія гендерної схеми спирається на теорію когнітивного розвитку Л. Колберга, згідно з якою основою процесу засвоєння статевої ролі виступає активність самої дитини. Статева типізація здійснюється завдяки здатності дітей групувати та переробляти інформацію, тобто готовності засвоювати інформацію про себе у контексті понять маскулінності - фемінності. Гендерно-схематизована переробка інформації відбувається тому, що у суспільстві існують статево-диференціюючі практики. У свідомості дитини укладається гендерна схема, яка функціонує як структура, налаштована на те, щоб шукати та групувати інформацію: поведінка, характеристики, культурні символи спонтанно сортуються на категорії «чоловіче» - «жіноче».

«Нова психологія статі» з'явилася у 1970-ті роки на Заході. Дж. Стоккард та М. Джонсон висунули положення про те, що біологічна, вроджена стать (хромосомна та гормональна) може лише сприяти визначенню потенційної поведінки людини, а головною є психологічна, соціальна стать, або гендер. гендер засвоюється при житті, на його формування здійснюють вплив класові, етнічні, расові варіації статевих ролей та відповідні їм очікування суспільства та особливості культури.

Теорія соціальної драматургії І.Гофмана Ідея створення та відтворення гендеру у повсякденному спілкуванні була поглиблена завдяки поняттю «Гендерний дисплей» І. Гофмана. Гендерний дисплей бачиться як детермінована культурою форма самопрезентації гендерних характеристик особистості. Це самовиявлення своєї статевої приналежності та сексуальних переваг, що відповідає конкретній ситуації комунікації, конкретному партнеру. В гендерному дисплеї відтворюється дихотомія чоловічого та жіночого, що гарантує збереження усталеного гендерного порядку на рівні соціальних стосунків. Отже, Гендерні відносини конструюються в процесі міжособистісного спілкування та соціальної взаємодії як диспаритетні, а не тільки взаємодоповнюючі.

Етнометодологія Г.Гарфінкеля. Дослідник привертає увагу до конструювання гендеру у повсякденному спілкуванні, де створюється, стверджується та відтворюється уявлення про багатоманітність чоловічого та жіночого. Ним визначено механізм конструювання гендеру у процесі спілкування - це приписування (категоризація за статтю) на основі гендерних ознак, які демонструються, а також доводиться мінливість гендеру, оскільки він весь час потребує виконання та підтвердження.

«Роблення» гендеру - це поняття введене соціологами Уестом та Зімерманом у 1987 році, щоб передати, як особистість повсякчас, повсякденно здійснює роботу по створенню гендеру в процесі взаємодії з людьми. Створення гендеру відбувається завдяки комплексу соціально контрольованих дій із сприйняття, самопрезентації, взаємодії. їх метою є виявлення «чоловічої та жіночої природи». Особистість несе відповідальність за свої гендерні самовияви, оскільки, виходячи за гендерні сценарії, вона наражається на санкції (гендерна оцінка). Дітей навчають створювати свою гендерно відповідну поведінку у взаємодії та слідкувати за виявами такої у інших. Отже, створення гендеру полягає в управлінні ситуаціями таким чином, що поведінка розглядається як Гендерно відповідна чи навмисно гендерно невідповідна в певному контексті.

У сучасному баченні Гендер описують такі його характеристики:

- 1) соціальна обумовленість; 3) мінливість/контекстуальність;
- 2) багатовимірність; 4) управління генером.

Соціальна обумовленість. Нове уявлення про соціальну детермінацію

пов'язують із мовним конструюванням реальності та комунікативними практиками створення та відтворення гендеру. Гендер є невід'ємною частиною культурного дискурсу (реальної практики використання мови, в яку закладені гендерні відмінності у вигляді граматичних родів і правил їх вживання) і соціальних практик спілкування, взаємодії і діяльності людей. У цьому випадку гендер має множинні форми прояву, які не зводяться лише до сукупності статевих ролей, запропонованих суспільством за ознакою статі.

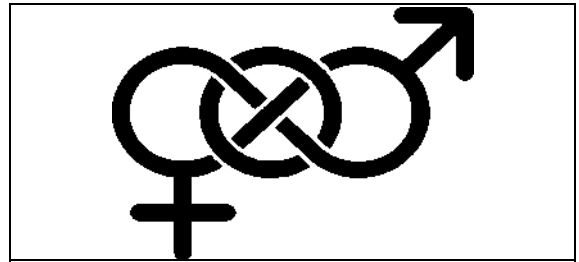

Рис. 2.1. Символ, що втілює ідею множинності Гендеру.

Країни, де визнається третя стать

Багато країн визнають «третю стать», питання в тому, де це може бути закріплено в документах, які засвідчують особу.

Каліфорнія стала першим штатом у США, де дозволено вносити у свідоцтво про народження третю стать та отримувати статус **non-binari**. Право обирати «стать Х» або стать за бажанням без довідки лікаря мають мешканці Нью Йорку, Вашингтону.

Зараз вказувати стать як «невизначену» можуть жителі Австралії. Там офіційно передбачені три статеві групи: жінки, чоловіки і «невизначені».

Вказувати в документах «різну» стать або «інтерсекс» дозволили також у Німеччині. З 2013 року закон дозволяв залишати цю графу взагалі порожньою. До кінця 2018 року в законодавство Німеччини мають внести необхідні поправки, щоб дозволити інтерсексуалам реєструвати свою стать як «іншу», **повідомляла німецька медіакомпанія (Радіо свобода, жовтень 2018)**

Багатовимірність гендеру. Аналіз сучасних підходів до проблеми гендеру демонструє, що поступово відбувся перехід від однофакторних моделей до багатфакторних. І.С. Кон (2005) зауважує, що зі зміною системи гендерних ролей багато традиційних психологічних статевих розбіжностей, на яких ґрунтуються стереотипи маскулінності та фемінності, щезають або нівелюються, що зменшує поляризацію між ними. При цьому певні істотні розбіжності у характері діяльності, спрямованості інтересів та психічних процесах чоловіків та жінок залишаються. Відповідно змінюється зміст категорій маскулінності та фемінності в психології. Так, раніше вони вважалися взаємовиключними, взаємодоповнюючими, причому кожне відхилення від нормативу сприймалося як патологія або крок у напрямку до неї. Потім жорсткий нормативізм поступився місцем ідеї континууму маскулінно-фемінних якостей, коли індивід може одночасно демонструвати як маскулінні, так і фемінні риси.

Ще на початку 1970-х рр. біполярна модель гендеру (фемінність-маскулінність) була переглянута у концепції андрогінії Сандри Бем. Згідно з Бем, чоловіки та жінки не обов'язково повинні відповідати традиційним моделям та можуть поєднувати у своїй поведінці як маскулінні, так і фемінні риси. Бем визначила 4 типи гендерної ідентичності: **маскулінний, фемінний, андрогінний та недиференційований**. Зображуючи андрогінію як поєднання маскулінних та фемінних рис, Бем підкреслювала, що андрогінна особистість може являти собою більш гармонійний стандарт психічного здоров'я в суспільстві, де ригідна типізація статевих ролей вичерпує себе.

На погляд української дослідниці гендеру С. Іванченко (2007), гендер, як

багатовимірною структурою, містить 4 рівні: стать, сексуальність, гендерна (статеворольова) ідентичність та гендерна роль. На кожному рівні виокремлюється кілька варіантів гендеру, наприклад, «стать» містить два варіанти - чоловік та жінка. Сексуальна орієнтація передбачає 4 варіанти (гетеросексуал, гомосексуал, бісексуал, асексуал), гендерна ідентичність (маскулінна, фемінна, андрогінна, недиференційована) також виокремлює декілька варіантів гендерних ролей (батьківських та подружніх).

Мінливість/контекстуальність. Ідея мінливості гендеру є не новою, на ній наголошували в контексті історичної ситуації, культурної специфіки, але не в контексті ситуації взаємодії. Гендер не є щось усталене, що сформувалось внаслідок ранньої соціалізації. Гендер весь час потребує виконання та підтвердження. Люди створюють та відтворюють гендер у повсякденному спілкуванні. Гендерний дисплей – це самовиявлення своєї статевої приналежності та сексуальних переваг, що відповідає конкретній ситуації комунікації, конкретному партнеру.

Таблиця 2.1.

Основні характеристики гендеру

Характеристика гендеру	Категорії
Соціальна детермінованість	гендерна соціалізація, гендерна схема, гендерна лінза, гендерні відносини, гендерний дискурс
Багатовимірність	біологічна стать сексуальна орієнтація гендерна ідентичність, гендерна роль
Мінливість	гендерна взаємодія, гендерна самопрезентація гендерна атрибуція
Контекстуальність	гендерний дисплей
Управління гендерними самовиявами	«doing gender»

Управління гендером. Соціальне конструювання гендеру не зводиться до засвоєння та відтворення соціальних норм. Соціальне конструювання гендеру відбувається за активної участі особистості в створенні гендерних відносин. Особистість управляє своїми Гендерними самовиявами, оскільки шукає схвалення, а виходячи за гендерні сценарії, вона наражається на санкції (Гендерну оцінку).

Далі представлені основні характеристики гендеру та поняття, через які цей феномен розкривається. (табл. 2.1.)

2.3. Гендер у соціокультурному вимірі

Гендерна культура - це певна система форм і способів організації життя, яка через механізми гендерної соціалізації формує гендерні якості індивіда, розкриває в певному напрямку його здібності, направляє на здійснення тих чи інших видів діяльності.

У різних культурах, у різні епохи, панують свої власні вкорінені тверді уявлення про те, якою має бути поведінка чоловіка і жінки та стосунки між ними. Работом було запропоновано ідею гендерної культури, що охоплює стандарти

гендерної поведінки. гендерна культура визначає не тільки стиль одягу і поведінку чоловіка або жінки, але й оволодіння ними професійними знаннями. гендерна культура включає чисельні та різноманітні норми, за допомогою

яких культура відтворює, закріплює і формує статеві відмінності, регулює родинні і міжстатеві взаємини. Система гендерних норм моделює комбінацію рис чоловіка і жінки, що приписують певну поведінку і певні почуття членам різних гендерних статусів. Соціальні очікування інших у міжособистісній взаємодії постійно підтримують цю норму.

Результати досліджень психології гендеру, ролі жінок та чоловіків, на які спирається наш посібник, отримані головним чином у культурному просторі Західних країн, а ще частково на пострадянському просторі. Однак, щоб краще дослідити найбільш суттєві аспекти гендерної природи людини, варто розглянути, як гендер розуміється в інших культурах світу. Кроскультурні порівняння різних проявів гендерних особливостей у неоднакових культурних умовах дають можливість встановити мінливі і незмінні психічні властивості чоловіків і жінок, які залежать від їхньої культури, окреслити межі і діапазон цієї мінливості.

Етнографічна література змальовує надзвичайно строкату картину стосовно системи гендерних норм у різних народів і в різні часи. У 1935 році відома американська дослідниця Маргарет Мід видала книгу «Стать і темперамент», в якій зроблено блискучий аналіз гендерної культури різних народів, який вона поглибила і в інших своїх виданнях. Вона проаналізувала особливості культури трьох племен Нової Гвінеї, показавши її історичність і нормативність. У кожному з трьох досліджуваних племен була специфічна для цих суспільств гендерна культура зі своєю системою гендерних норм, зовсім різними гендерними ролями, своїми стандартами, прямо протилежними тим, що прийняті у європейських суспільствах. Аналізуючи значення і місце обрядів у гендерній культурі суспільства, автор показує, що обряд ініціації чоловіків у традиційних суспільствах спрямований на те, щоб закріпити почуття чоловічої солідарності, зафіксувати соціальну зрілість та інтегрувати в суспільні стосунки. Це проявляється в груповому характері ініціації, у підготовці підлітків до ініціації поза сім'єю, у недопущенні до участі в ній жінок.

Водночас пубертатні обряди для жінок засвідчують не соціальну, а біологічну їхню зрілість, готовність до репродукції і є прив'язаними до першої менструації.

Норми маскулінності та фемінності в різних культурах. Сфера статі та сексуальності людини є центром контролю більшості культур. Гендерні норми у різних народів завжди відповідають особливостям їхньої культури і конкретному способу життя. Оскільки гендер характеризує всю систему соціальної поведінки особистості в контексті статевої приналежності, ми проаналізуємо культурні приписи до маскулінності та фемінності в різних культурах. Для цього скористаємося окремими ідеями аналізу, запропонованими Helgeson Vicki S. (2012).

Отже, різні суспільства демонструють різні моделі соціальної поведінки за біологічною ознакою статі. Існують країни, в яких вимоги до поведінки жінок та чоловіків є чітко поляризованими, наприклад, це мусульманські країни: Саудівська Аравія, Арабські Емірати, Марокко та ін. Тут чітко окреслені два Гендери, вимоги до них дуже різні.

Головні відмінності між жіночою гендерною роллю і гендерною роллю чоловіків виявляються у термінах фізичного простору. Приватний простір, який

служить для сім'ї всередині будинку, є простором жіночим. Громадський простір, зовні від дому - це чоловічий простір. Обов'язки чоловіка та жінки різні і виконуються у цих різних просторах. Тільки чоловіків можна побачити в театрах, кафе та інших громадських місцях. Перебування жінки у громадському просторі в ідеалі має бути під супроводом чоловіка. Чоловік є лідером сім'ї і працює поза домом, щоб забезпечити родину. Жінка несе відповідальність за домогосподарство, яке включає в себе освіту і релігійну підготовку дітей. Вихід жінки у публічний простір має здійснюватися в супроводі чоловіка та під покровом спеціального одягу. Головна характеристика одягу для мусульманок (хіджаб, абайя, нікаб, джеллаба, бурка, паранджа): він має бути максимально закритим і приховувати від сторонніх поглядів усі частини тіла, крім обличчя і кистей рук. У традиційному наряді вітається скромність, неясковість, він має приховувати жіночу сексуальність. Оскільки жінки в цих країнах несуть велику відповідальність за зраду, то цей одяг дає не тільки свободу для виходу в публічний простір, але і своєрідний захист. Він стає частиною гендерної ідентичності жінок, споріднює їх з іншими жінками, забезпечує своєрідний захист від сексуальних домагань.

Зазвичай така чітка поляризація ролей у культурах пояснюється біологічними відмінностями жінок та чоловіків: що можуть одні, на те не здатні інші. Однак, на Філіппінах існує народність Агта Негрито, яка ставить під сумнів ідею розподілу діяльностей за статевою належністю. Тут традиційні для чоловіків заняття (наприклад, полювання) успішно виконують жінки. Полювання не знижує здатність цих жінок народжувати та виховувати дітей. Однак вони виробляють інший стиль полювання, ніж чоловіки: полюють недалеко від дому, а також залучають інших членів родини до догляду за малими дітьми.

Взаємодоповнюваність статей не виявляється в суспільствах, що існують в екстремальних умовах, де від жінки та чоловіка очікується вміння добре виконувати обидві ролі: і чоловічу, і жіночу. Так, у давніх народів півночі, зокрема евенків, красивим вважається чоловік, який вміє дуже добре стріляти з лука, добре бігати, бути пильним, витривалим, спритним. Він має володіти почуттям власної гідності, нести відповідальність за свою сім'ю, за свій рід. А от дівчина повинна вміти ще більше: шити шапки, унти, добре готувати, бути дуже уважною до всіх: до своїх дітей, до батьків чоловіка, до своїх батьків. А коли чоловік захворіє, то брати на себе його роль: має йти на полювання замість нього, пасти олені. Ці спільноти існують у доволі складних умовах, що висуває більші вимоги до взаєморозуміння та взаємозамінюваності ролей.

Зразком андрогінного суспільства вважають Таїті. Тут і жінки, і чоловіки мають однакові права та виконують подібні ролі. Суспільні приписи, щодо їх поведінки практично не відрізняються, тут навіть у мові відсутнє розділення на статі. Чоловіки не мають демонструвати поведінкою активність, орієнтацію на досягнення та готовність до ризику. Це суспільство є миролюбним, неконкурентним, ймовірно, у ньому відсутня потреба в культивуванні маскулінності.

Культури з декількома гендерними групами. Усталилось уявлення, що існує тільки дві статі, на основі яких оформляються два Гендери: жіночий та чоловічий. Чи може бути більше гендерів? Наведемо приклади культур, де не все так чітко з поділом людей на дві статі.

Сполучені Штати Америки: бердаші. Перший приклад множинних гендерів - це бердаші, представники корінних американських індіанців, які сьогодні проживають у Південній Дакоті. їм властиво приймати Гендерну ідентичність протилежної статі, але по-різному. Дослідник теми доктор медицини Мондимор Френсис Марк відмічає, що частина бердашів повністю беруть на себе жіночу роль: виконують такі обов'язки, як приготування їжі, турбота про одяг, стан зброї, а також переймають стиль жіночого одягу та жіночі манери. Разом з тим, такі жінки-бердаші можуть робити зброю та полювати. Інші бердаші обирають заняття не полювати та воювати, а займатися господарством. Вони одягаються та поведуться у відповідності зі своєю біологічною статтю, разом з тим повною мірою виконують жіночу соціальну роль. Отже, можна говорити не про два, а навіть чотири гендери.

У деяких індіанських племенах до бердашів ставляться так, неначе вони є людьми протилежної статі, але у більшості племен вони ідентифікуються як третя стать. У цих племенах не вважалось, що чоловік, який знаходиться у інтимних стосунках з бердашем, має статеві стосунки з іншим чоловіком. Бердашам забороняється вступати з іншими бердашами у статеві відносини, які розглядаються як форма інцесту. Бердаші були наділені у племенах доволі високим духовним статусом шаманів, знахарів, оскільки вважалось, що вони мають зв'язок з богами. Однак сьогодні приписаний їм статус ослаб.

Бердаш - це швидше гендерна ідентичність як аспект соціальної ідентифікації, аніж сексуальна орієнтація.

Албанія: бурнеша. Вияв декількох гендерів помічений і на Балканах. Тут жінка приймає на себе чоловічу ідентичність і виконує гендерну роль чоловіка. Таких жінок називають бурнеша.

У минулі століття вони зустрічалися в багатьох країнах Ватиканського півострова, зараз ця традиція повністю втрачена в Чорногорії, Хорватії та Боснії, але в Албанії і прикордонних з нею регіонах Македонії вона ще жива. За приблизними підрахунками соціологів, у даний час кілька тисяч жінок відгукуються на чоловічі імена, носять відповідний одяг і поведуться в суспільстві, як представники сильної половини людства. Зміна гендеру носить лише соціальний характер. Жінка переходить в іншу Гендерну роль, щоб вирішити різні соціальні проблеми своєї сім'ї: компенсувати відсутність братів, передати спадок по чоловічій лінії, захистити родину від кровної помсти. Однак іноді це був результат особистого вибору: особиста незалежність від батьків-деспотів, небажання вступати в нав'язані батьками шлюбні союзи, отримання вищого статусу в громаді, можливість зі зброєю в руках помститися кровним ворогам і под. Якщо дівчина вибирала такий спосіб життя, то ніхто не міг перешкоджати їй у цьому. Албанці, і чоловіки, і жінки, ставилися до бурнеша з повагою, віддаючи належне їх силі.

Як правило, саме старша дочка повинна була пожертвувати своєю жіночністю заради інтересів клану. Вона більше не мала права вести себе природно, наприклад, красиво одягатися, і назавжди відмовлялася від можливості стати дружиною і матір'ю. Під час спеціального ритуалу юна албанка в присутності своїх родичів і сусідів вимовляла клятву вічної невинності. Потім їй урочисто давали нове - чоловіче - ім'я. Бурнеші обстригали довге волосся, одягали речі з чоловічого гардеробу. З цього моменту вона брала на себе всі соціальні права і обов'язки

чоловіка, у тому числі «підписувалася» і на участь у бойових діях. Фактично, ритуал перетворення дівчини в бурнеша був аналогом святкування з нагоди народження нового члена родової громади. Такі жінки не мали право вступати в шлюб і заводити інтимні стосунки з ким би то не було, тому їх ще називають «клятвеними незайманими». У всьому іншому вони навіть вигравали: могли самі розпоряджатися своїм життям і майном, займатися чоловічими справами, випивати і курити в дружній компанії, брати в руки зброю. Згодом подібний спосіб життя позначався на зовнішності колишніх дівчат. Носячи штани з підтяжками, важкі чоботи або черевики, безформні темні піджаки, бурнеша настільки втрачала схожість з жінкою, що майже неможливо було відрізнити її від чоловіка.

Мексика: муше. У південних штатах Мексики живе древній індіанський народ сапотеки. Зараз вони не мають яскравої етнічної ідентичності, але деяку традиційну особливість зберегли. Ця особливість - люди третьої статі, або муше. Сам термін походить із сапотекського діалекту й означає спільноту гомосексуалів, які приймають на себе жіночі ролі. Муше сприймають як третій Гендер. Це чоловіки за біологічною статтю, але з жіночою Гендерною ідентичністю. Вони рідко роблять операції зі зміни статі, найчастіше просто перевдягаються в жіночий одяг. Деякі з муше ходять так постійно, хтось одягається як жінка від випадку до випадку. Більшість із них зустрічаються з чоловіками (причому їх не вважають гомосексуалами), але є й ті, хто одружується з дівчатами і заводить дітей.

У деяких районах Мексики муше маргіналізовані, але в Хучітане до них ставляться спокійно. Вони, як правило, стають вчителями, медсестрами, вихователями, швачками, організаторами, їх вирізняє схильність до дизайну та мистецтва. Вони рідко виходять заміж, часто піклуються про матерів, зазвичай заробляють більше грошей, ніж чоловіки або жінки.

Щодо цього регіону, то не до кінця зрозуміло, генетично чи соціально обумовленою є така ситуація. Ймовірно, що люди можуть захочувати, щоб біологічні чоловіки в дитинстві ставали муше, оскільки така нетиповість приносить економічне процвітання і високий статус сім'ї.

У нашій культурі гендер приписується на основі морфологічної статі (геніталій), тому нам складно категоризувати людей, соціальна поведінка яких не сумісна з їх біологічною статтю, або тих, хто пробує поєднувати елементи чоловічої та жіночої гендерної ролей. Ми переживаємо дискомфорт, коли стать людини є незрозумілою або коли хтось намагається створити нові Гендерні категорії.

Стратифікація статей у культурі та суспільстві. Ще один аспект, що відноситься до макрорівня, - це характер гендерних стосунків у різних країнах світу. Дані статистики переконливо показують, що у всьому світі чоловіки мають більш високий статус, ніж жінки, однак диференціація статусу залежить від країни.

У США правила 45 президентів-чоловіків; 1 з них був афроамериканець. Жодного разу це не була жінка.

Всесвітній економічний форум опублікував щорічне глобальне дослідження - Індекс Гендерного розриву 2017 - із супроводжуючим його рейтингом 144 країн світу. У дослідженні вимірюється гендерна нерівність за різними показниками у чотирьох основних сферах: *економічна участь та кар'єрні можливості; рівень освіти; здоров'я і тривалість життя; політичні права та можливості.* Індекс

вимірюється за шкалою від 0 до 1, де нуль - повна нерівність статей, а одиниця - відповідно, рівність. Значення Індексу інтерпретується як процент розриву між жінками і чоловіками, що дозволяє порівнювати поточні показники із минулими та визначати прогрес у сфері.

Як відзначається, у 2017 році вперше за всю історію підрахунку цього Індексу (починаючи з 2006 року), у світі зафіксовано погіршення ситуації з гендерною нерівністю. Розрив між чоловіками і жінками склав 68%, проти 68,3% у 2016 році, та 68,1% у 2015 році. За таких темпів прогресу для усунення загальної глобальної нерівності між чоловіками та жінками потрібно буде 100 років, проти 83 у минулому році. Найбільший розрив між жінками та чоловіками залишається в сфері економіки, подолання якого, при поточних темпах, потребуватиме 217 років. Як зазначається дослідниками, покращення ситуації з гендерним паритетом може призвести до значних економічних дивідендів, які залежать від ситуації і проблем у конкретній країні. Зокрема, досягнення економічного гендерного паритету може збільшити на \$ 250 млрд. ВВП Великобританії, \$1 750 млрд. Сполучених Штатів, \$550 млрд. Японії, \$320 млрд. Франції та на \$310 млрд. ВВП Німеччини. Повної гендерної рівності не вдалося досягти жодній країні світу. Натомість, найкраща ситуація в Ісландії, де Гендерний розрив закритий на 88%, і яка, як і торік, посіла перше місце у рейтингу. До першої десятки рейтингу також увійшли Норвегія, Фінляндія, Руанда, Швеція, Нікарагуа, Словенія, Ірландія, Нова Зеландія та Філіппіни. Останні сходинок у Сирії, Пакистану та Ємену.

Як свідчать результати обрахунку гендерного розриву, в Україні найбільш проблемною є сфера політичних прав та можливостей жінок (Рис.2.8). Ледь помітною є тенденція до покращення в останні роки. Так, Комітет виборців, проаналізувавши результати виборчих кампаній, оприлюднив такі результати, згідно з якими у Верховній Раді 8-го скликання найбільша кількість жінок-народних депутатів за всю історію незалежної України. До останнього скликання обрані 47 жінок, або 11,1% загального складу. Для порівняння, у Верховній Раді попереднього скликання було 9,9% жінок (44 людини), а в ВР першого скликання - лише 2,3% (11 осіб). У цьому відношенні можна сказати, український парламент стає більш збалансованим. Втім, до світової практики ще далеко - в середньому в парламентах світу 22% жінок, а в Європі цей показник сягає 25%. Згідно з Цілями Тисячоліття ООН Україна повинна забезпечити представництво жінок в законодавчому органі на рівні не менше 15% від складу депутатського корпусу, а загалом у владі до 30%. Зазвичай цю проблему беруться вирішувати прямим квотуванням.

Відсутність жінок у владі - це не лише неможливість впливати на нормативне поле суспільства, але і послання громадськості, що чоловіком бути краще, ніж жінкою, що чоловіки є більш здібними, ніж жінки. Завдяки підрахункам Вікіпедії, відомо, що за останні півстоліття було 194 випадки, коли жінка очолювала виконавчу функцію в державах, які не є абсолютними монархіями. Однак більш ніж у половині цих ситуацій жінки були лише виконуючими обов'язки (включаючи перевороти і перехідні періоди), у більшості інших - займали посаду завдяки політичним досягненням родича або очолювали фракцію, яка дістала право призначати прем'єр-міністра.

Насправді, історії нашої планети відомо всього лише три-чотири прецеденти, коли громадяни волевиявлялися на користь жінки, що не представляє політичної династії або партії. Це президент Литви Даля Грібаускайте і колишні президенти Бразилії Ділма Русеф, Чилі - Мішель Бачелет і Коста-Ріки - Лаура Чінчілья. Можемо припустити, що недостатньо прямого квотування, важливе вирішення психологічної проблеми - подолання упередженості у громади щодо здатностей жінок здійснювати управлінські функції на високому державному рівні та

З даних гендерної статистики

Україна порівняно з попереднім дослідженням покращила свої позиції на 8 пунктів і посіла 61 місце в рейтингу. Україна, незважаючи на незначний щорічний прогрес, все ще займає найгірші позиції в гендерному співвідношенні в сфері політичних прав та можливостей. Значення Індексу тут склало 0,107.

Зокрема, за співвідношенням жінок і чоловіків у парламенті Україна має індекс 0,140; щодо розподілу посад міністрів - 0,150. Загалом можна відмітити значний прогрес за показником рівня оплати праці жінок і чоловіків за аналогічну роботу, за яким у поточному році Україна посіла 37 місце в рейтингу, проти 59 у минулорічному.

упередженості самих жінок щодо власних здатностей до лідерства.

Висновки

Система категорій гендерної психології допомагає описати та структурувати знання про Гендер. Основними в цій системі є категорії «стать» та «гендер». Інші поняття розкривають важливі аспекти гендеру на різних його рівнях: гендерний стереотип, сексуальна орієнтація, маскуліність, фемінність, гендерна ідентичність, гендерна роль та ін.

Поняття «гендер» введено у науковий оберт сексологом Джоном Мані (1955), який працював з такими явищами, як гермафродитизм і транссексуалізм. Його утвердження в психологічній науці як наукового поняття пов'язують з американським психоаналітиком Робертом Столлером, У 1968 році він запропонував використовувати граматичну категорію «гендер» для підкреслення двоїстої природи статі людини: як біологічної статі, з одного боку, та соціокультурного феномену, з іншого. Р.Столлер розглядав «Гендер» як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості незалежно від біологічної статі. Отже, з 70- х років ХХ століття простежується тенденція розмежовувати поняття «стать» і «Гендер» на основі біологічного/соціального.

Еволюція уявлень про «гендер» пройшла декілька етапів: від класичного до постнекласичного його розуміння. Психологія, орієнтована на класичну парадигму, трактує *гендер як* соціальну «надбудову» над біологічною статтю. Поняття «гендер» у некласичному розумінні - це суб'єктивне уявлення про те, чим для людини є її стать. Постнекласичне бачення звертає увагу на те, що поділ соціального світу на чоловіків і жінок вкорінений настільки глибоко, що з моменту народження, коли морфологічна стать дитини є визначеною, батьки, лікарі, акушерки і всі, хто оточує новонародженого, «створюють гендер», реалізуючи принцип статевої диференціації.

У психології існує кілька провідних підходів до дослідження механізмів гендерної соціалізації та особливостей гендерної ідентичності. Серед них: теорія

соціального наочіння, теорія ідентифікації, теорія когнітивного розвитку, «нова психологія статі», теорія гендерної схеми, теорія соціальної драматургії

І. Гофмана, етнометодологія Г. Гарфінкеля, теорія «творення» гендеру Уеста та Зімермана. Сучасна психологія розглядає гендер через призму наступних характеристик: соціальна обумовленість; багатовимірність; мінливість/контекстуальність; управління гендером.

Гендерна культура представляє макрорівень функціонування гендеру. Вона виявляється численними та різноманітними нормами, за допомогою яких культура відтворює, закріплює і формує статеві відмінності, регулює родинні і міжстатеві взаємини. Система гендерних норм моделює комбінацію рис чоловіка і жінки, що приписують певну поведінку і певні почуття членам різних гендерних статусів. Соціальні очікування інших у міжособистісній взаємодії постійно підтримують цю норму. У деяких культурах норми фемінності та маскуліності є поляризованими, а в інших доволі близькими. У ряді культур виявляється більше, ніж два варіанти гендеру, що вказує на складність його детермінації. Проблемою більшості культур є нерівність статусу чоловіка та жінки в суспільстві.

Лекція 3.

Методологія та методи психологічного дослідження гендеру

ПЛАН

3.1. Методологія дослідження гендеру у психології

3.2. Кількісні, якісні та крос-культурні дослідження гендеру

Дурний деспот приковує рабів залізними ланцюгами; істинний політик пов'язує їх ще міцніше ланцюгом їх власних думок.

Мішель Фуко «Наглядати та карати».

Ми переконані, що гендерній психології належить особливе місце в гендерних дослідженнях, оскільки саме її методами можна з'ясувати не тільки достовірні відмінності у психології чоловіків та жінок, визначити соціокультурні чинники, що їх обумовлюють, але виявити різні варіанти гендерної ідентичності, визначити механізми конструювання гендеру у повсякденній взаємодії.

Цей розділ навчить Вас критично аналізувати сучасні психологічні дослідження гендеру на відповідність їх гендерній методології. Спробуємо розібратися: Які дослідження у психології є гендерними, а які псевдогендерними? Яким емпірично встановленим відмінностям можна довіряти? Які методи доцільно обирати в дослідженнях психологічних характеристик гендеру?

Розділ включає три основні блоки проблем: методологічні питання, специфіка стратегій психологічного вивчення гендеру, характеристика конкретних методів дослідження гендерної психології. Ми ще раз звернемося до основ сучасної методології гендерних досліджень - феміністської психології, соціального конструктивізму, постмодернізму - та розглянемо вимоги цих методологічних засад до методів пізнання. Також познайомимо вас особливостями застосування кількісного, якісного та крос-культурного дослідження гендеру у психології. У Вас буде можливість дізнатися про явище методологічної триангуляції та інші способи підвищення якості наукових даних.

3.1. Методологія дослідження гендеру у психології

Питання методології та методів гендерної психології знаходяться у центрі уваги дослідників і мають цікаві напрацювання. Психологічні дослідження гендеру розпочатися з порівняльних досліджень статі, до яких критично ставляться сучасні дослідники гендеру. Власне гендерні дослідження виходять із розуміння множинної детермінації гендеру і приділяють особливу увагу чинникам, які лежать за межами біології. А це час, культура, соціально- економічні умови, комунікативний контекст, ситуація спілкування.

Сучасні дослідження гендеру не слідують класичній методології, відкидають принцип об'єктивності і спираються на наступні уявлення:

1. Дослідник володіє конкретними бажаннями й інтересами, тому подолати суб'єктивність дослідника неможливо в принципі Неупередженість та особистісна невиключеність дослідника є самообманом.

Номететичний підхід полягає у порівнянні індивідів з певної точки зору з метою пошуку спільних закономірностей. Основні переваги: широта, точність, відтворюваність, можливість прогнозування. Основні недоліки: відсутність яскравості та життєвості.

Ідеографічний підхід полягає у вивченні одного індивіда чи іншого соціального явища без співставлення його з іншими. Основні переваги: глибина пізнання та аналізу, яскравість, наближеність до життя, унікальність, комплексний підхід до особистості.

Методологічна тріангуляція - комбінування якісних і кількісних методів, що приводить до з'єднання переваг обох методологій, і як наслідок - одержання більш надійних даних.

1. Зовнішньої соціальної реальності не існує, вона сконструйована взаємодією між тим, хто пізнає, і тим, хто пізнається. Рамки особистого і групового досвіду пронизують весь процес пізнання і позначаються в його результатах. Протопоняття, емоції, забобони задають межі дослідження, які знаходять своє вираження у виборі предмету вивчення, формулюванні завдань, мові обговорення, методах збору даних, аналізі та, в кінцевому рахунку, інтерпретації отриманих результатів. Звідси увага до суб'єктивного досвіду дослідника та його деконструкція.

2. Знання є контекстуальним, індивідуальним і часто унікальним, тобто неможливо перевірити його

повторюваність. Звідси надається перевага ідеографічним дослідженням над номететичними, якісним над кількісними.

В означеному розумінні, гендерна методологія є близькою до **гуманітарної парадигми**, впливовість якої зростає у психології. Гуманітарне пізнання орієнтоване на індивідуальність, звернене до духовного світу людини, до його особистісних цінностей та смислу життя. Для цієї парадигми характерно використання загальних принципів до інтерпретації індивідуальних, суспільних або історичних подій. Водночас одинична подія не розглядається як окремий випадок загальної закономірності, а береться у своїй самоцінності й автономності. Для гуманітарного пізнання важливо досягти одиничні факти як такі. Гуманітарне знання включає в себе ціннісне ставлення до досліджуваної дійсності; об'єкт пізнання оцінюється з позицій моральних, культурних, релігійних, естетичних і под. Гуманітарна парадигма в психологічних дослідженнях гендеру має особливу цінність, тому що завдяки такій пізнавальній установці ми не зможемо оминати проблеми меншості, людина в них виступає як духовна цінність, а не тільки як

«об'єкт дослідження».

Важливими засадами сучасних досліджень гендеру також є принципи міждисциплінарності, номадичності та методологічної тріангуляції.

Міждисциплінарність виходить з необхідності створення цілісного уявлення про досліджуване явище. Оскільки гендер - це багаторівневий та багатовимірний феномен, то вбачається доцільним об'єднувати зусилля різних соціальних наук для створення повноти його образу.

Методологія сучасних гендерних досліджень складає альтернативу стандартам, прийнятим у класичній науці. Однак вона не відкидає інші існуючі методологічні підходи і є відкритою до нових теоретичних уявлень. Власне, таке ставлення впливає з принципу **номадичності**. Цей принцип передбачає можливість використання різних пізнавально-методологічних установок залежно від цілей і завдань дослідження. Методологічна відкритість сприяє залученню нових ідей, підвищує креативність гендерних досліджень у психології.

Основою для дизайну багатьох досліджень виступає процедура **методологічної тріангуляції**, що припускає оптимальну комбінацію кількісних і якісних методів, дозволяє потроїти контроль за рахунок не тільки розширення кола інтерпретаторів, а й застосовуваних методів аналізу, теоретичних підходів, дослідницьких даних.

Гендерні дослідження реалізуються на основі трьох підходів:

1. Парадигми статево-рольових відмінностей.
2. Парадигми унікальної жіночої психології.
3. Парадигми соціального конструювання гендеру.

Перший підхід цінний тим, що увів жінок у позитивістський дискурс.

Передбачається, що включення жінок до психологічного дослідження дозволяє сформувати «новий погляд» на психологічну феноменологію, більш вільну від сформованих патріархальних стереотипів. Пропонується кілька способів включення: 1) фізичний, що передбачає включення жінок у співтоваристводослідників соціальної феноменології; 2) формування жіночої теми, спрямованої на виявлення жіночої ідеографії, в ряді традиційних дослідницьких сфер; 3) вивчення специфічних жіночих досвідів, наприклад, насильства і йод. з позиції переживання цих практик і їх змін. Загальна ідея розвитку феміністського емпіризму в рамках позитивістської методології полягає в обґрунтуванні необхідності свіжого або нового погляду на досліджувані явища, що сприяє отриманню більш об'єктивних підстав для інтерпретації.

Другий підхід виходить з тези про те, що об'єктивне знання може бути отримане на основі загального жіночого досвіду гноблення. Відповідно до цієї логіки жінка-дослідник має низку переваг: автентичність знання, отриманого через досвід страждань і опору; можливість проблематизації тих сфер життя і практики, які виявилися втраченими патріархальною наукою; чуттєвість і конкретність жіночого мислення, що дозволяє вивчати особливі досліди і практики, але вони не попадають у сферу інтересів традиційної науки. У дослідницькій роботі жінок основними метафорами дослідження стає «рука, інтелект і серце. Гендерні відмінності виявляються в інтерпретації того, хто пізнає, пізнаваного і процесу пізнання як єдності «фізичного, розумового та емоційного».

Третій підхід спирається на основну тезу щодо сконструйованості світу в

Багатоголосе дослідження. Ідея багатоголосого дослідження спирається на ідею про необхідність і принципову можливість спільної участі в інтерпретації тексту трьох сторін, причетних до дослідження: автора тексту, дослідника і читача текстових описів. Причому, критичну вирішальну роль тут набуває саме позиція читача. Велика увага в рамках даного методу приділяється переживанням дослідника, які також фіксуються в підсумковому звіті і відкриваються для вільних інтерпретацій читача.

Спільне дослідження. Спільні дослідження припускають озброєння досліджуваного засобами аналізу і здійснення дослідження в цілому. Висновки дослідника, здійснені в результаті власного дослідження представлених випробуванім текстів, доповнюються в цьому випадку інтерпретаціями досліджуваних.

процесі повсякденної взаємодії. Отримане знання за своєю природою породжується цінностями та інтересами дослідника, представляючи собою культурне виробництво влади, тому будь-які претензії на об'єктивну істину є безпідставними. Дискурс визначає, які ідеї можуть бути виражені, які відкинуті, що підлягає осмисленню і чому дозволено бути істинним, встановлює «режим істини». Як тільки знання визнається істинним, воно стає імперативом влади. Головне тут - це деконструкція гендерного порядку. Завданням дослідження стає реконструкція гендерних відносин у різних контекстах, створювана з безлічі локалізованих дискурсів, наративів і систем репрезентацій. Контекст, у якому знаходиться дослідник, також стає предметом обговорення. Передбачається, що рефлексивність знання підвищує його релевантність, включення ж в процес дослідження інтелектуальних біографій дослідників допомагає зрозуміти вплив позиції дослідника на результати даних, їх інтерпретацію. Дослідники намагаються переосмислити відносини між тим, хто пізнає, і пізнаваним на предмет виявлення впливу владних відносин і знаходження шляхів їх подолання. Влада, що пронизує дискурс, проникає і в дослідницьку ситуацію, проявляється в асиметрії положення дослідника і досліджуваних, у можливостях маніпулювання і управління останніми, адже дослідник завжди знаходиться в кращому становищі. Він володіє монополією на знання, задає запитання, аналізує відповіді, володіє більш високим соціальним статусом і «владою».

У межах конструктивістської перспективи розширюється коло дискурсивних можливостей, замінюється традиційний реалістичний дискурс на «правдиву розповідь». Тому в цій методології зв'язок між дослідником і досліджуваним є дуже значним і цінним, а зовсім не нейтральним. Створення відкритих і чесних зв'язків з групами учасників є важливою умовою успішно проведеного гендерного дослідження. Щоб зменшити вплив дослідника на результат дослідження, дослідники обирають спосіб працювати разом зі своїми учасниками, долучають їх до інтерпретації, щоб власні висновки не нівелювали погляди меншості, не знецінили унікального досвіду. Це багатообіцяюче різноманіття методологій необхідне для того, щоб забезпечити потенційно багатий набір інтерпретацій або перспектив.

3.2. Кількісні, якісні та крос-культурні дослідження гендеру

Будь-яке дослідження має декілька універсальних етапів: розпочинаються з дослідницької допитливості, далі здійснюється дизайн дослідження, потім збір та аналіз даних. Кожному етапу відповідають певні методи: **організаційні;**

емпіричні; методи обробки даних, інтерпретаційні методи.

Відповідно до базової пізнавальної установки дослідника гендерні дослідження проводяться в межах трьох основних стратегій: кількісної, якісної та крос-культурної.

Кількісний підхід до дослідження керований пошуком відповіді на запитання: «Скільки?», «Як часто?», «Чому?». Дослідження в якісному підході спрямовані з'ясувати: «Чому люди поводять себе саме так?», «Як впливає на людей те, що відбувається навколо них?». Якщо перед дослідником стоїть запитання «Якою мірою гендер детермінований культурою, а якою з біологією?», тоді застосовуються крос-культурні дослідження. Вибір стратегії організації психологічного дослідження визначається методологічними принципами дослідника та метою дослідження.

3.2.1. Кількісні дослідження у гендерній психології

Незважаючи на зміни у методології, більшість гендерних досліджень у психології здійснюються на позитивістській методології. Кількісні дослідження мають саме таку основу і спрямовані на отримання строго об'єктивних, кількісно виражених даних, що підлягають подальшій психологічній інтерпретації. Стандарти науковості орієнтують дослідників на опис, прогнозування, визначення

Експеримент - це метод, що дозволяє виявити причинно-наслідкові залежності і полягає в організації дослідного процесу, під час якого експериментатор у контрольованих умовах здійснює систематичні спостереження за реакціями досліджуваних на змінювані фактори. Це активний спосіб пізнання дійсності, він передбачає планомірне втручання вченого у досліджувану ситуацію, управління нею.

причинності та пояснення взаємозв'язку між змінними. Для такого роду досліджень характерною є структурованість, а також високий рівень валідності та надійності. Однак вони мають і слабкі сторони - це низький рівень природності, конструктивної та екологічної валідності.

Найкращим методом вивчення причинних залежностей є **експеримент**. Експеримент ініціюється гіпотезою, що визначає взаємозв'язок між незалежною та залежною змінними. Далі дослідники маніпулюють незалежною змінною у

контрольованих умовах та вимірюють ймовірний вплив на залежну змінну за допомогою статистичних методів.

Одним з основних понять при характеристиці експерименту є змінна. Так називають будь-яку умову ситуації, яка може бути зміненою. Експериментатор маніпулює змінними, тоді як спостерігач чекає, поки виникне потрібна зміна у ситуації.

Найпростіший експериментальний план – це порівняння експериментальної групи, на яку здійснюється контрольований вплив, з контрольною групою, яка не зазнає втручання. Для коректності експерименту експериментальна і контрольна групи утворюються за принципом випадковості.

Недостатньо визначити зв'язок між змінними, важливо пояснити його походження. Отже, наступним після експерименту кроком є інтерпретація чи пояснення виявленого зв'язку на ґрунті певної психологічної теорії. Візьмемо для прикладу експеримент, що з'ясовував чинники незадоволеності жінок власним тілом. Перевірялась гіпотеза про те, що «ідеальні» жінки, яких можна побачити у

ЗМІ, обумовлюють незадоволеність молодих жінок своїм тілом. Дослідниками було сформовано дві групи жінок, які мали переглядати відеоматеріали різного змісту. Першій групі жінок демонстрували слайди реклами із стрункими привабливими жінками, а другій показували слайди із зображенням жінок, вага яких була близькою до середньої ваги жінок. Було виявлено, що експериментальна група має більш високий рівень незадоволеності власним тілом, ніж контрольна. Виявлені в цьому експерименті результати можна пояснити дією опосередковуючої змінної між зображенням «ідеального тіла» та незадоволеністю жінок собою. Проміжною змінною може бути когнітивний процес, що називається соціальним порівнянням. Отже, експериментування - це вивчення впливу незалежних змінних на залежні при константних характеристиках контрольованих змінних та врахуванні дії проміжних.

Приклад простого експериментального дослідження психології гендеру

Проблема. Існує суттєвий розрив у заробітній платі між жінками та чоловіками. Як правило, чоловіки заробляють більше грошей, що може мати зв'язок з їхнім рівнем домагань.

Гіпотеза: люди з вищим статусом будуть очікувати більшої винагороди за виконану роботу.

Перевірка. Дослідники повідомляли чоловікам та жінкам, що вони будуть займатися справою, де жінки є більш успішними. Передбачалося, що це підвищить статус жінок, але буде нести загрозу статусу чоловіка. У результаті дослідження було виявлено, що жінки, які отримали підтримуючу статус інструкцію, оцінювали себе вище, очікували вищої оплати, ніж жінки з контрольної групи. Однак домагання чоловіків у результаті маніпуляції статусом не змінилися. Чоловіки в усіх групах оцінювали свої шанси як високі і очікували високої оплати.

Дослідники прийшли до висновку, що легше підняти рівень домагань жінок, ніж вплинути на домагання чоловіків.

Правильно організоване експериментальне дослідження має характеризуватися високим рівнем достовірності. Під нею розуміють здатність визначати, що саме маніпуляція незалежною змінною викликала зміни у залежній змінній. Ще одна характеристика достовірності - це статистична достовірність, що характеризує здатність статистичних процедур визначати зв'язок між змінними. Кожен дослідник має навести аргументи, що засвідчують статистичну значущість виявлених відмінностей чи зв'язків.

Основні особливості експерименту зберігаються у двох його основних різновидах - *лабораторному* та *природному* експериментах. Перший є добре контрольованим як щодо внутрішніх, так і зовнішніх умов, а другий має менші можливості для контролю, однак більшу пов'язаність з реальністю. Так, щоб підвищити відповідність результатів реальним умовам життя, дослідники зазвичай жертвують рівнем контролю. Це також відбувається і при організації квазі-експериментів. У них експериментальна та контрольна група можуть бути не випадковою вибіркою, а, наприклад, студентською групою, одна з яких слухає курс гендерної психології, а інша ні. Однак взяті до експерименту групи є реальними групами, що живуть за звичайними соціально-психологічними законами.

Для правильного дизайну експериментальних досліджень гендеру, важливо розуміти, що гендер - це багатофакторна змінна. У його формуванні задіяні

біологічні, гормональні, когнітивні, соціальні, ситуативні, часові чинники. Ми вже говорили про те, що різні теорії по-різному визначають роль біологічних та соціальних чинників, намагаючись пояснити гендерну поведінку. Іноді гендерні характеристики в порівняльних дослідженнях аналізуються, немов би гендер є фіксованим фактором, а гендерна різниця є різницею біологічною. Однак нині більшість експериментів, пов'язаних з гендерними проблемами, стосуються маніпулювання соціальним та когнітивним процесами.

Приклад лонгітюдного дослідження психології гендеру

Можна було б передбачити, що ідеальний розмір тіла жінок, зображуваних у засобах масової інформації, змінився в часі, і ця гіпотеза може бути перевірена шляхом аналізу зображень у часі. Дійсно, Спітцер і його колеги виявили, що обидві міс Америка, конкурсанти і моделі *СепієГом* від *PlayBoу* стали стрункішими з часом і що ідеальне тіло, зображене цими жінками, нереально струнке. Паралельне дослідження зображень чоловіків виявило, що моделі *Centerfold* від *Playgirl* стали значно більш м'язистими між 1973 і 1997 рр.

У дослідника не завжди є можливість побудувати експеримент коректно, іноді є складності технічного характеру, незрозуміло, як можна маніпулювати певними змінними (наприклад, відмінностями в будові мозку, що часто розглядають як причину відмінностей у когнітивних здібностях). При плануванні деяких експериментів виникають запитання щодо їхньої етики. Враховуючи обмеження експерименту та складності з його коректною реалізацією, дослідники гендеру тяжіють до застосовування, окрім експерименту, інших дослідницьких підходів: кореляційного, лонгітюдного, мета-аналізу, контент-аналізу. Далі коротко познайомимо Вас з їхньою сутністю.

Кореляційний підхід до організації дослідження полягає в одночасному вивченні багатьох змінних, що дозволяє з'ясувати взаємозв'язки між ними та перевірити модель явища. Наприклад, в одному дослідженні можуть бути за допомогою тестів виміряні маскуліність, емоційна напруженість, схильність до ризику та частота відвідувань чоловіками клубів з екстремальними розвагами (парашутний клуб, картинг-клуб, альпініст-клуб). Встановлювалась міра пов'язаності між цими змінними, а також вирішальний чинник вибору хобі за допомогою різних статистичних процедур (кореляційний, факторний, регресійний аналізи). Цей тип кількісних досліджень найчастіше застосовується в дослідженнях психологічних та соціально-психологічних аспектів гендеру.

Лонгітюдний план дозволяє сформулювати уявлення про гендерні характеристики в часовому вимірі. Їхньою перевагою є можливість відстеження шляхів розвитку гендерної ідентичності та інших гендерних характеристик особистості. Виникає можливість розкрити відмінності у динаміці розвитку, а також зрозуміти значущість різних змінних на різних етапах становлення.

Мета-аналіз використовується для узагальнення результатів багатьох досліджень, для перевірки різнорідних гіпотез.

Контент-аналіз - метод, що використовується для аналізу різних характеристик середовища (тексту, зображень), щоб визначити повідомлення, які вони містять. Дослідження, які використовують цей метод, зазвичай є описовими або тестують гіпотезу.

Кількісні дослідження торкаються актуальної проблематики гендерної

психології, однак існують три галузі, де активність науковців на Заході є найвищою. Насамперед, це дослідження, пов'язані із нормо-відповідною поведінкою; дослідження об'єктивації; дослідження гендерного та сексуального насильства.

3.2.2. Якісні дослідження в гендерній психології

Якісне дослідження переживає зараз період ренесансу у соціальних науках. Незважаючи на те, що кількісні дослідження зберігають домінування, альтернативні підходи стають все більш впливовими в гендерних дослідженнях. Як зазначає Марі Джерджен, ці методи набули підтримки у неklasичній психології і добре інтегруються в сучасну методологію гендерних досліджень, що тяжіє до «м'яких» форм. Вони дозволяють вивчити досвід з точки зору його унікальності: жіночий досвід та досвід людей з нетрадиційною орієнтацією, що не відноситься до досвіду нормативної більшості. Якісні методи виявились доволі цікавими для тих дослідників, які прагнули подолати обмеження традиційної науки та внести нові засоби, що дають простір для літературних, художніх та драматичних виражень.

З'ясуємо, в чому особливість якісних досліджень, використовуючи порівняння з вище розглянутими кількісними. Якісні дослідження - це цілісна форма дослідження, яка була створена для опису життя окремих груп або осіб, що є маргінальними всередині домінуючої групи. Реалізація цих методів спирається на діалогічні, партнерські стосунки між дослідником та досліджуваним. Такі дослідження привносять замість оціночного підходу глибинне розуміння явища, на противагу спрощеності орієнтують на розуміння складності явища, а замість «тонкого опису» пропонують опис «грубими мазками». Якісні методи тяжіють до простого статистичного аналізу, оскільки вербальні повідомлення досліджуваних мають зберігати цілісність.

Звернемо вашу увагу на те, що якісні методи можуть застосовуватися у кількісних дослідженнях, а кількісні у якісних. Коли ми розпочинаємо кількісне дослідження, то намагаємося зорієнтуватися у проблемі, і зазвичай для цього використовуємо серію якісних процедур: інтерв'ю, спостереження, самозвіти. У якісних дослідженнях застосовуються кількісні процедури аналізу, однак позиція дослідника при цьому є максимально відкритою до альтернативних інтерпретацій. Учасників інформують про дослідницькі плани, дослідник взаємодіє з досліджуваним, аж до того, що останній може виступати спів- дослідником.

Кількісні дослідження спрямовані на отримання результату об'єктивними, знеособленими методами, які приводять до певного відчуття істинності знання. Якісні дослідження керовані іншим ставленням до знання. При вивченні гендерних проблем характерними є такі моменти якісного дослідження:

1. Орієнтація на отримання ситуативного знання. Якісні дослідники мають тенденцію бачити істину як локалізовану в певних спільнотах та в певний час (специфічний жіночий досвід насильства, досвід жінок афроамериканок та ін.). Вони не претендують на отримання універсальних закономірностей.

2. гендерні дослідження є відверто заангажованими певними цінностями і не претендують на нейтральність стосовно соціальних проблем. Опора на цінності впливає з самого змісту цих досліджень, які прив'язані до проблем актуальної політики, зацікавлені у вивченні певних проблем (рівні права для жінок, ЛГБТ;

свобода самовизначення) та мотивують на соціальні зміни. Ще одним аспектом стурбованості цінностями є ідея про те, що всі дослідження мають бути чутливими до етичних питань. Дослідники гендерної проблематики є особливо уважними до питань етики стосунків: конфіденційності, довіри, чутливості до потреб досліджуваних. У гендерних дослідженнях вивчаються проблеми, де від дослідника вимагається особлива делікатність: наприклад, вивчення сексуального чи домашнього насильства.

3. На відміну від більшості кількісних досліджень, де стосунки між дослідником та досліджуваним є нейтральними, стосунки в межах якісного дослідження є не лише більш тривалими, але і мають більш інтимний та дружелюбний характер. Дослідників гендерних проблем цікавить, як будується контакт в діаді «дослідник-досліджуваний» у процесі досягнення співробітництва. Співробітництво торкається не тільки особистості, але і сімей, спільнот. Дослідник, а не лише досліджуваний, демонструє саморозкриття.

Як вже ми зазначали вище, в якісних дослідженнях гендеру особлива увага приділяється характеру *стосунків між дослідником та досліджуваним*, їх ролі можуть накладатися, перетинатися. Дослідник є співучасником дослідження, а досліджуваний є співавтором. Наведемо декілька прикладів таких досліджень.

Однак є певні ризики такого співробітництва для емоційного благополуччя досліджуваного, який може сподіватися на продовження співробітництва після завершення дослідження. Окрім того, було виявлено, що дослідники змінюють свої інтерпретації по мірі розвитку контакту, а досліджувані змінюють свої оповіді в напрямку більшого саморозкриття.

Співробітництво рідко має характер наукової близькості, коли мова йде про широку аудиторію. Однак існують дослідники, які докладали зусилля із залучення учасників, громадськості, експертів, що може спонукати до соціальних змін, політичної активності і міжособистісного контакту. Наприклад, соціальні дослідження раку у жінок. Жінки з метастазами та їх психотерапевти співпрацювали з медичним персоналом, щоб залучити цю аудиторію до більш гуманного контакту.

Питання *репрезентативності* у якісних дослідженнях є політизованим. Для гендерної психології важливо представити досвід маргінальних груп та спробувати його пояснити. Однак пояснення цього досвіду має обмеження, якщо дослідник та досліджувані - люди з різних світів. Феміністки були одними з перших, хто звернув увагу на те, що характеристики жінок подаються викривлено в науковій літературі. Отже, наука може створювати викривлені образи, тому такі групи меншості, як літні люди, хворі на СНІД, люди з гомосексуальною орієнтацією виступають з критикою спроб вчених представляти в науці їх досвід. Тому постає запитання: яке право має будь-яка людина чи група представляти, описувати і пояснювати життя інших людей? Відповідаючи на нього, важливо утриматися крайнощів, оскільки завжди є значні відмінності, які відділяють нас одне від одного. Результати будь-якого дослідження слугують для створення інтерпретацій, і тут важливо, наскільки дослідник рефлексує особистісні та теоретичні витоки своїх інтерпретацій. *Рефлексія* торкається теоретичних орієнтацій, соціальних настанов, попереднього досвіду, який може відобразитися на результатах.

Типовий план дослідження в емпіричній традиції включає співбесіду з

учасниками або збір їх оповідань, кодування даних, а потім пошук основних тем, які з'являються з даних. У дослідженні на конструктивістській основі досліджувані значною мірою беруть участь в дослідницькому процесі, певною мірою в розробці проекту, можуть проводити його й інтерпретувати висновки. Одна з переваг такого типу дослідження в тому, що воно визнає центральну роль учасників у формуванні дослідження та результатів.

3.2.3. Крос-культурні дослідження та гендерна психологія

Культура - це набір відносин, цінностей, переконань і форм поведінки, які поділяються групою людей і передаються з покоління в покоління за допомогою мови або іншого засобу комунікації. Чи сприймають чоловіків і жінок в інших країнах таким же чином, як в нашій культурі? Чи у всіх культурах існують гендерні ролі, і якщо так, то чому це так? Чи існують у гендерних ролях панкультурні універсальні подібності? Оскільки психологічні дослідження гендеру здебільшого проводилися серед білих американців, представників середнього класу, дослідники стали все більше усвідомлювати потребу крос- культурного підходу.

Причини актуалізації крос-культурних досліджень:

По-перше, наука прагне бути універсальною, а крос-культурні дослідження допомагають з'ясувати, чи правильні наші відкриття для інших культур.

По-друге, крос-культурні дослідження допомагають уникнути етноцентризму і перевірити припущення про те, що, якщо щось поширене в нашій культурі, то воно є «нормальним» і типовим для всього людства.

Етноцентризм - схильність членів усіх культур вважати, що центральні елементи в їхніх культурах відображають незмінні риси «людської природи». Це є основою того, що дослідники орієнтовані припускати, що елементи, які стосуються їхньої власної культури, властиві іншим культурам (норми гендерних ролей, статус жінки та чоловіка, ставлення до сексуальних меншин). У психології ця тенденція найбільш очевидна у припущенні, що засоби дослідження гендерних ролей, особистісних характеристик, тести інтелекту, створені на Заході, дійсні в інших культурах.

Третя причина пов'язана зі значенням культури: адже наша поведінка і наші думки відкриті до її впливу, а крос-культурна психологія може допомогти визначити, до якої міри психологічні процеси змінюються під впливом різних культур. Таким чином, крос-культурне дослідження гендеру також дозволяє нам глибше вивчити роль, яку відіграє культура в створенні і підтримці гендеру та гендерних відмінностей.

Термін крос-культурні дослідження зазвичай асоціюється з віддаленими місцями та людьми, чия мова та світогляд сильно відрізняються від нашого. Перші дослідження екзотичних країн були досить суб'єктивними, етноцентричними та расистськими.

Дослідження культури на науковій основі розпочалися на початку ХХ століття в антропології та психології. Їх вирізняло прагнення напрацювати методологію для польових досліджень у різних культурах. Дослідження культури та дослідження гендеру в цей час були об'єднаними, що дало цікаві результати. Так, дослідження Малиновського у 1915-1918 роках на островах Тробріандр заперечили універсальність Едіпового комплексу, яке було найважливішим поняттям психоаналізу. Окрім цього, йому вдалося показати упередженості, приховані в психологічних теоріях, та продемонструвати, а також довести, що

немає універсальних психологічних теорій. Більшість теорій - це замальовка культури, лише аналіз інших культур може їх збагатити.

Без сумніву, найбільший внесок у культурний аспект вивчення гендеру зробила Маргарет Мід. Проведений нею аналіз життя у декількох традиційних спільнотах Полінезії змінив уявлення про психосексуальний розвиток, людську сексуальність та гендерні ролі. Завдяки її працям жіночність та мужність набули розуміння культурних норм.

Для гендерної психології крос-культурні дослідження відіграють особливу роль, оскільки на стику міжкультурних відмінностей з'ясовується, які риси гендеру визначаються біологічними характеристиками, а які культуральними. Іншими словами, якщо конкретна гендерна відмінність спостерігається в культурах, які досить сильно відрізняються в інших аспектах, можна припустити, що у цієї відмінності є біологічна основа. Але все ж складно визначити, чи вказують подібності на еволюційні чинники (і, отже, закладені генетично), або ж вони відображають загальні способи вирішення проблем виживання, з якими стикаються люди у всіх культурах (і, отже, є результатом культурного навчання). Наприклад, майже в будь-якому суспільстві існує чашка для пиття з ручкою. І все-таки це не означає, що існує «ген чашки з ручкою». Ймовірніше, це говорить про те, що люди відчували загальну потребу в такій чашці і відповіли на неї виготовленням схожих предметів. Подібним чином практично в будь-якому суспільстві догляд за дітьми надано жінкам, тоді як полювання та ведення війни є чоловічими заняттями. Хоча такий поділ ролей може мати під собою еволюційну основу, він міг виникнути тому, що годування грудьми робило інші згадані заняття занадто складними для жінок.

У психології окреслились три підходи до вивчення гендеру в контексті культури.

Міжкультурна психологія. Мета крос-культурної психології встановити, які психологічні теорії та стосунки пов'язані з культурою, а які, ймовірно, є універсальними. З цієї точки зору крос-культурна психологія є важливим інструментом для зміцнення психологічної теорії та розширення сфери психологічних знань.

Культурна психологія. Культурна психологія - це широка сфера з недостатньо визначеними межами, що сформувалася на перетині психології, антропології та лінгвістики. Хоча існують великі відмінності в інтересах і підходах культурних психологів, усі вони розділяють спільну перспективу про те, що культура і розум знаходяться всередині людини і невіддільні від індивіда. На відміну від міжкультурних психологів, які, в першу чергу, зацікавлені у визначенні зв'язків та відмінностей у психологічних процесах між культурами, культурні психологи, перш за все, зацікавлені в тому, як культурні процеси (символічна мова) формують психологічні процеси, свідомість, особливо сприйняття в культурі. Психологи стають все більше зацікавленими у дослідженні культурних впливів, тепер використовуються формальні засоби вимірювання і традиційні лабораторні методи. Хоча культурні психологи можуть проводити порівняння між культурами або групами в певній культурі, узагальнення їх результатів зазвичай є другорядним.

Психологія корінних народів. Корінні підходи до психології виникли внаслідок реакції на неявні або явні вимоги універсальності, властивої для західних

психологів. Корінні психологи є представниками інших народів, що отримали освіту на Заході, через це мають змогу помітити викривлення західних теорій.

Глибоке знання власної культури допомагає їм ідентифікувати унікальні її аспекти, які не представлені або помилково представлені в західних теоріях. «Корінні» психологи стверджують, що неможливо вивчати культуру ззовні і неможливо відокремити культуру від поведінки й особистості. Відповідно до цієї точки зору, спроби розділити культуру й особистість призводять до нездатності зрозуміти її.

Кожен з цих підходів вносить унікальний вклад у дослідження культурних впливів на поведінку людини. Усі дослідження, які проводяться в даній сфері, Д. Мацумото розділяє на чотири групи: дослідження гендерних стереотипів, дослідження гендерних ролей та Я-концепції, гендерні дослідження трудових настанов, дослідження психологічних гендерних відмінностей у різних когнітивних здібностях, а також конформності та агресії.

Крос-культурні дослідження - відносно нова галузь психологічного дослідження гендеру, тому ще є багато прогалин у картині культурної різноманітності гендеру, які чекають своїх дослідників.

Лекція 4.

Основні емпіричні методи гендерної психології

ПЛАН

4.1. Основні методи кількісних досліджень

4.2. Основні методи якісного дослідження

4.3. Розвиток методів гендерної психології

Сучасна гендерна психологія послуговується широким діапазоном методів психологічного дослідження, а також тут напрацьована ціла низка власних методів дослідження. Водночас буде справедливим зауважити, що у дослідженнях гендеру ключовим запитанням є «Як досліджувати, щоб отримати достовірну інформацію?», а не «Чим?». Іншими словами, науковці обговорюють не стільки сам метод, скільки особливості його застосування. Відповідь на останнє запитання ставить у центр уваги характер стосунків між дослідником та досліджуваним.

Використання методів гендерної психології має відповідати психологічному віку досліджуваних, враховувати провідну діяльність, вікові новоутворення та обмеження. Наприклад, гендерні стереотипи дошкільників можуть вивчатися за допомогою асоціативного експерименту з картинками, роботи з казкою, спостереження за діяльністю дітей і діями вихователя. Гендерні ж стереотипи молодших школярів - шляхом інтерв'ювання («Яким має бути хлопчик? Якою дівчинка?»); спостереження за ходом уроку; спостереження на перерві; проєктивних методів - статичний малюнок хлопчика і дівчинки; динамічний малюнок (у процесі діяльності). У дослідженнях підлітків уже може бути використане анкетування, яке ґрунтується на самооцінці та самоаналізі.

У цьому параграфі ми познайомимо Вас з конкретними методами кількісної та якісної спрямованості. Окрему увагу приділимо методам гендерної психології, які ґрунтуються на конструктивістському розумінні гендеру.

Відмінності між кількісним і якісним методологічними підходами наведено у табл. 4.1

Таблиця 4.1.

Відмінності між кількісним і якісним методологічними підходами

Кількісні методи	Якісні методи
В основі лежать позитивістська методологія і математична теорія ймовірності, згідно з якими відмінності між аналізованими об'єктами обмежені фіксованим набором ознак. Наприклад, чоловіки та жінки відрізняються за рівнем агресивності, соціального інтелекту та просторового мислення. Важливо, що в будь-якому конкретному завданні набір ознак обмежений, а всі інші ознаки вважаються ідентичними. Кількісні методи спрямовані на виявлення закономірності, яка, як передбачається, присутня в дійсності, і відповідають на запитання «Чому?».	У сучасній науці якісні дослідження представляють собою неоднорідну сферу знань, що має витoki в символічному інтеракціонізмі, герменевтиці, етнометодології і под. В її основі лежить єдина гуманітарна методологія. Якісні методи спрямовані на глибоке вивчення широкого кола явищ з урахуванням їх процесуальних змін і взаємозв'язку. Працюючи з окремим феноменом, прихильники якісної стратегії дають його опис, аналіз, інтерпретацію. Вони не мають на меті простежити кількісні закономірності, не спираються на статистичні процедури. Якісні методи відповідають на запитання «Як?» і «що?».
Перевірка гіпотез - одна з головних задач дослідження.	Абсолютно нормальна відсутність гіпотез, які з'являються в результаті якісних досліджень.
Стандартизована форма	Нестандартизована форма
Результат дослідження - відповідь на запитання про кількісне переважання тієї чи іншої ознаки.	Дослідження переживань, мотивів, внутрішнього життя, саморозкриття людини. Результати дослідження - значення і смисли досліджуваної особистості.
Основним критерієм достовірності результатів кількісного дослідження статистичного типу є надійність, тобто відтворюваність результатів.	Якісні дослідження орієнтовані на вивчення думок, пристрастей, оцінок і їх глибинних причин.
Висновки кількісного дослідження вимагають узагальнення та абстрагування від окремих результатів. Вони ґрунтуються на великих вибірках і масових тенденціях.	Застосовуються для розгляду одиничних випадків і «разових ситуацій», використовуються переважно на невеликих вибірках.
Кількісні методи – «жорсткі», «точні», «фіксовані» і «об'єктивні».	Якісні методи вважаються «м'якими», «наближеними», «гнучкими» і «суб'єктивними».
Тут використовуються емпіричні методи: експеримент, тести, стандартизовані проєктивні тести, анкетування, контент-аналіз, семантичний диференціал та ін.	Емпіричні методи якісного дослідження: кейс-стади, інтерв'ю, включене спостереження, автобіографічні оповіді, дискурс-аналіз, аналіз розмов та ін.

4.1. Основні методи кількісних досліджень

Методи, які мають оцінну спрямованість і створені спеціально для вимірювання різних психологічних характеристик, - це опитувальники та тести. Психологічна діагностика гендеру представлена трьома групами методів:

- методи, які використовуються для вивчення гендерної ідентичності;
- опитувальники сексуальної орієнтації;
- методики для вивчення гендерних ролей.

Методи діагностики гендерної ідентичності спрямовані оцінити міру

маскулінності та фемінності особистості (М/Ф). Перші шкали, які вимірювали М та Ф, були створені у 1930-60 рр.

Шкала Гілфорда-Циммермана оцінює емоційну експресивність, типово чоловічі професійні інтереси та набір маскулінних емоційних рис (наприклад, сміливість, нестачу емпатії). Шкала Ф опитувальника СРІ спрямована на оцінку сенситивності, здатності сприймати нюанси соціальних стосунків, поступливість, співчутливість, доброту, типово жіночі види робіт та інтереси, а також відсутність інтересу до політики та соціальних проблем.

Мінісоцький багатofакторний опитувальник (MMPI), шкала М/К Творці MMPI підійшли до вимірювання МУФ з позицій психопатології. Вони, зокрема, цікавилися МУФ як засобом діагностики порушень гендерної ідентичності та сексуальних інверсій. Подібні шкали припускають, що індивіди можуть розрізнятися у межах якоїсь норми за ступенем МУФ.

Сучасні тести розглядають МУФ не як альтернативи, а як незалежні виміри. Серед методів вимірювання МУФ та андрогінії найбільш відомим є **опитувальник Сандри Бем BSRI** (Бем, 1974). Сандра Бем розробила опитувальник, яким вимірюється гендерна ідентичність - Bem Sex Role Inventory (BSRI). Опитувальник містить 3 групи запитань із 20 пунктів: запитання на М, Ф, та нейтральні. Індивіди, які отримують високі бали за М та Ф одночасно, кваліфікуються як андрогінні.

Методи діагностики сексуальної орієнтації. Серед методик, спрямованих на визначення сексуальної орієнтації, необхідно назвати шкали Кінзі та ґратки Клайна. Дамо їх стисло характеристику:

1. **Шкали А. Кінзі та Ф. Клайна.** А. Кінзі запропонував дві 6-бальні шкали, одна з яких відстежувала наявність сексуальних контактів з особами своєї та протилежної статі, а інша «контролювала» виникнення різних думок та еротичних бажань. Шкали являють собою континуум, на одному полюсі якого знаходяться виключно гетеросексуальні особи, які не мали жодних гомосексуальних контактів, на протилежному - виключно гомосексуальні особи, які не мали гетеросексуального досвіду, а посередині - ті, хто мають різний досвід. Друга така ж шкала вимірювала вже не поведінку (сексуальні контакти), а емоційні реакції, еротичні почуття респондентів до осіб своєї та протилежної статі.

2. **ґратки сексуальної орієнтації - Sexual Orientation Grid (KSOG), Ф. Клайна.** Методика оцінює сексуальний потяг, сексуальну поведінку, сексуальні фантазії, емоційні переваги, соціальні переваги, життєвий стиль, самосвідомість.

Методи діагностики гендерних ролей. гендерні ролі вивчаються або за допомогою параметрів Маскулінності та Фемінності, або опосередковано через гендерні стереотипи.

Шкала статево-рольової поведінки, The Sex Role Behavior Scale (SRBS) являє собою інструмент, що вимірює ступінь, з яким люди включаються у бажану для своєї статі поведінку, так само й у сексуально-специфічну поведінку.

Також сюди можна віднести опитувальник, який дозволяє оцінити рівень традиційності-егалітарності гендерних ролевих настанов - **Шкалу жіночих настанов** (Attitudes Toward Women Scale) Spence та Helmreich (1978). Автори розробили опитувальник, який пропонує визначити, наскільки індивід вірить у те, що підхід до чоловіків та жінок має бути різним у таких сферах, як робота, навчання, повсякденна активність.

До оцінних процедур, що використовуються у гендерній психології, відносяться **проективні методи**. Вони є спеціальною технікою експериментального дослідження тих особливостей особистості, які найменш доступні безпосередньому спостереженню чи опитуванню і найменш усвідомлюються. Основу будь-якого проективного методу становить невизначеність стимульного матеріалу, яка надає досліджуваному відносну свободу у виборі відповідей та тактик поведінки.

Найбільш відомою є проективна **методика «Малюнок чоловіка та жінки»** (МЧЖ) (модифікація Н.М. Романової). Методика досліджує пласт гендерної актуалізації особистості. Процедура обстеження передбачає зображення досліджуваними фігур чоловічої і жіночої статі. Отже, досліджуваний підштовхується до реалізації концепту, що відображає його бачення характеру відносин між чоловіком і жінкою. Інтерпретаційна схема включає аналіз наступних показників: просторове розташування фігур, їх абсолютна і відносна величина, особливості зображення і пропорції частин тіла, графічна якість зображення фігур своєї і протилежної статі, символічне трактування зображених деталей, дій, предметів, ступінь завершеності малюнку.

Семантичний диференціал - метод психолінгвістики, обґрунтований Чарльзом Осгудом у 1952 році, як інструмент кількісного та якісного індексування значень за допомогою двополюсних шкал. Являє собою комбінування процедур шкалювання та методу контрольованих асоціацій. Передбачає оцінювання стимулу в певних ознаках на основі заданих експериментатором шкал. Застосовується в гендерній психології як метод побудови індивідуальних або групових семантичних просторів у розумінні та навантаженні особистісним смислом понять «жіноче» і «чоловіче», категорій «фемінність» і «маскулінність».

Анкетування - це вербально-комунікативний метод, у якому засобом збирання даних від респондента є спеціально оформлений список запитань - анкета. У гендерній психології анкетне опитування проводиться з метою з'ясування даних біографічного характеру, гендерних установок та орієнтації на гендерні стереотипи.

Залежно від характеру необхідної інформації та способів її отримання використовуються різні типи анкетного опитування: суцільне (гендер вивчається як велика група) та вибіркове (охоплюється конкретна група учасників - жінки, хворі на СНІД, чоловіки, що мають адреналінові хобі тощо); усне (за типом інтерв'ю) та письмове (робота з бланковими анкетами); індивідуальне та групове; а також - очне (за умовою безпосередньої взаємодії) та заочне (поштою, телефоном тощо).

Для проведення будь-якого типу анкетування необхідне попереднє вирішення двох методичних проблем: по-перше, визначення об'єму та забезпечення однорідності вибірки, по-друге, забезпечення репрезентативності вибірки. Ці параметри дослідження зумовлюють завершеність та достатність анкетування.

Методичним засобом для отримання первинної інформації на основі анкетного опитування є, звичайно, анкета. Вона являє собою набір запитань, кожне з яких логічно пов'язане з центральним завданням дослідження. Побудова анкети - це процес перекладу основних гіпотез дослідження на мову запитань, що є

складною та відповідальною процедурою. Анкета має забезпечувати отримання таких відповідей, які є правдивими стосовно і опитуваного, і проблеми, що становить предмет дослідження. Анкета будується на основі теоретичних уявлень про сутність предмету дослідження, відповідно до цього обираються шкали оцінок, типи запитань, визначається кількість та порядок запитань, що мають ставитися. Також у кожному конкретному дослідженні вибирається найбільш адекватна процедура реалізації анкетування з урахуванням усіх умов ситуації пізнавального акту. Кожний окремий тип анкетування передбачає ситуацію дослідження, структуру анкети, включаючи послідовність та емоційну насиченість запитань, засоби опрацювання та аналізу отриманих даних.

4.2. Основні методи якісного дослідження

У гендерних дослідженнях помітною є певна схильність до якісних, більш «м'яких» методів, їх перевага полягає в тому, що вони меншою мірою нав'язують позицію дослідника і прагнуть до більш глибокого розкриття змісту різних суб'єктивних світів. Найбільш популярними у дослідженнях гендеру є: кейс-стади, інтерв'ю, фокус-група, включене спостереження, метод гендерної автобіографії.

Кейс-стади. Цей метод дослідження має давню традицію у психології, основна мета цього типу досліджень - це заглибитись у складний процес, у психологію однієї особи чи якоїсь групи людей, вивчити подію, яка має соціальні та міжособистісні наслідки. Проілюструємо цей метод на прикладі дослідження Тара-Лі Макхью та її колег, що вивчали чотирьох 15-річних дівчаток, коли вони говорили про свої тіла. Коментарі кожної дівчини сформували кейс-стади, в яких були розкриті чіткі уявлення про тіло для кожної дівчини. Варто зауважити, що для ефективної реалізації методу вкрай важливим є мистецтво інтерпретації дослідника, який відкритий до інших інтерпретацій.

Сильною стороною дослідження є глибина інформації щодо предмету дослідження. Кейс-стади є особливо важливим методом у клінічних дослідженнях і психотерапевтичній практиці. Найчастіше критика торкається відсутності узагальненості, обмеженості інтерпретацій з боку дослідника, що пов'язується зі специфічною ситуацією дослідника (вік, етнічна приналежність, стать або ціннісна орієнтація дослідника), які можуть мати важливе значення для тлумачення випадку дослідником. На учасників впливає подібність/відмінність досвіду дослідника. Наприклад, жінка, яка переживає жорстоке ставлення чоловіка, може бути більш готова відкрито ділитися розповідями про страхи з дослідницею, що теж мала подібні обставини життя.

Усне опитування. Цей метод відноситься до групи засобів отримання та використання психологічної інформації на основі мовленнєвого спілкування. До основних із них належать:

- бесіда - метод дослідження поведінки особистості у формі діалогу між двома людьми, в процесі якого дослідник виявляє психологічні особливості досліджуваного;
- інтерв'ювання, що полягає у проведенні розмови між психологом і суб'єктом за попередньо розробленим планом, який може бути більшою або меншою мірою формалізований.

Інтерв'ю високо цінується у сфері якісних досліджень. Порівняно з

анкетуванням, інтерв'ю має певні переваги та недоліки. По-перше, інтерв'ю надає можливість більш глибоко проникнути у соціально-психологічні причини людської поведінки. По-друге, під час його проведення є можливість установити ступінь відвертості респондента. По-третє, інформація, що збирається за допомогою інтерв'ю, надходить більш швидко й повно; вона, зазвичай, є безпосередньою та яскравою.

Під час інтерв'ю контакт між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інтерв'юера, котрий ставить запитання, передбачені дослідженням, організовує та спрямовує бесіду з кожною людиною, фіксує одержані відповіді згідно з інструкцією. Для одержання одного й того ж обсягу інформації при використанні методу інтерв'ю дослідник витрачає більше часу та засобів, ніж при анкетуванні. Додаткових витрат вимагають добір і навчання інтерв'юерів, контроль за якістю їхньої роботи.

Глибинне інтерв'ю проводять для з'ясування переконань, мотивів, установок, цінностей, почуттів і ставлення чоловіків та жінок до власної гендерної ідентичності, Гендерного образу. Фокус-група — це метод групового інтерв'ювання жінок і чоловіків, спрямований на отримання суб'єктивних думок респондентів стосовно свого Гендерного образу, норм та цінностей, які становлять основу його формування, щодо сутності понять «маскулінність», «фемінність» та ін.
--

За технікою проведення інтерв'ю розрізняють такі його види:

- вільне - тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань;
- спрямоване (стандартизоване) - спілкування інтерв'юера та респондента регламентовано детально розробленим опитувальником й інструкцією інтерв'юера, котрий зобов'язаний точно дотримуватися сформульованих запитань та їх послідовності.

У гендерній психології зазвичай застосовують вільні, неструктуровані інтерв'ю, без детального статистичного аналізу, скоріше, для того, щоб скласти цілісне уявлення про проблему. А також має місце глибинне інтерв'ю, яке призначене для виявлення прихованих (глибинних) почуттів, цінностей і мотивів респондента. Це неформальна особиста розмова, проведена за наміченим планом і заснована на спонуканні респондентів до тривалих і розважливих суджень щодо досліджуваної проблеми. За типом респондентів інтерв'ю бувають: з відповідальною особою, з експертом, з рядовим респондентом.

Безсумнівно, метод інтерв'ю дає змогу одержати глибинну інформацію про думки, погляди, мотиви, уявлення респондентів. Ефективність інтерв'ю залежить від таких моментів: правильно підготовлений опитувальник, сприятливі зовнішні умови, довірчий контакт, інтерпретація.

На інтерв'ю впливають місце, конкретні обставини, тривалість його проведення (найчастіше респондент погоджується на нетривале інтерв'ю). Суттєвою його особливістю є зацікавленість респондента опитуванням, яка забезпечується особистим контактом учасників інтерв'ю. Організація та проведення інтерв'ю наштовхуються на певні труднощі, пов'язані з пошуком психологічного контакту з респондентом; значними матеріальними та часовими затратами; трудомісткістю підготовки інтерв'юерів; забезпеченням анонімності інтерв'ю. Аналіз інтерв'ю є складним процесом, для цього застосовуються різні підходи. Один із них, - це багаторазове прочитання тексту, коли використовуються

різні цілі кодування для різного читання.

Особливості інтерв'ю зумовили його широке використання в гендерних дослідженнях, при вивченні гендерних настанов, гендерного досвіду, процесу соціалізації. Наведемо декілька прикладів використання інтерв'ю в гендерних дослідженнях. За допомогою інтерв'ю вивчалися питання маскулінності чоловіків з фізичними недоліками, були розкриті теми влади, інтимності та сексуальності чоловіків-спортсменів, готовності молодих людей брати відповідальність за гендерні ролі.

Фокус-група. Фокус-група - групова форма інтерв'ю. У фокус-груповому дослідженні група респондентів збирається разом для вивчення специфічних гендерних тем, наприклад, перший сексуальний досвід, лесбійське та геївське виховання. Основна мета методу фокус-груп є вивчення теми серед людей, які готові обговорювати це питання в ході індивідуальної співбесіди. У групі заохочують діалог між респондентами, який може привести до нових перспектив щодо загальних проблем і можливостей.

Груповий контекст і структура групи заздалегідь продумуються дослідниками, а от реальна динаміка зустрічі відкрита творчим імпульсам учасників. За програмними цілями дослідження модератор (дослідник), забезпечує певний контроль над обговоренням. Важливо, щоб дослідники уважно прислухалися до розмов, як до створення певних сенсів та знань. Груповий процес часто буває випадковим, поліфонічним та вільним. У його результаті не обов'язковим є досягнення згоди, остаточного висновку. У деяких випадках кілька фокус-груп працюють за однією і тією ж темою. Групи розділяються таким чином, щоб можна було розкрити розбіжність думок. Наприклад, одна група жінок і одна група дорослих чоловіків висловлюється щодо перспективи життя після «відставки».

Етнографічний метод. Етнографічний метод є одним з найважливіших методів культурної антропології і реалізується зазвичай через включене спостереження та глибинне інтерв'ю.

Етнографічна наукова робота відрізняється більш тривалим характером дослідження, вживанням в субкультурний контекст, застосуванням якісних методів, особливим етичним підходом до аналізу даних і предмету дослідження. Сучасне антропологічне дослідження має всі риси інтерпретативного підходу, який

Спостереження - метод, що спрямований на ідентифікацію, найменування, порівняння, опис і класифікацію окремих явищ та їх сукупності, а також цілеспрямоване, організоване, певним чином фіксоване сприйняття досліджуваного об'єкта. Включене спостереження — спосіб вивчення поведінки людей, який полягає в тому, що дослідник стає членом групи за якою ведеться спостереження.

розглядається як певна практика тлумачення результатів дослідження. Етнографічний метод характеризується особливостями наукової розповіді, використанням таких підходів, як «життєві історії», «зрізи життя»; поданням свого суб'єктивного погляду; простою мовою, часто від імені звичайних людей, що передбачає соціальний реалізм і наукову достовірність.

Об'єктами етнографічних досліджень виступають різні групи, субкультури, громадські рухи, індустріальні підприємства, ніколи, лікарні, в'язниці, інтернати для людей з розумовою

відсталістю, будинки для літніх людей, військові частини і підрозділи і под. Одним з основних методів культурної антропології є метод включеного спостереження, який передбачає знання мови тієї спільноти, яка вивчається. Мова є найважливішою складовою частиною культури, тому антропологи звертають особливу увагу на її вивчення. Антропологи вважають, що треба дуже добре знати мову народу, що вивчається, щоб розуміти культуру зсередини. Включене спостереження передбачає тривале проживання серед тих, хто вивчається. Антрополог повинен бути готовий кілька місяців, а то й років провести серед досліджуваної спільноти: жити, як вони, харчуватися, як вони і под.

Серед дослідницьких проектів у гендерній проблематиці, що ґрунтуються на принципах антропологічного дослідження, можна виділити дослідження різних маргінальних груп, а також критичну антропологію. Наприклад, Євгенія Кау, спираючись на різні структуровані інтерв'ю з лікарями та пацієнтами, вивчала рішення азіатських жінок щодо косметичної операції з обома повіками та зміни носу. Дослідники приходять до висновку, що жінки проходять пластичну операцію, оскільки вона заохочується гендерними стереотипами в культурі, де надається перевага формам обличчя європейського типу.

Портрет («Portraiture») - це одна з найскладніших форм етнографії. Цей метод використовує метафору із живопису, щоб підкреслити позицію дослідника, немов художника, що створює портрет життя. Портретист документує тонкі нюанси, дає деталізований опис, щоб висвітлити більш універсальні зразки. Таким чином була виправлена «тиша» навколо життя чорношкірих жінок, їх боротьби та їх перемог. («Portraiture») - це видозмінена форма кейс-стади, що відповідає поняттю «гарного» цілого, покладається на індуктивний, а не на дедуктивний аналіз.

Багато етнографічних досліджень виходять за межі простого повідомлення про наявні факти і акцентуються на зміні результатів спільноти - активістська етнографія. Венді Луттрелл (2003) описав дослідження з вагітними підлітками, що дозволяє дослідникам та досліджуваним підліткам змінити сприйняття себе та сприйняття їх іншими. У дослідженнях Луттрелла дівчата створили спільну книгу у формі портрета, на основі індивідуальних портретів. Це стало основою відображення та заохочення розгляду позитивних змін у самоосвіті і майбутньому.

Робота з пам'яттю - це динамічна форма етнографічного дослідження, яка передбачає спільне структурування нормативних гендерних очікувань, Метод був створений німецькою соціалістичною феміністкою Фрігге Хауг. Вона досліджувала сексуальність жінок. У її дослідженні жінки в груповій взаємодії відтворювали своє минуле у спогадах, а також переживання щодо себе, а потім напрацьовували нові інтерпретації сексуальності. Отже, цей якісний метод дозволяє жінкам взяти під сумнів соціальні стереотипи, установки, з якими вони виростили, та співпрацюючи у групі, напрацювати нове і більш вільне бачення. Ще один проект, в якому п'ять жінок зустрілися разом, щоб відтворити емоційні події їх дитинства (наприклад, коли їм потрібно було говорити «прошу вибачення»), щоб зрозуміти, як їх пригнічують соціальні сили, які сформували їх як правильних дівчаток. Далі вони, об'єднавши свої сили, мали створити нове більш повне розуміння.

Інституційна етнографія основну увагу приділяє соціальним нормам та

ідеалам, які допомагають відтворювати соціальну структуру, зокрема нерівності. Мета полягає у тому, щоб вивчити неформальні процеси, суперечливі приписи та дії у певних інституалізованих спільнотах, які знаходяться під тиском правил. Створення соціальних карт досліджується у зв'язку з досвідом людей, які беруть у них участь. Наприклад, можна поцікавитися, чому чоловіки мають пізніше йти на пенсію, ніж жінки? Як соціальні структури організовують життя літніх жінок та чоловіків?

Наративні дослідження. Розповіді людей часто приймають форму історій - наративів, які переповідаються, щоб зрозуміти своє життя. Оповідання мають низку форм у кожній культурі, і ці форми визначають види подій, які підходять для історії та її структури. У західних культурах ми знайомі з трагічними і комічними історіями, а також, наприклад, мелодрамами.

Робота з гендерними автобіографіями дозволяє вивчити походження відмінностей у формах розповідей. Жінки і чоловіки звикли формувати своє життя в різних культурних рамках: чоловіки зазвичай ідуть за героїчним наративом або квест-наративом, а в жіночі розповіді вплетені різні сюжетні форми любові і досягнення в більш хаотичній манері. Дослідження з описом тіла також ілюструють гендерні відмінності в представленні фізичних аспектів особистості. Для чоловіків тіло рідко є частиною історії, але, якщо воно взагалі згадується, то це інструмент, засіб більш абстрактних цілей, пов'язаних із структурою історії, тоді як жіночі історії завжди включають їх тіла в конкретних деталях. Жінки перебувають в інтимних відносинах з їхніми тілами.

В наративному підході інтерес викликають не тільки самі історії, але і факт їх відсутності. Часто такі історії існують, але ігноруються, або з якихось причин не відображаються. Одним із цікавих результатів наративних досліджень є виявлене ослаблення «голосу» по мірі старіння. Помітними є героїчні розповіді зрілих чоловіків, а от літні чоловіки приєднуються до невидимої соціальної категорії.

Дискурс-аналіз. Цим методом досліджується мовлення, яке використовується у соціальному контексті. Метод активно застосовується у якісних дослідженнях, оскільки має вирішальне значення для розуміння події чи відношення. Дослідниками гендеру основна увага приділяється соціальному конструюванню дійсності. У цьому підході для аналізу важливим є лінгвістичний репертуар у культурі та його ідеологічна складова. На відміну від емпіричного підходу, що шукає прості, стабільні категорії відповідей, аналіз дискурсу підкреслює вербальні суперечності, нестабільності.

Наведемо для прикладу декілька вдало проведених дискурс-аналізів. Наприклад, дискурс-аналіз листів дівчаток-підлітків до журналу та відповідей на них. І на цій основі Ніколя Гавей встановила вияв сексуальності дівчаток та його заохочення редакцією. Або дослідження дискурсу менопаузи, яким менопауза перетворюється на хворобу. За умов іншого суспільного дискурсу менопауза може сприйматися як нейтральна або навіть сприятлива життєва подія.

Аналіз розмови. Цей метод не тотожний методу дискурс-аналізу. Його мета - проаналізувати людське спілкування, взаємодію, особливо основні ресурси та структури спілкування. Такі дослідження стали все більш схожими на кількісне дослідження, оскільки є детальне кодування, символічне значення надається кожній фразі, подиху, тривалості пауз і акценту у вимові. Цей метод має гарний

потенціал для виявлення важливих аспектів комунікації. Так, наприклад, Келія Кітзінгер використала аналіз розмов для вивчення звичайного відтворення гетеросексуальності у повсякденному спілкуванні.

4.3. Розвиток методів гендерної психології

Останнім часом почали широко використовуватися методи постнекласичної психології в гендерних дослідженнях. Марі Дженжер до таких методів відносить дослідження дій та перформативні техніки.

Дослідження дій. Дослідження спільних дій - цей метод походить із досліджень політичних подій, асоціюється із визвольними рухами, діями пригнічених. Він передбачає використання прийомів із соціальних наук, які допомагають створювати соціальні зміни. Наприклад, Ніва Піран вивчала студентів в елітній школі хореографії, для цього використала відкриті форуми з дівчатками впродовж тривалого часу. Дослідниця була стурбована впливом цих шкіл на сприйняття дівчатками свого тіла та тіл інших. Через своє спілкування з дівчатками Піран змогла допомогти усвідомити дівчаткам, як деформується їх сприйняття та життєві практики, а також візуалізувати й змінити почуття до свого тіла. Все це для того, щоб дівчатка змогли трансформувати деякі нездорові практики вчителів та інших учениць, які викривляли їх тілесний досвід.

Перформативні дослідження. Постмодерн спонукає дослідників залучати ширший діапазон символічних та естетичних засобів у психологічні дослідження. Такими формами творчого самовияву, які застосовуються у гендерних дослідженнях, є музика, драма, мультфільми, поезія, мільтимедійна діяльність та ін. Ці методи певною мірою розмивають межі між наукою та мистецтвом. Назвемо декілька прикладів використання перформативних практик у дослідженнях гендеру.

Першим прикладом таких досліджень може бути музична ораторія Гленди Рассел у відповідь на прийняття поправки до Конституції, яка відкинула правове звернення щодо дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації. Ораторія, написана професійним композитором, була створена на основі текстів офіційних заяв та стенограми інтерв'ю з людьми, що не підтримували це рішення.

Поезію використала психолог А. М. Бауїз, щоб передати складності адаптації дочки-афроамериканки з високими домаганнями на успіх у школі, де переважно навчаються «білі». Свій твір назвала «Шкільний психоз». У дослідженнях упередженості та дискримінації перформанс викликає більш сильні емоційні відгуки читачів, спонукає до осмислення та дій, ніж коли вони знайомляться з науковими звітами.

Марсело Диверсі використала формат оповідань для створення психологічних портретів безпритульних дітей, які стереотипізувалися як джерело небезпеки у місцевих жителів. У її оповіданнях створені вибіркові, узагальнені образи, немає деталізацій, а лише смислові посили.

Формат вистави є дуже органічним для гендерних досліджень, оскільки сам гендер - це вистава, гра. Люди не мають гендеру назавжди, вони повсякчас його створюють. Однак, як відбувається гра, коли людина не вписується у прийняті норми. Цікава перформативна ідея - це сплутані повідомлення від тих, хто народився з геніталіями обох статей. Також монолог психолога щодо долі літніх жінок, які «зникли» з поля соціальної значущості.

Резюмуючи, зазначимо, що мистецтво, яке ґрунтується на дослідженнях і оперує сильними образами, допомагає здійснити соціальну або психологічну реконструкцію реальності. На основі прийому «подвійного кодування» відбувається виразне, чуттєво-наочне відтворення, що спонукає до цілісного сприйняття проблеми. У гендерних дослідженнях перформативного характеру досягається емоційна реакція на проблему, привертається увага до тіла як знакового об'єкту гендерних досліджень, підтримується самовідвертість дослідника та читача/глядача, проблематизуються традиційні гендерні уявлення. Таким чином, перформанс допомагає переглянути усталене ставлення до проблеми, що, як правило, підсилюється наступним аналітичним поясненням, доцільним узагальненням, а це, в свою чергу, допомагає перейти до практичного вирішення проблеми.

Нові методи гендерної психології мають два основні акценти - це тісна взаємодія між дослідником і учасниками дослідження, що сприяє підвищенню якості зібраної інформації, а також за допомогою цих методів долається розрив між виявленням проблеми та її розв'язанням. Ці методи слугують соціальним перетворенням. Арсенал методів дослідження гендеру постійно поповнюється, але гендерна психологія потребує подальшої систематизації методичного апарату, розроблення валідних і надійних засобів вимірювання гендерної специфіки особистості, також встановлення оптимальних умов застосування існуючих методів.

Висновки

Методологія гендерних досліджень у сучасній психології узгоджується з гуманітарною парадигмою, яка набула впливовості в останні роки. Гуманітарне пізнання орієнтоване на індивідуальність, звернене до духовного світу людини, до її особистісних цінностей та смислу життя. Для цієї парадигми характерне використання загальних принципів інтерпретації індивідуальних, суспільних або історичних подій. Водночас, одинична подія не розглядається як окремий випадок загальної закономірності, а береться у своїй самоцінності й автономності. Для гуманітарного пізнання важливо осягти одиничні факти як такі. Гуманітарне знання включає в себе ціннісне ставлення до досліджуваної дійсності; об'єкт пізнання й оцінюється з позицій моральних, культурних, релігійних, естетичних і под.

Сучасні дослідження гендеру спираються на принципи міждисциплінарності та номадичності. Витоками сучасної методології гендерних досліджень у психології є феміністський емпіризм, теорії унікальності жіночого досвіду, а також соціальний конструкціонізм та різні постмодерні ідеї. Позиція гендерного дослідника на такій основі представляється наступним чином: опора на цінності, етична налаштованість, орієнтація на співробітництво з досліджуваними, постійна рефлексія ціннісних та когнітивних засад своєї позиції, гендерного досвіду та результатів.

Гендерні дослідження у психології реалізуються переважно у межах трьох основних стратегій: кількісної, якісної та крос-культурної. До фаворитів гендерної психології відносяться якісні методи, де тиск на досліджуваного зведено до мінімуму. Зокрема, це інтерв'ю, фокус-група, кейс-стади та ін.

Нові методи націлені підвищити достовірність отриманих у якісних

дослідженнях знань про гендер. Для цього застосовується інтерпретативне багатоголосся, яке зменшує вплив дослідника на результат дослідження. Дослідники залучають досліджуваних до співпраці, щоб власні висновки не знищували погляди меншин. Ще один напрям вдосконалення - це застосування методів, які не лише констатують проблеми, але ведуть до їх вирішення. Така різноманітність потрібна для того, щоб забезпечити потенційно багатий набір інтерпретацій та перспектив.

Ключові поняття: гуманітарна методологія, ідеографічний та номотетичний підходи, методологічна тріангуляція, якісне дослідження, кількісне дослідження, крос-культурне дослідження, експеримент, мета-аналіз, контент-аналіз, кореляційне дослідження, методи психодіагностики, проєктивна техніка, семантичний диференціал, анкета, кейс-стаді, дискурс-аналіз, наративний метод, аналіз розмов, фокус-група, інтерв'ю, аналіз спільних дій, багатоголосе дослідження, спільне дослідження, перформативне дослідження.

Лекція 5. Психологія гендерної соціалізації

ПЛАН

5.1. Психологічна сутність гендерної соціалізації особистості

5.2. Теорії та механізми гендерної соціалізації

5.1. Психологічна сутність гендерної соціалізації особистості

Гендерна соціалізація є одним з аспектів соціалізації особистості. Тому важливою основою для розуміння гендерної соціалізації є соціально - психологічні закономірності соціалізації особистості загалом.

Поняття соціалізація ввійшло у науковий обіг у 40-50 роки минулого століття для позначення інтеграції особистості у соціальну систему. З того часу оформилось декілька підходів до розуміння цього процесу. Перший підхід зводить соціалізацію до соціальної та психологічної адаптації людини до соціуму. Другий наголошує на активній ролі особистості, яка здатна визначати обставини свого життя, а не лише адаптуватися до суспільства.

З точки зору гуманістичної психології соціалізація є процесом поступового звільнення від диктату соціального середовища. Гуманістична психологія привертає увагу до обмежень, які накладає постіндустріальне суспільство на особистість та спонукає її відмовитися від своїх потреб, своєї індивідуальності заради соціального визнання та успіху.

Культурно-історичний підхід Л.С.Виготського зводить соціалізацію до окультурення людини. Соціалізація розглядається як процес засвоєння соціального досвіду через взаємодію з носієм цього досвіду - дорослим. У процесі їх спільної діяльності відбувається перетворення інтерпсихічного у інтрапсихічні структури психіки дитини. Дитина інтеріоризує культурні знаки, а надалі екстеріоризує їх у своїй діяльності та спілкуванні. **Інтеріоризація** - процес перенесення зовнішньої форми предметної діяльності у внутрішній план дій. **Екстеріоризація** - процес

переходу результатів розумових дій на зовні.

Зовнішні обставини, що створюють умови для соціалізації, розглядають як чинники: макрочинники (весь навколишній світ, держава, країна); мезочинники (етнос, регіон проживання, засоби масової інформації, заклад); мікрочинники (сім'я, референтна група, найближче оточення).

Оскільки соціалізація - це процес тривалістю у все життя, то варто обговорити роль різних агентів соціалізації на різних її етапах. Трансляція соціокультурних цінностей на початкових етапах соціалізації відбувається завдяки батькам та сімейному оточенню дитини.

У подальшому, в підлітковому віці та юності, значну соціалізуючу роль відіграють стосунки з однолітками та юнацька субкультура. Соціалізація зрілої людини тісно вплетена у професійні та сімейні стосунки. А от у старості суспільство відсторонюється від людини, вона знову виявляється у звуженому соціальному контексті. Прагне передати набутий соціальний досвід, однак це зазвичай відбувається у близькому колі.

Як справедливо відмічає українська дослідниця соціальної психології особистості Титаренко Т.М., особистості не існує поза соціальним контекстом, однак і соціуму не може бути без неї, тому не варто забувати про той діалог, що повсякчас відбувається між ними. Соціалізація - це лише одна зі сторін взаємодії особистості та суспільства. Інша сторона - це індивідуалізація, яка дозволяє особистості нормально розвиватися. Це відбувається завдяки набуттю особистістю автономії, самовизначенню та формуванню власної позиції. Індивідуалізація спонукає особистість виходити за межі трансльованого досвіду, виробляти нові норми, нетрадиційні взірці поведінки, творчо збагачувати власний досвід. Іноді творчі ресурси особистості такі, що вона здатна збагатити і соціальний досвід.

Отже, соціалізація та індивідуалізація - це взаємодія, яка веде до взаємного збагачення, що відбувається шляхом пристосування особистості до соціокультурного оточення, а також і самого середовища до її потреб.

Поняття гендерної соціалізації. гендерна соціалізація - це один з напрямів гендерної психології, який сформувався на основі різних психологічних галузей: соціальної психології та психології розвитку.

гендерна соціалізація є процесом засвоєння індивідом культурної системи гендеру того суспільства, в якому він живе, своєрідне суспільне конструювання відмінностей між статями. Дослідження гендерної соціалізації - це вивчення механізмів та процесу перетворення хлопчиків і дівчаток на дорослих людей, котрі демонструють типову для своєї статі поведінку.

Гендерна система. гендерна система характеризує гендер на макрорівні. Її визначають як сукупність взаємопов'язаних інститутів та організацій, за допомогою яких соціально, ідеологічно й органічно будуються стосунки між жінкою та чоловіком, ставлення суспільства до проблем статі, формується реальна статева нерівність або рівність, здійснюються завоювання, реальне утвердження й

Соціалізація - процес засвоєння соціальних норм, правил, особливостей поведінки, процес входження в соціальне середовище. З її допомогою відбувається відтворення соціальної системи та формування еталонів, стереотипів, стандартів. Гендерна соціалізація - процес засвоєння норм, правил поведінки, соціальних установок відповідно до культурних уявлень про роль, положення і призначення чоловіка і жінки в суспільстві.
--

гарантія прав, свобод і обов'язків жінок та чоловіків, забезпечуються реальні можливості їх самореалізації відповідно до досягнутого рівня гендерної культури. Вона включає три взаємозалежних компоненти:

- соціальну конструкцію гендерних категорій на основі біологічної статі;
- статевий поділ праці, відповідно до якого чоловікам і жінкам приписуються різні завдання;
- соціальну регуляцію сексуальності, що позитивно оцінює одні форми сексуальності й негативно інші.

гендерна система є відносно стійкою і відтворюється механізмами первинної і вторинної соціалізації та нормативними системами суспільства. Однак у кожному суспільстві ці системи асиметричні таким чином, що чоловіки й все «чоловіче / маскулінне» (риси характеру, моделі поведінки, професії та інше) вважаються первинними, значимими й домінуючими, а жінки й все «жіноче / фемінне» визначається як вторинне, незначне із соціальної точки зору й підрядне.

Отже, гендерна система - це набір механізмів, за допомогою яких суспільство конструює систему нерівності за статтю. У процесі виховання сім'я (батьки і родичі), система освіти (вихователі дитячих установ і вчителі), культура в цілому (через книги й засоби масової інформації) впроваджують у свідомість дітей гендерні норми, формують певні правила поведінки й створюють уявлення про те, яким має бути «справжній чоловік» і якою має бути «справжня жінка», тобто формується гендерна роль особистості, ті соціальні норми, які визначають, чим повинні (чим не повинні) займатися чоловіки й жінки.

Поняття, яке підкреслює те, що в загальному процесі соціалізації чоловіки і жінки формуються в різних соціально-психологічних середовищах - це **диференційована соціалізація**. Традиційна соціалізація передбачає жорстку гендерну диференціацію чоловічого і жіночого, ієрархічно вибудовані статуси чоловіків і жінок. Ця модель соціалізації має давню історію, що почасти й дозволяє їй бути досить поширеною і в наш час. Однак сучасна соціалізація, навпаки, передбачає відсутність гендерної диференціації та поляризації, а полярні варіанти соціалізації зустрічаються не часто. Разом з тим, в суспільстві існує доволі стійке прагнення до традиційної соціалізації.

Гендерна соціалізація є двофазним процесом і включає дві основні фази: перша фаза - це **адаптація** (зовнішнє пристосування до гендерних стосунків), друга - це **інтеріоризація** (сутнісне засвоєння гендерних стереотипів, норм, цінностей).

Гендерна соціалізація розпочинається з моменту народження, коли дитина в процесі спілкування з дорослим засвоює, що означає бути хлопчиком і дівчинкою, засвоює соціально прийнятні моделі поведінки для чоловіка і жінки. Основними сферами гендерної соціалізації стають: спілкування та поведінка (форми та засоби гендерного спілкування та їх адекватне застосування у різних комунікативних контекстах; опанування формами поведінки, притаманними чоловікам та жінкам); свідомість (здобуття знань про гендерні норми, цінності, ролі; формування ціннісних позицій, поглядів, мотивів, переконань); самосвідомість (формування засад для осмислення себе в категоріях фемінності/маскулінності та становлення критеріїв гендерної самооцінки) (Орбан-Лембрик, 2003).

Про статево-рольову самоідентифікацію в процесі гендерної соціалізації, на

погляд М.Ткалич, свідчить: вибір ігор та іграшок; рольові переваги під час ігор; вибір середовища спілкування; вибір видів діяльності; ставлення до своєї зовнішності; фантазії та мрії; стиль поведінки та задоволеність своєю гендерною роллю.

З часом, в періоді дорослості, люди можуть переживати гендерну ресоціалізацію, тобто руйнацію раніше прийнятих гендерних цінностей і моделей та необхідність засвоювати нові. Як правило, ресоціалізація відбувається в зв'язку із потраплянням у критичну і нерелевантну колишнім нормам ситуацію. Така ситуація може бути пов'язана із входженням у відповідне середовище в підлітковому або юнацькому віці, зі створенням сім'ї і народженням дітей, кар'єрним ростом і зміною професії, з переїздом в інше місто, країну. Важливо відзначити, що ресоціалізація, в тому числі і гендерна, найбільш імовірна в період криз та трансформацій у країні та світі. У процесі ресоціалізації виникають нові (емерджентні) норми, які регулюють соціальну взаємодію в нових умовах.

Таким чином, суспільство впливає на людину, пропонуючи їй для відтворення жорсткі статево-типові моделі поведінки. Засвоївши ці моделі поведінки, людина відтворює їх на практиці, а також самовизначається щодо них.

5.2. Теорії та механізми гендерної соціалізації

Для пояснення процесу формування гендерної ідентичності особистості і засвоєння гендерної ролі використовуються загальні психологічні теорії: психоаналітична, теорія соціального навічання, теорія когнітивного розвитку, а також спеціальні гендерні теорії: теорія соціального конструювання гендеру і теорія гендерної схеми.

Психоаналіз. Психоаналіз, заснований Зигмундом Фрейдом, із своїх витоків був спрямований на пояснення гендерної соціалізації, як досвіду дитинства. З точки зору аналітиків, досвід дитинства по різному впливає на уявлення хлопчиків та дівчаток про себе, сприйняття простору та часу життя, а також власної сексуальності. Важливу роль у статевій диференціації психоаналіз відводить біологічним чинникам та сексуальності людини, а основним механізмом засвоєння гендерної ролі вважається ідентифікація дитини з батьками.

У межах психоаналізу оформились дві перспективи пояснення гендерної соціалізації. Перша ґрунтується на роботах Зигмунда Фрейда, який для пояснення процесу ідентифікації використовує поняття «Едипів комплекс». Едипів комплекс - це комплекс уявлень і почуттів (головним чином несвідомих) хлопчика, що полягає у статевому потязі дитини до матері і прагненні фізично усунути батька. Едипів комплекс викликає в індивіда почуття провини, що призводить до конфлікту в сфері несвідомого. Вирішення конфлікту лежить в ідентифікації з батьком і тим самим веде індивіда до нормальної статевої ідентичності. Не долаючи Едіпового конфлікту, з цієї точки зору, дівчатка приречені мати більш слабе Суперего.

Традиційний психоаналіз визнає, що чоловічі і жіночі моделі діаметрально протилежні за своїми якостями. Для типово чоловічої поведінки характерні: активність, агресивність, рішучість, прагнення до змагання і досягнення, здатність до творчої діяльності. Для типово жіночої поведінки характерні: пасивність, нерішучість, залежність, конформність, відсутність логічного мислення,

відсутність прагнень до досягнень, висока емоційність. Фрейд вважав, що особистість тоді розвивається гармонійно і повноцінно, коли вона керується вищеописаними моделями.

Друга дослідницька перспектива підкреслювала важливість того факту, що мати - це перша людина, до якої відчують прихильність як хлопчики, так і дівчатка. У ранньому віці у дітей розвиваються міцні відносини з матір'ю (або іншими доглядаючими дорослими). Оскільки цей значущий дорослий майже завжди є жінкою, ідентифікація швидше жіноча, ніж чоловіча. З дорослішанням, незалежно від статі, діти повинні зменшити дуже сильні зв'язки, які у них були з матір'ю в дитинстві. Вони також дізнаються, що означає бути чоловіком або жінкою. Для дівчини це відносно легко, тому що мати була першою людиною, з якою вона ідентифікувалася. Тому психоаналітичні теоретики припускають, що досягнення гендерної ідентичності для хлопчика є важчим, ніж для дівчаток. Він має відкинути свою першу ідентифікацію як жіночу. Оскільки батько та інші чоловіки часто не є такою центральною частиною життя маленьких хлопчиків, як матері та інші жінки, їм може бути важко виробити чітке уявлення про те, що таке мужність. Через те, що хлопчик найбільш точно знає, що є жіночим, він соціалізується, пригнічуючи жіночу ідентифікацію, знецінюючи те, що є жіночим і заперечує його прихильність до жіночого світу. У результаті гендерна ідентичність хлопчиків має тенденцію бути менш надійною, ніж гендерна ідентичність дівчаток. Такий погляд представлений у працях Ходорів.

Сучасна психоаналітична точка зору передбачає, що мотиви прихильності хлопчиків до сегрегованих за статтю ігрових груп, уникання ними жіночих видів діяльності можуть бути наслідком раннього досвіду в родині, відносин між немовлятами і їх матерями або іншими опікунами. Ці теоретики припускають, що коли батько буде більше залученим в ранньому дитинстві до виховання хлопчиків, вони з меншою ймовірністю будуть проявляти ознаки «компульсивної маскулінності», а в дорослості менш імовірним буде сильне гендерне розшарування. Разом з тим, Дж. Стоккард і М. Джонсон звертають увагу і на виховання дівчинки, якщо воно засноване на традиційному розумінні жіночності, то може зробити її поганою матір'ю - безпорадною, пасивною і залежною.

Теорія соціального наuczіння. Витоки цього теоретичного погляду знаходяться у біхевіоризмі, необіхевіоризмі, теорії наuczіння А. Бандури. Насамперед, припускається, що діти розвивають поведінку, відповідну до статі, оскільки значущі люди підкріплюють дії, які відповідають очікуванням їх статевої групи і не підкріплюють протилежну поведінку. Оскільки діти проводять ранні роки переважно у колі родини, значна частина досліджень у цій галузі була зосереджена на взаємодії батьків і дітей.

За допомогою вибору імені, відмінностей в одязі і іграшках батьки намагаються чітко вказувати на стать дитини як їй самій, так і оточуючим. Ряд експериментальних досліджень показує, що з моменту народження дитини батьки поведуться з дітьми по-різному в залежності від їх статі. Відмінності в поведінці матері з хлопчиком і дівчинкою встановлені вже на перших тижнях життя дитини. Протягом перших місяців матері частіше перебувають у фізичному контакті з хлопчиками, але з дівчатками вони частіше розмовляють. Приблизно після шостого місяця ситуація в плані фізичного контакту змінюється: з дівчатками він стає більш

тісним, ніж з хлопчиками. Передбачається, що ослаблення фізичного контакту з хлопчиками сприятиме набуттю ними більшої самостійності.

Батьки схильні посилювати деякі гендерні відмінності в іграшках. Проте в інших сферах, таких як заохочення досягнень або залежності, теплота взаємодії, обмеження, дисциплінарна практика, батьки, як правило, однаково ставляться до хлопчиків і дівчаток.

З 1960-х років традиція соціального наuczіння розширилася і включила поняття моделювання, яким припускається, що діти розвивають відповідну статі поведінку, оскільки вибирають моделювати або копіювати поведінку інших чоловіків або жінок. Зверніть увагу, що в той час як поняття підкріплення фокусується на ідеї впливу агентів соціалізації (батьків) на поведінку дітей, ідея моделювання підкреслює активну природу цілей соціалізації та їх здатність імітувати дії конкретних агентів.

Диференціальне посилення механізм гендерної соціалізації, в ході якого прийнятна для даного суспільства поведінка людини в залежності від її біологічної статі винагороджується, а неприйнятна - карається. Винагорода часто виступає в формі суспільного схвалення. І навпаки, будь-яке відхилення від моделі поведінки, яка в даній культурі вважається відповідною гендерній ролі, в більшості випадків карається соціальним несхваленням. Диференціальне наслідування - механізм гендерної соціалізації, в ході якого людина вибирає статево-рольові моделі в близькому оточенні (в родині, серед однолітків, у школі, серед героїв фільмів, книг і т.д.) та наслідує стандарти поведінки, що демонструє модель.

Дослідження ролі моделювання в становленні гендерної ідентичності показують значну її роль. Наприклад, батьки, які виявляють риси, стереотипно пов'язані з однією статтю, не частіше, ніж інші батьки, мають дітей, які показують строго стереотипну поведінку. Крім того, коли дослідники намагалися змінити гендерні моделі (або підкріплення), які отримують діти, зміни в поведінці були тільки тимчасовими.

Когнітивна теорія. Оскільки емпіричні дослідження не змогли забезпечити сильну підтримку теорії соціального наuczіння, вчені почали розробляти інші пояснення гендерної соціалізації. Найважливішим підходом, без сумніву, була теорія когнітивного розвитку, заснована на дослідженнях Жана Піаже і його висновку про те, що діти самі розробляють складні способи взаємодії з оточенням. Лоуренс Колберг розширив уявлення Піаже, застосувавши його до гендерної соціалізації, припускаючи, що погляди дітей на відповідні гендерні ролі також змінюються по мірі їх дорослішання та відображають динаміку їх когнітивного розвитку.

Колберг з колегами, в межах цієї парадигми задокументували зростаючу гнучкість і складність поглядів дітей на гендерні ролі з віком. Встановлено, що дуже маленькі діти мають набагато жорсткіші, стереотипні погляди на відповідну поведінку для чоловіків і жінок, ніж старші діти або дорослі. Це пояснюється тим, що когнітивна гнучкість і здатність до складного мислення розвивається з віком. На початкових етапах статево-рольового розвитку прихильники такої концептуалізації виділяють три процеси:

- дитина дізнається, що існують дві статі;
- дитина включає себе в одну з двох категорій;
- на основі самовизначення дитина керує своєю поведінкою, вибираючи і воліючи ті чи інші форми.

Отже, основними організуючими чинниками придбання статевої ролі в рамках теорії когнітивного розвитку є когнітивні структури свідомості дитини. Мотиваційним компонентом процесу статевого самовизначення дитини є потреба зберегти стійкий і позитивний Я-образ і адаптуватися до навколишньої дійсності. Ця теорія внесла істотний внесок у розробку проблеми гендерної ідентичності і гендерної свідомості.

Зокрема, Колберг припустив, що дитина прагне розвивати гендерну поведінку з того часу, коли у неї сформувалося чітке уявлення про гендерну сталість, розуміння себе хлопчиком чи дівчинкою, і це уявлення не зміниться. Дослідження показують, що діти набувають гендерної сталості приблизно до 6 років.

Представники теорії когнітивного розвитку вважають, що статево-рольові стереотипи дуже впливають на процес засвоєння гендерної ролі. Статево-рольові стереотипи функціонують як схеми, що організують і структурують відповідну інформацію. Завдяки здатності дітей групувати і переробляти інформацію, і здійснюється статевая типізація. Таким чином, статевая стереотипізація розглядається як позитивний процес, що сприяє набуттю статевої ідентичності. Така думка є протилежною поглядам авторів, які вважають, що статево-рольові стереотипи шкідливі, бо надто спрощують відчуття реальності і обмежують розвиток особистості, оскільки людина, що засвоїла стереотипну роль чоловіка або жінки, значно збіднює свою свідомість і прагнення.

Основні досягнення цієї теорії: по-перше, розуміння активної ролі дитини, важливості здійснюваної нею когнітивної обробки інформації та осмислення в процесі гендерної соціалізації; по-друге, розуміння, що з когнітивним розвитком дитини змінюється і розуміння гендеру.

Однак, окремі елементи теорії когнітивного розвитку не отримали достатнього емпіричного підтвердження. Наприклад, низка гендерних відмінностей, зокрема, відмінності у виборі іграшок і партнерів для ігор з'являються задовго до віку гендерної сталості. Очевидно, що до 2-3 років хлопчики і дівчатка воліють грати з різними іграшками та займатися різними видами діяльності, вважають за краще гратися з одностатевими товаришами і демонструють відмінності в агресивній поведінці.

Гендерні схеми та когнітивні теорії навчання. Нові підходи до розуміння гендерної соціалізації включають поняття схем, когнітивних структур або структур, які ми використовуємо для організації та обробки інформації, яка на нас діє. Схеми забезпечують ефективний спосіб організації отримання нових знань та допомагають нам підтримувати певну послідовність інформації в нових ситуаціях.

Гендерні схеми - це когнітивні утворення, які використовуються для організації інформації на основі гендерних категорій. Припускається, що діти по мірі розвитку гендерної ідентичності і розуміння гендерних ролей створюють все більш складні гендерні схеми. Як правило, вони використовують схеми як рамку для інтерпретації інформації пов'язаної зі статтю, як спосіб спростити інформацію і рішення.

Керол Лінн Мартін і Чарльз Халворсен (1981, 1987) припустили, що існують два типи гендерних схем: для своєї та іншої гендерної групи. Дитина категоризує інформацію, ґрунтуючись на тому, чи належить ця інформація до своєї, чи іншої гендерної групи, а потім використовує цю класифікацію, щоб вибрати іграшки і

поведінку, вирішити, чи слід приділяти увагу новій інформації. Наприклад, коли стикаються з новою іграшкою або потенційним товаришем по іграх, діти використовують гендерну схему, щоб визначити свої дії.

Дослідження показують, що рудиментарна гендерна схема - здатність розрізняти номінально чоловіків і жінок і зв'язувати характеристики, такі як зачіски і стилі одягу зі статтю - може виявлятися до одного року.

Лонгітюдне дослідження з 18 місяців до 4 років встановлювало різні аспекти розуміння дітьми статі (всі вони, як вважають, є частиною гендерної схеми), в тому числі їх здатність правильно маркувати зображення людей як чоловіків або жінок, їх знання про гендерно типізовані дії, їх об'єкти, їх пам'ять про типізовані стимули, а також значимість статі в своїх оцінках стимулів. Дослідники виявили, що діти поєднують шматочки головоломки гендерного конструктора унікальним шляхом. Різні компоненти гендерної схеми можуть складатися не тільки з когнітивних знань і стереотипів, але також афективних і оціночних понять, і навіть метафоричних якостей, таких як сила, небезпека або м'якість.

С.Бем підкреслювала, що теорія гендерної схеми - це теорія процесу, а не змісту. Згідно теорії гендерної схеми, гендерна типізація є результатом процесу гендерної схематизації. Бем стверджує, що людина використовує гендерну схему у тому випадку, якщо вона готова сортувати відмінні якості інших людей та інформацію про них на підставі гендеру. У протилежному випадку вона належить до індивідів, які не використовують гендерну схему. На думку Бем, людей, яким притаманні яскраво чоловіче або жіноче начало, з більшою вірогідністю можна віднести до індивідів, які використовують гендерну схему. Гендерно типізовані індивіди відрізняються від інших індивідів не мірою жіночності чи мужності, а тим, якою мірою їх Я-концепція і поведінка організовані на основі гендерної схеми.

Які умови сприяють утвердженню в свідомості і Я-концепції гендерної схеми?

1. Це ті умови, при яких категорія «стать» стає пріоритетною над іншими соціальними категоріями в процесі пізнання навколишньої дійсності. Соціальний контекст робить категорію «стать» значущою частиною великої асоціативної схеми, тобто ідеологія і практика культури створюють асоціації між цією категорією і широким спектром інших категорій поведінки та особистісних характеристик.

2. Соціальний контекст визначає дану категорію як таку, що має широке функціональне значення. Іншими словами, створюється безліч інститутів, норм, табу, які поділяють людей, і організовують поведінку і відносини на цій основі.

Майже у всіх суспільствах дітей навчають двом важливим речам, пов'язаним зі статтю: по-перше, мережі пов'язаних зі статтю асоціацій, які діють як когнітивна схема; по-друге, тому, що дихотомія чоловічого і жіночого має місце практично в будь-якій сфері людського досвіду. Звідси представники теорії гендерних схем вважають, що діти, швидше за все, були б менш гендерно схематизованими, якби суспільство обмежувало асоціативну мережу, пов'язану зі статтю, і перестало наполягати на функціональній значущості гендерної дихотомії.

Поняття гендерних схем може пояснити, чому діти можуть або не можуть вибирати моделювання певної поведінки. Коли діти (або дорослі) стикаються з моделями, які суперечать їхній гендерній схемі, вони можуть ігнорувати таку поведінку, або намагатися інтерпретувати її таким чином, щоб вона відповідала

існуючим гендерним схемами. Так само, коли діти стикаються з моделями, які, на їхню думку, відповідають гендерній схемі, вони ймовірно будуть повторювати таку поведінку. Вибір дітьми того, які гендерні ролі моделювати, пов'язаний з когнітивним розумінням дітьми статі і тим, у що діти вірять, що відповідає їх власному самовизначенню.

Нова психологія статі. Дж. Стоккард і М. Джонсон, спираючись на основні положення теорії нової психології статі, висунули твердження про те, що стать біологічна (хромосомна і гормональна) може лише допомогти визначити потенційну поведінку людини, а головне - це стать психологічна, соціальна, яка засвоюється при житті і на формування якої впливають класові, етичні, расові варіації гендерних ролей і відповідні їм соціальні очікування.

Головними детермінантами розвитку гендерних параметрів особистості називаються соціальні очікування і конвенційні вимоги статевої адекватності поведінки. Соціальні вимоги, які має задовольняти поведінка індивіда, функціонують як «самоздійснювані пророцтва»; вони настільки жорстко задають схему гендерних реакцій, що залишаються значущими навіть у тих випадках, коли індивід знаходиться наодинці з самим собою або виявляється в ситуації, де статевая приналежність особистості є несуттєвою. Іншими словами, «ключ до соціального процесу конструювання статі - це поточні соціальні інтеракції; що ж стосується психологічних рис особистості, придбаних нею в ході тривалої статевої соціалізації, то їх роль другорядна».

На погляд І. Клециної (2003), виникненню «Нової психології статі» сприяли три фундаментальних дослідження, висновки яких спростовують основні положення традиційних теорій. Це:

- 1) роботи Е. Маккобі і К. Джеклін, присвячені аналізу психології статевих відмінностей, що довели відсутність суттєвих вроджених відмінностей;
- 2) дослідження гермафродитизму Дж. Мані і А. Ерхарда, що показали могутність ефекту соціалізації;
- 3) концепція андрогінії С. Бем, яка показала неспроможність протиставлення традиційною психологією маскулінності і фемінності.

Б. Маккобі і К. Джеклін, проаналізувавши 1600 досліджень, присвячених вивченню психологічних статевих відмінностей, прийшли до висновку, що, по суті, немає фундаментальних вроджених відмінностей у психологічних особливостях чоловіків і жінок у багатьох галузях, де раніше ці відмінності визнавались (наприклад, активність, змагальність, здатність до творчої діяльності як риси, властиві чоловікам, і пасивність, емоційність, залежність як риси, більшою мірою властиві жінкам). Тих, вкрай нечисленних відмінностей, які є у маленьких дітей, явно недостатньо, щоб обґрунтувати традиційну нерівність гендерних ролей, яка існує в суспільстві.

Дж. Мані і А. Ерхард провели свої дослідження, вивчаючи явище гермафродитизму. Гермафродит - вроджений стан невизначеності, двоїстості репродуктивної системи організму (перш за все зовнішніх статевих органів), коли однозначне визначення статі як чоловічої або жіночої неможливо або важко. Поки статевая приналежність визначалася тільки за зовнішніми геніталіями, сенс біологічної статі здавався ясным. Але становище істотно ускладнилося, коли науці стали відомі глибинні компоненти статі (генетична, гормональна, морфологічна),

поведінкова і психологічна диференціація індивідів. Відповідаючи на питання, чи є відмінності у поведінці чоловіків і жінок біологічно зумовленими, Дж. Мані зробив висновок, що «незаперечні лише такі статеві відмінності, як менструації, вагітність і лактація жінок, а також здатність чоловіків до запліднення»

Сандра Бем запропонувала концепцію психологічної андрогінії, яка внесла істотні корективи в уявлення про маскулінність і фемінність. Маскулінність / фемінність - нормативні уявлення про соматичні, психологічні і поведінкові властивості, характерні для чоловіків і жінок. Буденна свідомість схильна абсолютизувати психофізіологічні і соціальні відмінності статей, ототожнюючи маскулінність з активно-творчим, а фемінність - з пасивно-репродуктивним началом. Тривалий час маскулінні і фемінні риси вважалися строго дихотомічними, взаємовиключними, а будь-який відступ від нормативу сприймався як патологія чи крок у напрямку до неї (жінка-вчена - «синя панчоха»). Такі уявлення про маскулінність і фемінність полярно протиставляють чоловіків і жінок: чоловіки доміантні, незалежні, компетентні, самовпевнені, агресивні і схильні міркувати логічно; жінки покірні, залежні, емоційні, конформні та ніжні. Суттєвою рисою цієї моделі є її ієрархічність: альтернативні функції доповнюють одна одну «по вертикалі», так що жінці відводиться підпорядкована роль.

Відтоді, як розподіл праці за ознакою статі в якості головного принципу організації суспільства втратив свою жорсткість, нормативна дихотомія змінилась на континуум маскулінно-фемінних властивостей. Передбачалося, що чоловік може бути сильним і енергійним, не будучи при цьому неодмінно грубим і агресивним, а жіноча ніжність не обов'язково пасивна.

Сандра Бем у межах концепції андрогінії аналізувала маскулінність / фемінність як незалежні, ортогональні виміри особистості. Гендерні типи утворили чотири групи. До першої групи належать маскулінні індивіди з вираженими традиційно чоловічими якостями, такими, як честолюбство, рішучість та ін. До другої групи належать фемінні індивіди з вираженими традиційно жіночими якостями, такими, як м'якість, емоційність та ін. Третю групу складають андрогіни - люди, що поєднують у собі як традиційно жіночі, так і чоловічі риси.

Андрогінія - поняття, що означає людей, які успішно поєднують в собі як традиційно чоловічі, так і традиційно жіночі психологічні якості. Це дозволяє людям менш жорстко дотримуватися статево-рольових норм, вільніше переходити від традиційно жіночих занять до чоловічих.

Четверта група представлена людьми, що не володіють вираженими ні маскулінними, ні фемінними рисами.

С.Бем довела малу пристосованість до життя індивідів з характеристиками, строго відповідними їх статі. Найбільш пристосованим до життя виявився андрогінний тип, який поєднує у собі риси обох статей. Згідно цього підходу, андрогінна особистість має більш широкий репертуар статево-рольової поведінки, ніж носії гендерних стереотипів. Андрогінними вважаються індивіди з переважаючими маскулінними та фемінними рисами, що дає їм змогу менш жорстко дотримуватися статево-рольових норм та вільніше переходити від традиційних жіночих занять до чоловічих та навпаки. Обидві складові статево-рольової ідентичності розвиваються самостійно. У теперішній час вчені дійшли висновку, що психологічна стать не обмежується усвідомленням себе як

представника певної статі або проявом маскулінності та фемінності.

Нову психологію статі можна охарактеризувати в цілому як прогресивну концепцію, яка обґрунтовано критикує позицію біодетермінізму у засвоєнні

статевої ролі і поясненні соціальних відмінностей між чоловіками і жінками. Ця теорія справедливо загострює проблему соціальної нерівності статей. Однак, хоча соціальні очікування і соціальні норми поведінки чоловіків і жінок у суспільстві відіграють найважливішу роль в процесі статевої соціалізації, разом з тим чимале значення має і сама активність індивіда, і його особисті мотиви, цілі, нахили. Ухвалення індивідом соціальних цінностей - процес активний, індивід може варіювати ролі, ухиляючись від стандарту.

Механізми гендерної соціалізації. Підсумуємо теоретичний огляд та виділимо механізми соціалізації, які розкриваються у вище представлених теоріях. Психологічними механізмами гендерної соціалізації можуть бути: процес ідентифікації (психоаналітична теорія); диференціальне підсилення та диференціальне моделювання (теорія соціального навчання та статевої типізації); усвідомлення, розуміння статевої соціальної ролі (теорія когнітивного розвитку); гендерні схеми (теорія гендерної схеми); соціальні очікування та конформність особистості (нова психологія статі). Окремо кожен з цих механізмів навряд чи може пояснити гендерну соціалізацію, саме тому сучасні підходи тяжіють до інтеграційного пояснення.

Період первинної соціалізації пов'язаний в основному з несвідомими механізмами та механізмами засвоєння гендерної культури, у той час як вторинна соціалізація передбачає більшу включеність когнітивних механізмів, у тому числі освоєння, засвоєння і присвоєння цінностей культури при можливості їх творчого перетворення.

Лекція 6.

Основні інститути та агенти гендерної соціалізації

Соціальні інститути та агенти гендерної соціалізації забезпечують трансляцію гендерних норм, гендерних стереотипів та гендерних ролей. Агентами є окремі значущі особистості (батьки, сиблінги, друзі, керівник), а соціальні інститути - це соціальні утворення, що контролюють процес соціалізації (дошкільні навчальні заклади, загальноосвітня школа, університет, виробнича організація, ЗМІ та ін.).

Далі розглянемо особливості впливу основних агентів та інститутів на процес гендерної соціалізації дітей.

Батьки. Першим соціальним світом дитини є її сім'я, саме тому вплив батьків розглядається як один з основних соціалізуючих чинників. Батьки здійснюють гендерну соціалізацію через цілеспрямоване виховання. З моменту народження гендерні стереотипи, адептами яких є батьки, задають різні напрями розвитку хлопчикам і дівчаткам. Вплив батьків на диференціальну соціалізацію вивчався різносторонньо, тому маємо велику, але досить суперечливу картину фактів.

Дослідження, проведені в цьому напрямі, виявили відмінності у сприйнятті батьками дітей різної статі. Найбільш відоме дослідження прийняття батьками дітей було проведене з тридцятьма парами батьків новонароджених дітей. Їх було опитано через 24 години після народження дитини. Спеціально були підібрані діти,

які не розрізняються за фізичними показниками (зріст, вага і т.д.) Батьки дівчаток описували їх як більш ніжних, слабких, милих дітей у порівнянні з новонародженими хлопчиками. Батьки хлопчиків описували їх як більш сильних, фізично великих, які краще координують свої рухи, ніж новонароджені дівчатка.

Також було з'ясовано, що виконання батьківських функцій залежить від статі дітей. Татусі виявляють удвічі більшу активність у взаємодії з синами, ніж з дочками. У той же час, вони більше втішають дівчаток, коли ті засмучені, частіше їх схвалюють, ніж хлопчиків. Матері менш диференційовано ставляться до дітей різної статі в порівнянні з татусями. Однак, вони більш поблажливі і терпимі до синів і дозволяють їм більшою мірою проявляти агресію відносно батьків і інших дітей, ніж дівчаткам. Матері використовують методи опосередкованого психологічного впливу на синів і дочок, тоді як батьки орієнтовані частіше на фізичні покарання.

Як протікає гендерна соціалізація в родині, коли відсутній один з батьків? Дослідження, представлені Я.Л.Коломінським, М.Х.Мелтсас (1985) показують, що відсутність батька сильніше позначається на статево-рольовій соціалізації хлопчиків, ніж дівчаток. У сім'ях, де відсутній батько, риси, властиві чоловічій ролі, виникають у хлопчиків повільніше. Хлопчики, позбавлені батька, більш залежні і агресивні, ніж хлопчики з повних сімей. їм важче дається засвоєння чоловічих статевої ролі, тому вони частіше гіпертрофують свою маскулінність, проявляючи грубість і войовничість. Відсутність батька впливає на статево-рольову орієнтацію дитини у віці до 4-х років сильніше, ніж відсутність батька у старшому віці. На погляд психологів, відсутність батька не можна розглядати незалежно від інших факторів, оскільки багато що залежить від ставлення матері до батька, від віку дитини, від наявності інших дорослих, які можуть компенсувати відсутність батька.

Психологів також цікавило, чи відрізняються стратегії підкріплення батьками гендерно відповідних форм поведінки у дітей різної статі? Виявилось, що батьки більше стурбовані, якщо їхні сини поведуться як «мамині синочки», ніж коли їх дочки поведуться паливодами. Тоді як батьки схильні засуджувати несамотійність хлопчиків, вони дозволяють дівчаткам бути залежними від інших і навіть схвалюють це. У результаті хлопчики засвоюють принцип, що слід розраховувати на свої власні досягнення, щоб відчути самоповагу, а самоповага дівчаток залежить від ставлення до них інших людей.

Узагальнюючи емпіричні дані, можна сказати, що з раннього дитинства у дітей, в залежності від статі, формуються і закріплюються якості особистості,

відповідні нормативним уявленням про маскуліність / фемінність. У хлопчиків це активність, наполегливість, кмітливість, упевненість у собі; у дівчаток - поступливість, пасивність, залежність. Дівчаткам зазвичай не дають грати солдатиками, пістолетами, хлопчикам - ляльками, дитячим посудом. Іграшки для дівчаток частіше пов'язані з простором будинку, з виконанням стереотипних дій; хлопчикам частіше купують ігри, що стимулюють фантазію, кмітливість,

3 досліджень гендерного виховання

1. Жінок-матерів просили посидіти з незнайомою дитиною. Якщо ця дитина була одягнена як хлопчик, то вони грали з нею, змушували проявляти більшу самостійність, а якщо як дівчинка, то, навпаки, намагалися заспокоїти, більше тримали на руках і пестили (Клецина, 1998).

2. У поведінці батьків виявляється постійне прагнення тримати дочку якомога ближче до себе: на вербальному і невербальному рівнях дівчинці навіюється невпевненість у своїх можливостях, необхідність в опорі і підтримці іншої людини. Це суттєво впливає на пізнавальний розвиток дівчинки.

3. Спостереження за школярами з 4-го по 7-й клас, виявили, що хлопчики очікують меншого осуду від батьків за агресивну поведінку, ніж дівчатка..

пошукову активність. Загалом, дівчатка ростуть у більш структурованому, передбачуваному та директивному світі, ніж хлопчики.

На погляд І. Тартаковської, існує чотири основних способи конструювання дорослими гендерної ролі дитини: «соціалізація через маніпуляції», «вербальна апеляція», «каналізація», «демонстрація діяльності». Приклад першого процесу заклопотаність матері зовнішністю дитини-дівчинки, другого - часті звернення в стилі «ти моя красуня», підкреслення її привабливості. «Каналізація» означає спрямування уваги дитини на певні об'єкти, наприклад, на іграшки, відповідні ігри («дочки-матері») або просто імітація предметів домашнього вжитку. «Демонстрація діяльності» виражається, наприклад, у тому, що від підростаючих дівчаток набагато частіше, ніж від хлопчиків, вимагають допомоги по дому. Тобто дівчатка вчать поводитися, діяти «як мама», хлопчики - «як тато».

Однак, варто врахувати характер сімей, які здійснюють виховання: традиційна чи егалітарна. Ці сім'ї відрізняються розподілом влади, мірою директивності керівництва, жорсткістю правил, наявністю/відсутністю статевої типізації обов'язків та гендерної сегрегації інтересів. Виховна стратегія прихильників традиційного виховання - це виховувати дівчинку чи хлопчика, а егалітарного виховання - дотримуватися потреб дитини та розвивати її індивідуальність. Традиційна сім'я (дотримується гендерних стереотипів) орієнтує хлопчиків, на відміну від дівчаток, на стиль життя і діяльності, що сприяє більшій особистісній самореалізації.

С. Бем пропонує дві стратегії виховання гендерно не схематизованих дітей. Перша полягає в тому, щоб пояснювати дітям відмінності між статями не на основі зовнішніх ознак (одяг, стиль поведінки), а на основі біологічних факторів. Пояснюючи дітям, що чоловіки і жінки мають анатомічні та репродуктивні відмінності, батьки обмежують активну роль статі і тим самим гальмують процеси гендерної схематизації.

Друга стратегія полягає в тім, щоб дати дітям альтернативну схему, за допомогою якої вони будуть переробляти соціальну інформацію та інтерпретувати

культурні асоціації, коли культура їм їх запропонує. Альтернативна схема допомагає людині опиратися урокам домінантної культури і дозволяє залишатися асхематичними, навіть у гендерно схематизованому світі.

Гендерна сегрегація — переважнеспілкування представниками/-цями своєї статі й обмеження контактів з представниками/-цями протилежної статі; спостерігається в дитячих іграх без участі дорослих, а у дорослому віці — у дружніх і ділових стосунках.
--

Як варіанти альтернативних схем можуть бути використані наступні схеми: 1) акцентування індивідуальних відмінностей, а не статевих (не дівчатка люблять одягатися гарно, а Маша любить гарно вбиратися); 2) порівняння в тимчасовому аспекті ситуацій, що відображають наявність дискримінації за ознакою статі; 3) аналіз проявів культурного релятивізму - інформування про статево-рольові переваги, властиві культурам, які

відрізняються від традиційних західних стандартів.

Сиблінги. Крім батьків, на розвиток поведінки, відповідної статі дитини впливають брати і сестри. За даними А.І.Захарова та Я.Л.Коломінського, їх вплив можна охарактеризувати таким чином:

- якщо в сім'ї є діти різної статі, то у них виявляється більше рис, характерних для протилежної статі (наприклад, дівчинка, що має старшого брата, часто розвивається за моделлю «шибеника» і в суспільстві однолітків може вибрати компанію хлопчиків);
- вплив різностатевих дітей одне на одного тим більший, чим менша різниця у віці;
- вплив старшої дитини сильніший на молодшу тієї ж статі, вона спонукає меншу до прийняття своєї статі;
- у першонароджених хлопчиків прийняття статевої ролі трохи слабше;
- найбільш типові для статі реакції спостерігаються у єдиних дітей в сім'ї і у хлопчиків, що мають брата;
- на ідентифікацію хлопчика з роллю батька позитивно впливає наявність брата. У дівчаток наявність сестри не позначається так само, мабуть, через ідентифікацію з матір'ю, яка більш виражена, ніж ідентифікація з батьком у хлопчиків.

Вплив однолітків. Дитина прагне бути прийнятою не тільки батьками, але й однолітками, а це прийняття досягається через демонстрацію поведінки, що відповідає статево-рольовим стандартам.

Досліджуючи групи однолітків, вчені виявили, що гендерно відповідна поведінка проявляється в групах по іншому, ніж наодинці. Багато досліджень показали, що діти чітко віддають перевагу грі з дітьми (людьми) тієї ж статі. Схоже, вже в 3 роки домінує інтерес до ровесників, згодом сила інтересу збільшується. Статева сегрегація, переважний інтерес до спілкування з представниками своєї статі зберігається як мінімум до 11 років. Така особливість не пов'язана із зовнішнім формуванням різних аспектів мужності й жіночності. Діти підтримують крос-статеву дружбу, як правило, коли спілкування відбувається у сім'ї, вдома, у дворі, але часто приховують її від ширшої групи однолітків. У цілому, діяльність дітей може розглядатися як «культура дитинства», зразки ігор, дій, ролей, норм, жартів і фольклору, які передаються з покоління в покоління дітьми, мають незначний вплив дорослих. Ця культура важлива з точки зору гендерної

соціалізації. Культурні елементи, такі як норми, цінності і матеріальні елементи (іграшки) є значущими для гендерної типізації.

Гендерна культура дитинства суттєво відрізняється від гендерної культури дорослих. З точки зору когнітивного розвитку, тут набагато жорсткіші відмінності між ролями для чоловіків і жінок, більш очевидні санкції за порушення цих ролей.

При вивченні взаємодії дітей, вчені намагалися визначити специфіку взаємодії та гри у групах хлопчиків і групах дівчаток. Хлопчики, як правило, грають в більших групах, зайняті в більш грубих діях, займають більше місця, коли вони грають, їх взаємодія, як правило, більше орієнтована на взаємний інтерес до діяльності, вони частіше виявляють домінування, з використанням переривань, команд, погроз і вихваляння. Дівчата прагнуть зав'язати ближчі дружні стосунки з однією або двома іншими дівчатами, схильні домовлятися з іншими, дозволяють іншим робити зауваження та схильні визнавати їх. І хлопчики, і дівчатка успішно залучають інших в їх взаємодію; але роблять це за допомогою різних стилів.

Психолог розвитку Елеонора Маккобі вказує на два фактори, які лежать в основі розвитку сегрегованих за статтю ігрових груп у дошкільні роки. По-перше, дівчатка намагаються уникнути властивого хлопчикам більш грубого стилю гри та домінування. По-друге, з огляду на їх різні інтерактивні стилі, дівчатка відчують труднощі у впливі на хлопчиків через властивий їм «ввічливий спосіб», який не відповідає стилю прямих команд, найчастіше прийнятих у хлопчиків. Маккобі висуває гіпотезу, оскільки хлопчикам і дівчаткам важко знайти моделі взаємодії, які допускають взаємний вплив, вони, як правило, уникають формування різностатевих груп.

Етнографічні дослідження розкрили природу розділення груп однолітків серед дітей та підлітків за статевою ознакою у міру їх дорослішання. Спостереження показали важливість взаємодії з людьми тієї ж статі для розвитку їх гендерної ідентичності і визначення відповідних гендерних ролей. У дитячих групах активно обговорюють і розробляють визначення мужності і жіночності, дискутують щодо природи сексуальності та сексуальних відносин.

Хоча і хлопчики, і дівчатка прагнуть до взаємодії в гендерно розділених групах, дані вказують на те, що хлопчики набагато більше зацікавлені у гендерній сегрегації, ніж дівчатка. Дівчатка отримують менше покарання від однолітків за крос-статеву поведінку, ніж хлопчики. До того ж, дівчатка набагато частіше взаємодіють з дорослими, ніж хлопчики, тоді як хлопчики відсторонені від взаємодії з дівчатами та з дорослими. Фемінні хлопчики відкидаються хлопчиками, зате їх охоче приймають дівчатка, а маскулінних дівчаток легше приймають хлопчики, ніж дівчатка. Однак, є одна важлива відмінність: хоча дівчатка воліють дружити з фемінними однолітками, їх ставлення до маскулінних дівчаток залишається позитивним, тоді як хлопчики різко негативно оцінюють фемінних ровесників (Теорія та історія фемінізму, 1996).

Отже, починаючи з трирічного віку, діти підкріплюють (схвалюють або засуджують) типову або нетипову для певної статі поведінку одне одного. Більш активні в цьому хлопчики. У середовищі однолітків дитина відчуває себе як представник статі, «обкатує» отримані в родині статево-рольові стереотипи і коригує їх у самотійному, не регламентованому дорослими спілкуванні. Оцінюючи поведінку дитини в світлі своїх критеріїв маскулінності / фемінності,

набагато більш жорстких, ніж в родині, однолітки тим самим підтверджують, зміцнюють або, навпаки, ставлять під сумнів гендерну ідентичність ровесника.

Школа. Вчителі, як і батьки, продовжують розпочату батьками традицію формування різного типу поведінки у хлопчиків і дівчаток, виходячи з усталених гендерних стереотипів. Дослідження, проведені в школах різних країн, показали, що хлопчикам приділяється більше уваги з боку педагогів. Вчителі в середньому відводять дівчаткам на 20% часу менше, ніж хлопчикам; хлопчиків частіше залучають до демонстрації різних дослідів у класі, дівчаток же зазвичай садять писати протокол; у тих випадках, коли не вистачає навчальних посібників або приладів, їх швидше отримують хлопчики; нарешті, вчителі очікують від хлопчиків вищих результатів, особливо там, де потрібно абстрактне мислення, і більш високо оцінюють їх роботу.

Різні реакції вчителів і в ситуації порушення школярами дисципліни.

Відомо, що хлопчики створюють більше проблем з дисципліною, ніж дівчатка.

Навіть в нормальній обстановці вчителі частіше роблять зауваження хлопчикам.

Однак, помічено, що дрібні порушення дисципліни (наприклад, вигуки з місця), яких припускаються дівчатка, викликають активне неприйняття вчителів, тоді як хлопчикам ті ж дії «сходять з рук» (вчителі на таку поведінку можуть просто не звернути уваги). Хлопчиків хвалять частіше, ніж дівчаток. Але відмінності існують не тільки за кількісними параметрами, а й за якісними. Хлопчиків хвалять за їх знання і за правильні відповіді, а дівчаток - за послух і старанність. Засуджують же хлопчиків через невміння поводитися, а дівчаток – за помилки у відповідях. Таким чином, кількість і якість уваги, що приділяється вчителями дівчаткам, у прихованій формі дає їм зрозуміти, що вони знаходяться на других ролях, що в класі є важливіші люди.

Вчителі по-різному пояснюють погані успіхи учнів різної статі: неуспіх дівчаток – відсутністю здібностей, неуспіх хлопчиків - недоліком працьовитості, зусиль.

Ця відмінність має велике значення, оскільки при відсутності здібностей, працьовитість, додаткові зусилля не вирішать проблему. Отже, дівчаток менше налаштовують на роботу, їх заохочують прийняти те, що є, як належне. Зворотне справедливе для хлопчиків - їх стимулюють працювати більше, щоб домогтися успіху. Порівняльні психологічні дослідження показали, що сторонні більшою мірою, ніж батьки, сприймають дітей на основі загальноприйнятих стереотипів статево-рольової поведінки. Батьки знають індивідуальні особливості своєї дитини і беруть їх до уваги. Незнайомі ж люди, які не знають дитини, очікують, що дитина має поводитися «як хлопчик» або «як дівчинка».

Не тільки вчителі, але і шкільні підручники також є джерелами впливу на учнів у ситуації навчальної діяльності. В зарубіжних, і у вітчизняних шкільних підручниках є немало проявів сексизму (обмеження прав особистості в залежності від статевої приналежності): хлопчики зображуються головними дійовими особами - сміливими, незалежними, здатними на ризик, дівчатка - пасивними, другорядними персонажами, які очікували допомоги і підтримки. Стереотипно-патріархально чоловічі та жіночі персонажі представлені в різних сферах діяльності: чоловіки і хлопчики зображені активними, зайнятими роботою, захопленнями

(інструментальна сфера діяльності), а жінки і дівчатка займаються покупками і домашніми справами (експресивна сфера).

Засоби масової інформації. Діти в значній мірі засвоюють ролі і правила поведінки в суспільстві з телевізійних передач, газет та інших засобів масової інформації. Символічний зміст, представлений у засобах масової інформації, має глибокий вплив на процес соціалізації, сприяючи формуванню певних цінностей і зразків поведінки. Деякі дослідники вважають, що вплив телебачення як агента соціалізації прирівнюється до впливу батьків, оскільки діти проводять біля телевізора значний час.

Жіночі та чоловічі образи, які подаються в телевізійних програмах, у більшості випадків сильно стереотипізовані. Чоловіки виглядають заповзятливими, активними, діловими, жінки, перш за все, дуже привабливі, залежні, дбайливі. Особливо це стосується образів чоловіків і жінок, які подаються в рекламних роликах.

Дослідниця А. Юрчак (1997) проаналізувала зміст рекламних відео історій, у яких сформульовані образи «справжнього чоловіка» і «справжньої жінки», і розділила їх на два типи. До першого належать історії романтичні, в яких у чоловіка і жінки стосунки або намічаються, або тільки почалися. До другого типу належать історії сімейні - у них чоловік і жінка вже зробили свій вибір, живуть сім'єю і, зазвичай, мають будинок і дітей.

У романтичних історіях чоловік завжди професіонал, зайнятий протягом відеоролика напруженою справою, що, зазвичай, нагадує боротьбу (наприклад, у спорті чи бізнесі). Чоловік перемагає в цій боротьбі один на один, виключно завдяки своїм особистим знанням, розуму, спритності і сміливості. Жінка не тільки не бере в ній участі, а й просто відсутня в тих місцях, де ця боротьба відбувається. Жінка з'являється як незмінний додатковий приз чоловікові за його перемогу «над стихією». Дії справжнього чоловіка, згідно з романтичними відеоісторіями, спрямовані на людей і об'єкти навколо нього. На відміну від чоловіка, дії жінки спрямовані тільки на неї саму: вона зайнята самоприкрашанням, саморозгляданням, самопоказом. Вона миє волосся, зволожує шкіру, підфарбовує губи і т.д. Її єдина мета - бути поміченою, причому не тільки чоловіком, але і подругами, суперницями, просто перехожими, хоча чоловік залишається головним спостерігачем. Іншими словами, жінка в романтичних відеоісторіях постійно відчуває на собі зовнішній погляд. У своїх діях вона орієнтується на цей зовнішній погляд, граючи роль об'єкта споглядання.

У другому типі відеоісторій, в історіях сімейних, чоловік і жінка живуть разом. їм більше не треба завойовувати одне одного, і вони можуть повністю сконцентруватися на своїй основній діяльності. Як і в історіях першого типу, чоловік знову домагається успіху в якійсь справі, що вимагає особливих професійних знань і бійцівських якостей. Цією справою чоловік займається за межами сім'ї. Ця перша частина образу справжнього сімейного чоловіка доповнюється спільним сімейним простором, де на нього чекає дружина. Справжній чоловік виступає в ролі спостерігача-контролера, готового не тільки інструктувати, а й заохочувати діяльність «справжньої жінки» в спільному сімейному просторі. Вона вчасно лікує дітей, пере білизну, готує смачні салати і супи і чекає чоловіка. На відміну від романтичних історій, тепер її діяльність

спрямована не на саму себе (адже партнера вона вже домоглася), а на підтримання порядку в домі і створення сімейного затишку. Жінка знову відчуває на собі зовнішній спостерігаючий погляд, тепер чоловіка, і діє відповідно до його очікувань.

Дитяча література. Багато дитячих книг також сприяють зміцненню традиційних гендерних стереотипів. Головними героями більшості казок і історій є чоловічі персонажі, саме вони постають як активний і творчий початок. Героїні частіше бувають жертвами, об'єктами захисту і поклоніння. В американському підручнику з соціальної психології Д. Майерса наводяться відомості про те, що за останні півстоліття в дитячих книгах, удостоєних премії Калдекотта (СаМесоїї Ашагб Букз), дівчатка в чотири рази частіше хлопчиків зображувалися з предметами домашнього начиння (швабри, швейні голки, каструлі і сковорідки), а хлопчики в п'ять разів частіше дівчаток користувалися інструментами (такими, як вила, плуг, зброя). У результаті, коли діти виростають і стають дорослими, жінки виконують більшу частину домашньої роботи. І, переважно, такі домашні обов'язки, як приготування їжі або миття посуду не розділяються. Не піддається сексистському впливу засобів масової інформації важко, тому що він здійснюється не прямо, а опосередковано, поволі. Явно ніхто не демонструє сумніви в здібностях жінок, їх право на самостійність і незалежність. Однак через книги, газети, підручники, рекламу, телепередачі йде потік інформації, відповідної ідеї «справжнього» призначення жінки в суспільстві, що полягає у виконанні обслуговуючих функцій і материнських обов'язків. Уся соціальна реальність, з якою стикаються діти в процесі свого розвитку і дорослішання, розділена на «світ жінок» і «світ чоловіків», де панують різні «правила гри». Різні соціальні інститути працюють на те, щоб формувати норми «правильної» чоловічої та жіночої поведінки, з чого випливають життєві сценарії.

Підсумовуючи аналіз чинників гендерної соціалізації, зазначимо, що значимість агентів соціалізації на різних етапах життєвого шляху різна. У період дитинства і отрочтва (первинної соціалізації) головну роль відіграють сім'я, групи однолітків, відповідні засоби масової інформації, школа, «значимі інші». Надалі, в період вторинної соціалізації, коли вже соціалізований індивід входить у нові сфери свого суспільства, особливо значущі освітні інститути (навчальні заклади), громадські організації, засоби масової інформації, формується середовище, з яким себе ідентифікує індивід, існування якого він підтримує.

В дослідження Лариси Заграй (2015) виявлено, що молоді люди по-різному змальовують образ жінки і чоловіка (виявлені відмінності статистично значущі $p < 0,05$), незважаючи на те, що в ЗМІ циркулюють так звані моделі «унісекс». Однак вони не суттєво змінюють уявлення про традиційне «чоловіче-жіноче». На її погляд, такі результати свідчать про силу впливу традиційних гендерних моделей, які формувалися упродовж століть. Виявлено, що більш стереотипним є сприйняття молоддю протилежної статі. Так, дівчата більше звертають увагу на андрогінні характеристики під час опису образу жінки і маскулінні - чоловіка. Більш стереотипно описують чоловічі ролі, ніж жіночі.

Під дією ЗМІ, на погляд дослідниці, складається уявлення молоді про зовнішність представників своєї та іншої статі. Чоловік в уявленнях юнаків повинен бути спортивною, атлетичною статури, сильний, привабливий, стильний. У досвіді дівчат щодо зовнішності чоловіків існують подібні уявлення - спортивна статура, стильний вигляд, акуратний, але не «зациклений» на моді.

Жінка в уявленні дівчат повинна бути привабливою, красивою, стежити більше, ніж чоловік за своєю зовнішністю, за вагою, за модними тенденціями, бути стильною, іноді гламурною, сексуальною. Такі уявлення дівчат відповідають загальноприйнятим стереотипам, які створюють у мас-медіа і циркулюють серед нашої молоді. В уявленнях юнаків жінка повинна бути привабливою, креативною, стильною, приділяти увагу своїй зовнішності. Вона повинна стежити за модними тенденціями, мати гарний смак, який би підкреслював її індивідуальність. На їхню думку, жінки бояться старіння, намагаються піклуватися про свій зовнішній вигляд, бути сексуальними.

Висновки

1. Гендерна соціалізація - це міждисциплінарна галузь дослідження соціальних наук, з одного боку, а з іншого - галузь досліджень гендерної психології. В цьому напрямі психологів цікавить, як індивід засвоює культурну систему гендеру того суспільства, в якому він живе. Традиційна соціалізація передбачає жорстку гендерну диференціацію чоловічого і жіночого, ієрархічно вибудовані статуси чоловіків і жінок. Сучасна соціалізація, навпаки, передбачає відсутність гендерної диференціації та поляризації.

2. Гендерна соціалізація є двофазною: включає адаптацію та інтеріоризацію культурних зразків поведінки, що відповідає статі. Основними сферами соціалізації є спілкування та поведінка, свідомість та самосвідомість.

3. Існують різні теоретичні пояснення процесу усвідомлення себе представником певної статі та засвоєння гендерної ролі. Найбільш впливовими є психоаналіз, теорія наuczіння, когнітивна теорія, теорія гендерної схеми, теорія «нової психології статі». Кожна з цих теорій дає свій погляд на механізми гендерної соціалізації, якщо узагальнити їх, то це: ідентифікація, гендерне підсилення та гендерне моделювання, усвідомлення та розуміння, гендерні схеми, соціальні очікування та конформність.

4. Основними агентами гендерної соціалізації є батьки, сестри, брати і однолітки, а також школа та ЗМІ. Значимість агентів соціалізації на різних етапах життєвого шляху різна. У період дитинства (первинної соціалізації) головну роль відіграють сім'я, групи однолітків, відповідні засоби масової інформації, школа, «значимі інші». Надалі, в період вторинної соціалізації, особливо значущі освітні інститути (навчальні заклади), громадські та виробничі організації, засоби масової інформації. Чоловіки і жінки виростають у диференційованих за статевою ознакою

психологічних контекстах, що не сприяє їх повноцінному особистісному розвитку (недостатність самореалізації жінок у професійній сфері, а чоловіків - у сімейній).

5. Дитячі спільноти відіграють значущу роль у гендерній соціалізації, оскільки діти прагнуть схвалення їх гендерної поведінки не лише від батьків, але і від однолітків. У середовищі однолітків дитина відчуває себе в якості представника статі, «обкатує» отримані в родині статево-рольові стереотипи і коригує їх у самотійному, не регламентованому дорослими спілкуванні.

6. Гендерна соціалізація є наскрізним процесом. Упродовж життя людини формується та трансформується уявлення про себе як представника певної статі. Первинна гендерна соціалізація забезпечує оформлення первинної гендерної ідентичності через інтеріоризацію гендерних еталонів. Вторинна гендерна соціалізація спирається на більш зрілу Я-концепцію та розпочинається із входження в широкий соціальний простір та формування близьких стосунків у юності.

Ключові слова: соціалізація, гендерна соціалізація, гендерна група, гендерна диференціація, гендерна сегрегація, диференційне підсилення, диференційне моделювання, гендерні стереотипи, гендерні ролі, гендерна ідентичність.

Лекція 7.

Гендерна роль: соціально- психологічний аспект ПЛАН

7.1. Гендерні стереотипи як шаблон гендерної ролі

7.2. гендерна роль: поняття, зміст, рівні аналізу

Кажуть, що це смішне, коли мужчина піддається розпуці, і що сльози до лиця лише жінчині. Може, і смішно воно в тих, у кого сльози без жалю в очах. Але коли у мужчини жаль справдішній і глибокий, тоді плач його, хоч би без сліз і не чутний, — страшний.

Ольга Кобилянська «Царівна».

7.1. Гендерні стереотипи як шаблон гендерної ролі

Поняття гендерного стереотипу. Гендерні стереотипи є різновидом соціальних стереотипів. Поняття «соціальний стереотип» у науковий обіг було введено У. Ліппманом, який вважав стереотипізацію (більш широко - категоризацію) фактично єдиним способом пізнання людиною нескінченної різноманітності світу. Згідно з Ліппманом, стереотип як стійкий упорядкований

Гендерні стереотипи — це соціально конструйовані категорії «маскулінності» і «фемінності», які підтверджуються різною (в залежності від статі) поведінкою, різним розподілом всередині соціальних ролей і статусів і підтримуються психологічними потребами людини поводитися в соціально бажаній манері і відчувати свою цілісність і несуперечливість

образ, схема, модель, крім того, служить для економії зусиль при оцінці нових ситуацій, особливо високодинамічних, а також для «розмітки світу». Останнє означає, що за допомогою стереотипів ми формуємо в нашій свідомості картину світу, відповідно до якої живемо і діємо, транслюємо зовні свої переваги,

самостверджуємося, визначаємо групові цінності, відстоюємо групові інтереси і свої права і т.п. Через те відповідність картини світу тому, що відбувається, або

загроза порушення цієї картини викликають у індивіда відповідні емоційні реакції. Звідси властивостями стереотипів є їх узгодженість (внутрішня та міжособистісна), особистісна і групова стійкість, вибіркова спрямованість, емоційно- оцінний зміст.

Поняття соціального стереотипу тісно зв'язане з поняттям атитюд, адже грань між ними дуже тонка. Особливо близьким розуміння та інтерпретація соціальних атитюдів і соціальних стереотипів стає, коли мова йде про аутостереотипи, які представлені на рівні індивідуальної свідомості і звернені до самої особистості.

Гендерні стереотипи складаються в процесі суспільної комунікації, передаються індивідам у процесі соціалізації і відіграють важливу роль у підтримці гендерної стратифікації як вертикальної ієрархії (чоловік «вище» на соціальних сходах, жінка - «нижче»). Бінарні опозиції, «вбудовані» в них, зумовлюють стан людини в суспільстві, професію, її прагнення, цілі та цінності. Ідеї «мужності» і «жіночності» виступають як архетипи поведінки, взаємодій з іншими людьми, соціальних очікувань і оцінок. Ідучи корінням у філософію, міфологію і релігію, ідеї «мужності» і «жіночності» складають основу семантики гендерних стереотипів. Закріплюючись у мові, вони представлені в опозиціях влади і підпорядкування, порядку і хаосу, активності і пасивності, сили і слабкості.

Гендерні стереотипи мають різну міру узагальненості та точності. З одного боку, стереотипи відображають переконання суспільства про риси, які мають чоловіки та жінки, щодо яких є публічна згода. Однак, наскільки вони відображають реальність? По-перше, стереотипи перебільшують відмінності між чоловіками та жінками та ігнорують будь-яку подібність. Однак, кожному із буденних спостережень відомо, що деякі жінки є більш незалежними, ніж «середній» чоловік, а чоловіки можуть бути більш сентиментальними, ніж жінка. По-друге, важко перевірити точність багатьох компонентів стереотипів, оскільки відсутні об'єктивні виміри усіх рис та поведінки, які декларують стереотипи. По-третє, складно порівнювати поведінку чоловіків та жінок, оскільки у суспільстві закріпилися різні стандарти оцінювання поведінки та властивостей жінок та чоловіків. Це, наприклад, виражають слова вчительки щодо дівчинки на уроці математики: «Як для дівчинки, ти непогано справила з контрольною!». Так само по-різному застосовуються стандарти до оцінки виконання ролей: якщо тато сам виховує дітей, то він герой, а якщо це робить жінка, то вона звичайна мама. Оскільки самі вчені застосовують рухливі стандарти, можемо спостерігати різну оцінку чоловічої та жіночої агресії, академічних здібностей, компетентності. Отже, важко перевірити стереотипи на їх точність, оскільки постійно виявляється інтерпретативна схема, яка пояснює поведінку як несхожу.

Чи змінюються стереотипи з часом? Хегельсон В. С. наводить дані дослідження образів «типова жінка» і «типовий чоловік» у студентів впродовж 23 років, проведеного Тауер, Гаровіч-Сабо і Люптов. Воно показало, що стереотипи жінок і чоловіків з часом не зменшуються, а навіть закріплюються. Таке дослідження підлітків показало, що вони сприймають чоловіків і жінок через відмінності та зазначають риси типової жінки і типового чоловіка, які відповідають гендерно-рольовим стереотипам. Кроскультурні дослідження вказують на той факт, що зміни переважно торкаються жіночих стереотипів, тоді як чоловічі стереотипи менше зазнають змін.

Структура гендерного стереотипу. На погляд Гріске та Стівенс, стереотипи утворені описовим і наказовим компонентами. Описовий компонент ідентифікує жіночі та чоловічі риси. Завдяки йому ми вважаємо жінок менш компетентними на керівних посадах, а чоловіків - менш здатними виховувати дітей. Наказовий компонент відповідає за реалізацію стереотипу: він диктує, мотивує чоловіків поводити себе мужньо, а жінок турботливо. Близькою є думка російського соціолога В. О. Ядова, який бачить стереотип як єдність когніцій та емоцій. Таким чином, механізмами стереотипів виступають напівусвідомлювані або неусвідомлювані атитюди (Ядов, 1994). Когнітивна частина стереотипів виконує функцію основних законів гендерно-рольової ідеології, а емоційна сторона стереотипу відповідає за дотримання цих «законів».

Зміст гендерного стереотипу. Змістову різноманітність гендерних стереотипів передають їх різновиди. Зазвичай усі гендерні стереотипи об'єднують у три групи.

- Стереотипи фемінності та маскулінності приписують людям думку про соматичні, психологічні та поведінкові якості, властиві чоловікам та жінкам. Маскулінність ототожнюється зазвичай з активно-творчим, культурним початком, а фемінність - з пасивно-репродуктивним, природним. Ці нормативні уявлення полярно і ієрархічно протиставляють чоловіків і жінок: чоловіки домінантні, незалежні, компетентні, самовпевнені, агресивні і схильні міркувати логічно; жінки покірні, залежні, емоційні, конформні і ніжні.

- Стереотипи сімейних та професійних ролей, що пов'язані з гендером. Вони приписують те, що для жінок головними соціальними ролями є сімейні ролі (мати, господиня), для чоловіків - професійні. Чоловіків прийнято оцінювати за професійними успіхами, жінок - за наявністю сім'ї та дітей. Тоді як чоловікам пропонується орієнтуватися на досягнення, жінкам потрібна орієнтованість на людей і прагнення до встановлення близьких міжособистісних взаємин.

- Стереотипи, пов'язані з діяльністю чоловіків та жінок. Згідно з ними, покликання жінок - це експресивна сфера діяльності, де головним є виконавський і обслуговуючий характер праці. Інструментальна сфера - це сфера діяльності чоловіків, де головним є творча, управлінська діяльність.

Властивості гендерних стереотипів. Стереотип є формою пізнання для особистості та для соціальних груп. Які основні властивості гендерних стереотипів?

По-перше, схематичність як продукт групового узагальнення. Це знайшло відображення в етимології слова «стереотип», що несе семантику «твердого», «засохлого», «символу», «(про) образу», «зображення».

По-друге, емоційно-оцінний характер гендерних стереотипів. Хоча афективний і когнітивний компоненти у стереотипі є відносно незалежними, гендерні стереотипи, як когнітивні утворення, іноді набувають негативного емоційного наповнення та характеру упередженості. Це виражається у сексизмі та дискримінації, про які ми детально поговоримо у параграфі 5.4. цього розділу.

По-третє, розповсюдженість: стереотипи прийняті більшістю, інакше вони не мали б такого сильного впливу на соціальну поведінку груп.

По-четверте, гендерні стереотипи формують соціальну суб'єктність чоловіків і жінок - як на рівні індивідів, так і в міжгрупових стосунках - тому вони

надзвичайно стійкі, консервативні і порівняно повільно модифікуються під впливом соціально-культурних умов.

Функції гендерних стереотипів. Умовно можна розділити функції гендерних стереотипів на дві групи: **психологічні** та **соціальні**. До психологічних належать когнітивна та ціннісно-захисна функції.

Когнітивна (когнітивно-адаптаційна) функція полягає в спрощенні і систематизації знання, отриманого індивідом з навколишнього середовища, вона служить для економії зусиль індивіда при сприйнятті складних об'єктів, (2008). Тобто, суб'єкт стереотипізації наділяє об'єкт соціальною роллю і статусом, що дозволяє йому інтерпретувати поведінку іншого, а також передбачати її в подальшому, оскільки знання, отримане про одного представника групи, індивід поширює на всю групу.

Гендерні рольові стереотипи відрізняються від багатьох інших стереотипів, тому що стать - це категорія, яка активується відразу після зустрічі з іншою людиною. Одна з перших речей, які ми помічаємо в інших людях, це її або його стать. Якщо ми зустрічаємо незнайому людину, стать якої не можемо визначити, то потрапляємо у незручний стан, оскільки не відомо, як звертатися, спілкуватися, яку поведінку обрати. По мірі знайомства з людиною, ми починаємо більше покладатися на індивідуальну інформацію про неї, ніж на гендерно-рольовий стереотип. Отже, очікування, пов'язані з гендерними категоріями активізуються, коли нам мало що відомо про людину.

Здатність використовувати стереотипи, як інструмент прогнозу, має певні небезпеки. Небезпека стереотипів полягає в тому, що він впливає на наше сприйняття інших та виховання дітей. Стереотипізування може діяти як самопідтверджувальне пророцтво. Наприклад, Ви вважаєте, що хлопчики не люблять читати, тому можете не дати дошкільнику достатньо книг для читання. У нього стає менше можливостей для читання, ніж у сестри. Таким чином, ми створюємо ситуацію, яка підтверджує стереотип, що хлопчиків не цікавить читання.

Ціннісно-захисна функція, пов'язана зі створенням і підтримкою цінностей індивіда і групи. Стереотипи активуються не тільки для пояснення, але і для виправдання, і захисту своїх поглядів і поведінки, а також для підтримки групових цінностей, виправдання і раціоналізації поведінки відносно чужої групи (як виправдання дискримінаційної поведінки). Проведення межі між своєю та чужою групою сприяє підтримці колективної самооцінки. Рівень негативної стереотипізації аутгрупи зростає в разі безпосередньої економічної і політичної загрози з її боку.

Гендерні стереотипи в українському контексті

Українська дослідниця Дорождова, (2016) наводить результати дослідження пов'язаності статі та віку досліджуваних з мірою стереотипності їх гендерних уявлень про початок статевих стосунків, народження дітей, укладання шлюбу та характеру сімейних відносин. Нею було застосовано кореляційний план дослідження і в результаті з'ясовано, що вплив статево-вікових стереотипів найбільшою мірою виявляється під час сприймання та оцінювання жінками ситуації початку статевого життя дівчиною/хлопцем, а також народження дітей жінкою. Виявлено позитивну кореляцію між віком респонденток і показниками таких статево-вікових стереотипів, як: особливості звертання до жінки і чоловіка, уявлення про вікову межу обзаведення дітьми представниками обох статей, уявлення про початок статевого життя і настання зрілості в чоловіка, а також уявлення про вікову межу молодості, початок літнього віку і старості чоловіка й жінки. Зафіксовано обернену кореляцію між віком і оцінкою ситуації початку народження дітей жінкою.

На стійкість стереотипів працюють наші інтерпретації. Ми схильні помічати інформацію, яка підтверджує наш стереотип і ігнорувати чи спростовувати іншу, створювати спеціальне пояснення для поведінки, яка не вкладається у стереотип. Люди з сильними стереотипами мають тенденцію заперечувати суперечливі стереотипи і схильні неправильно пам'ятати таку інформацію. Якщо поведінка не вкладається у нормативну, то більшість із нас тяжіє до ситуативного її пояснення. Коли ми бачимо жінку, що грається на дитячому майданчику з дитиною, ми пояснимо це особистісними причинами, а не

«Стереотипна загроза» - одна з ліній експериментальних досліджень, що має витoki у соціальній психології. Дослідницька парадигма «стереотипної загрози» була розроблена для розуміння феномену низьких екзаменаційних результатів афроамериканських студентів, порівняно з європейськими. Хоча раса та стать мають не однакову соціальну стереотипізацію, цей експериментальний план успішно застосовують для вивчення дії поширених стереотипів щодо математичної успішності жінок. Спенсер, Стіл та Куїнн (1999) виявили, що математично обдаровані жінки показували гірші результати, ніж чоловіки при тестуваннях, яким передувала інструкція, що привертає увагу до гендерної різниці. Цей ефект не виникав, коли тест не актуалізував увагу на статі учасників.

ситуативними. Тоді як таку саму поведінку чоловіка, скоріше, інтерпретуємо як вимушену певною ситуацією.

Соціальні функції спрямовані на підтримку соціального порядку і обумовлені здатністю стереотипів виступати фактором соціальних відносин. Основними соціальними функціями є:

1. Функція підтримки соціального контролю, а саме системи процесів і механізмів, що забезпечують підтримку соціально прийнятних зразків поведінки і функціонування соціальної системи в цілому. Стереотипи включаються в практики нормалізації, яка встановлює відмінності між нормою і девіацією. Нормативність дуже важлива для гендерних стереотипів через значущість для індивіда гендерної ідентичності. У цьому сенсі чоловіки не менше, ніж жінки, відчують на собі вплив нормативності.

2. Функція соціалізації та інтеграції. Остання виступає як фактор консолідації не тільки «груп» чоловіків і жінок, а й соціуму в цілому. Нагадаємо, що на інституціональному рівні гендерні стереотипи включені у підтримку та продукування гендерної нерівності, яка пронизує структуру і функції всіх громадських інститутів - від сім'ї до держави.

3. Консолідуюча функція - здатність проводити межу між своїми і

чужими, а також оцінювати відповідність членів групи аутостереотипу, що служить причиною продукування внутрішніх ієрархій та меж і оцінки інших як «внутрішньо чужих». Стереотип, як правило, фіксує саме відмінні риси соціальної групи, диференціює їх. У теорії соціальної ідентичності акцентована роль порівняння - оцінки груп носять відносний характер - оцінка інгрупи здійснюється в залежності від оцінки аутгрупи, в цьому сенсі гетеро- і аутостереотипи взаємопов'язані.

Формування гендерних стереотипів. Це питання традиційно розглядається у зв'язку з питанням соціалізації. Гендерні стереотипи є результатом категоризації соціального досвіду, зумовленого культурою і вихованням. Звичні оцінки, очікування, погляди і упередженості через повторюваність стають приписами, які направляють і коригують поведінку, спілкування і діяльність людей. Основними елементами при формуванні гендерного стереотипу стає когнітивна сторона процесу засвоєння гендерної ролі, самокатегоризація і пізнавальна інформація, що одержується дитиною від дорослого.

Траунером виділено три етапи розвитку гендерних стереотипів. Перший етап - до 5 років: діти дізнаються про стать та вміють пов'язувати стать із іграшками, партнерами по грі та зовнішністю. Дівчатка виявляють більшу обізнаність у стереотипах, ніж хлопчики. На наступному етапі, після 5-6 років, діти застосовують отриману інформацію про стать для катетеризації та жорсткого контролю за поведінкою своєю та ровесників. Вірування у мужність та жіночність може бути більш жорстким, ніж у стать. На третьому етапі, після 6-7 років, зростає увага до індивідуальної інформації про партнера по спілкуванню та грі, і діти набувають здатності до індивідуалізованих інтерпретацій поведінки. Дослідження школярів показало, що діти, при сприйнятті статі, орієнтуються на дескриптори: активність / іграшки / зовнішній вигляд / риси характеру. Дівчата розглядаються з точки зору вигляду, а хлопчики - з точки зору діяльності.

У мовленні гендерні стереотипи, узгоджуючись із практиками повсякденності, формують буденну свідомість, як «само собою зрозуміле знання», «знання здорового глузду». Через ознаки загальності (добре відомо, що ..., усі знають, що ... і т.д.) висловлювання набувають властивостей повсякденності і беззаперечності.

7.2. Гендерна роль: поняття, зміст, рівні аналізу. Гендерна роль у структурі соціальних ролей особистості.

Людина у своєму житті може бути задіяна у різних соціальних ролях. Не даремно писав Шекспір: «Весь світ - театр. У ньому жінки і чоловіки -актори». Етимологічно слово «роль» пов'язане з театром, ним у ранньому французькому театрі позначали рулон паперу, на якому написано партію актора. У соціальну психологію цей термін було введено Дж. Мідом. Він назвав цим терміном модель поведінки, що відповідає правилам, очікуванням, вимогам соціального оточення. У сучасній соціальній психології ролі вивчаються з різних теоретичних позицій: функціональна рольова теорія; структурна рольова теорія; організаційна рольова теорія; теорія символічного інтеракціонізму; когнітивна рольова теорія. їх детальний аналіз здійснено українським дослідником соціальних ролей П. П. Горностаєм у монографії «Особистість та роль».

Для нас важливим є розуміння ролі як очікуваної поведінки, пов'язаної із соціальним статусом як функцією особистості, що відтворює соціальні стереотипи. Будь-яка роль відображає соціальні та індивідуальні особливості особистості, відбиває взаємодію зовнішніх та внутрішніх детермінант. Внаслідок цього виникають індивідуальні рольові варіації на загальну тему стандарту. Утворені аранжування відображають досвід людини, її навички, ставлення до даної ролі, міру її прийняття. Представники інтеракціонізму Чикагської школи використовують термін «створення ролі» («гоїе-такіпу») особистістю, яка конструює свої дії в залежності від сприйняття та інтерпретації свого оточення.

Прийняття ролі людиною необхідне для розвитку її самосвідомості, оскільки роль завжди передбачає коло глядачів, коли є необхідність урахування уявлень інших про себе. Ролі, які ми виконуємо, не завжди нами обираються, досягаються, вони можуть бути нам приписаними зовні, оскільки ми маємо певну стать, професію, релігію, тощо. Ролі можуть бути соціальними та міжособистісними, інституціоналізованими та стихійними, активними та латентними, в даний момент не проявленими.

В той же час, ми можемо виконувати значну кількість ролей, деякі з них можуть за змістом та формою суперечити одна одній. Тоді неминучим є виникнення рольового напруження чи рольових конфліктів, аж до рольової несумісності. Зменшення рольового напруження може давати відхилення від рольових очікувань, тоді говорять про рольову дистанцію. Однак, вона ставить під сумнів можливість ефективного виконання цієї ролі. Роль дозволяє приховати свою індивідуальність, діяти «анонімно». Разом з тим, рольова маска формує психологічну дистанцію між людьми, зменшує довіру, емпатію.

Соціальна роль може бути розглянута у трьох планах: **соціологічному** - система рольових очікувань; **психологічному** - внутрішня або уявна роль, яка не завжди реалізується у соціальній поведінці; **соціально-психологічному** - це виконання ролі та реалізація міжособистісної взаємодії. Взаємозв'язок цих трьох компонентів ролі утворює рольовий механізм особистості.

Соціальна роль - це модель поведінки, що відповідає правилам, очікуванням, вимогам соціального оточення.

Гендерна роль - це функція особистості, що забезпечує відтворення гендерного стереотипу; модель поведінки і стосунків, які дозволяють іншим людям робити висновки про приналежність індивіда до чоловічої або жіночої статі.

У структуру ролі входить:

— когнітивний компонент - це розуміння того, що і яким чином людина має робити за певних обставин;

— афективний компонент - оцінка себе та інших з точки зору рольового ідеалу, бачення можливостей оптимізувати роль;

— поведінковий - це ставлення до себе як активного виконавця ролі, рольових сценаріїв.

Поняття гендерної ролі. Гендерні ролі є різновидом ролей соціальних, вони виражають певні соціальні очікування фемінності та маскулінності у поведінці. На рівні культури вони існують у контексті певної системи статевої символіки і стереотипів маскулінності і фемінності. Гендерні ролі завжди пов'язані з певною нормативною системою, яку особистість засвоює і відбиває у своїй свідомості і поведінці. Спираючись на загальні уявлення про соціальну роль, ми

можемо визначити **гендерну роль** як модель поведінки і стосунків, які дозволяють іншим людям робити висновки про приналежність індивіда до чоловічої або жіночої статі.

Особливістю гендерних ролей є те, що ми не вибираємо їх, вони належать до типу приписаних ролей. Статус майбутнього чоловіка або майбутньої жінки отримується дитиною при народженні, а потім у процесі гендерної соціалізації дитина навчається виконувати ту чи іншу гендерну роль.

Традиційні гендерні ролі. Гендерні ролі впливають з гендерної ідеології, пануючої у суспільстві. Хохшільд визначив три типи суспільств, що відрізняються нормативними позиціями щодо гендеру: традиційне, егалітарне та перехідне. Традиційна гендерна ідеологія розділяє сфери гендерної активності, поляризує та ієрархізує гендерні ролі. Егалітарна ідеологія стверджує, що влада дається у рівній мірі і має бути розподілена між жінками і чоловіками; і жінки, і чоловіки мають рівний доступ до сфер життя: приватної та публічної. За даними вченого, у більшості сучасних суспільств ставлення до ролі чоловіків і жінок знаходиться між традиційним і егалітарним, тобто є перехідним.

Як оформились традиційні погляди на гендерні ролі? Однією з підстав формування традиційних гендерних ролей виступав поділ праці за ознакою статі. Основним критерієм у цьому поділі була біологічна здатність жінок до дітородіння. В утвердженні гендерного стереотипу про закріплення соціальних ролей відповідно до статі значну роль відіграла концепція «природного» взаємодоповнення статей Талкота Парсонса і Роберта Бейлса, які розглядали диференціацію чоловічих і жіночих ролей у структурно-функціональному плані. Згідно їх поглядів, у сучасній сім'ї подружжя повинне виконувати дві різні ролі. Інструментальна роль полягає у підтримці зв'язку між сім'єю і зовнішнім світом - це професійна діяльність, що приносить матеріальний дохід і соціальний статус; експресивна роль передбачає, в першу чергу, турботу про дітей і регулювання взаємовідносин всередині сім'ї. Парсонс і Бейлс вважають, що здатність жінки до народження дітей і догляду за ними визначають однозначно її експресивну роль, а чоловік, який не може виконувати ці біологічні функції, стає виконавцем інструментальної ролі.

О.Ф. Яцина (2016) проаналізувала побутовий дискурс, що стосувався сім'ї, шлюбу, батьківства пересічних українців. Було встановлено, що вони ґрунтуються на *традиційній парадигмі цінностей*, де критеріями вибору практик є: любов - офіційні стосунки - довіра - взаєморозуміння - підтримка - діти - щаслива родина. Тоді як практики партнерства конструюються на інших критеріях: рівність - інтимність - секс - симпатія, захопленість - свобода, тобто мають інші принципи організації, відмінні від традиційного структурно-функціонального устрою шлюбу та сім'ї. Було зроблено висновок про різне розуміння практик повсякденного життя, оскільки називання асоціацій, пов'язаних із сім'єю, шлюбом, батьківством, партнерством, є основою для розрізнення і виділення їх сутності як соціально-психологічних понять.

Важливий внесок у розвінчання усталеної та переконливої теорії зробила феміністська критика. Нею доводиться, що в основі дихотомії інструментальності і експресивності лежать не стільки природні статеві відмінності, скільки соціальні норми, дотримання яких обмежує індивідуальний саморозвиток і самовираження жінок і чоловіків. Ідея про те, що традиційні гендерні ролі стримують розвиток

особистості і реалізацію наявного потенціалу, стала поштовхом до розробки С. Бем концепції андрогінії, про яку ми вже згадували. З часом приходить розуміння, що немає двох полярних ролей, існує їх фрагментарна множина (дружина, мати, ділова жінка і т. д.). Як відомо, при множині ролей можуть виникати суперечності між ними, і далі рольовий внутрішньоособистісний конфлікт. Прагнення до захоплення та страх знехтування підштовхує людину до реалізації поведінки, яка відповідає біологічній статі. Якщо очікувана і реалізована поведінка не відповідає внутрішнім потребам індивіда, то виникає гендерно-рольовий конфлікт.

Норми жіночої гендерної ролі. Українська дослідниця гендеру О. Кісь виявила, що в Україні продовжують переважати моделі фемінності, що ретранслюють гендерні стереотипи та орієнтують жінку на зв'язок з чоловіком у межах традиційних жіночих моделей «берегиня» та «барбі». Альтернативні моделі не визнані в суспільстві і не сформовані («ділова жінка», «феміністка»), що не створює можливостей для ідентифікації.

Норми чоловічої гендерної ролі. Ш. Берн серед основних норм чоловічої гендерної ролі виокремлює успішність (статус), фізичну, розумову, емоційну твердість та антижіночність.

За ким суспільство здійснює суворіший контроль? На перший погляд здається, що суспільство суворіше до порушення норм жінками. Жінки частіше порушують норми жіночності і поводять себе відповідно чоловічим зразкам: носять брюки, роблять кар'єру, займаються чоловічими видами спорту. Вони беруться виконувати традиційні чоловічі ролі (президент, топ-менеджер, водій, тощо), наслідуючи маскулінний стиль. Суспільство до цих виявів маскулінності у жінок ставиться лояльно. Якщо чоловіки беруться за жіночі ролі (домогосподарка, кравчиня, няня, прибиральниця, манікюрниця), вони наражаються на висміювання і масштабний остракізм. Чому так відбувається? Можливо, суспільні санкції торкаються тільки порушення гендерних норм чоловіками, якщо вони ведуть до зниження соціального статусу?.

Однак, за жінками суспільство здійснює строгий контроль у сфері репродукції. Від жінки чекають реалізації ролі матері. Якщо ж жінка не прагне бути матір'ю, вона відчуває суспільний осуд, у неї виникає рольовий конфлікт. Поширена думка, що «нормальна» жінка хоче вийти заміж і мати дітей, і що всі інші інтереси, які вона може мати, є вторинними відносно цих сімейних ролей. Жінки, які не хочуть виходити заміж, мати дітей, не отримують задоволення від спілкування з дітьми, описуються як ненормальні або, щонайменше, дивні. Вважається, що для виконання традиційної ролі домашньої господині, жінка повинна розвивати свій творчий хист, бути чуйною, жалісливою і турботливою.

Однак, незважаючи на нормативний контроль, соціальні зміни відбиваються на структурі та змісті гендерних ролей і приводять до їх розгойдування. Так, зміни в чоловічих ролях зумовлені, на погляд М.Ткалич (Ткалич, 2016), такими соціально-психологічними причинами:

- зміни у соціалізації (спільне навчання, як наслідок зменшення статевої сегрегації та зростання кооперативності);
- зміни у структурі гендерних ролей (доповнення гендерно нейтральними якостями, відсутність жорсткої поляризації та взаємодоповнюваності);
- трансформація соціальних уявлень про специфіку чоловічого тіла (менше

асоціацій з силою та владою, більше можливостей для вияву чутливості);

–ускладнення взаємин з чоловіками (відхід від моделі змагальності та ієрархічності);

–зміни характеру чоловічої та жіночої сексуальності (партнерство, засноване на взаємній згоді);

–підвищення терпимості до гомосексуальності.

Рівні вивчення гендерних ролей. Гендерні ролі можна вивчати на трьох різних рівнях. На макросоціальному рівні мова йде про диференціацію соціальних функцій за статевою ознакою і про відповідні культурні норми. Описати «жіночу роль» на цьому рівні - значить розкрити специфіку соціального становища жінки (типові види діяльності, соціальний статус, масові уявлення про жінку) через співвіднесення її зі статусом чоловіка в рамках даного суспільства.

На рівні міжособистісних відносин гендерна роль похідна не тільки від загальних соціальних норм і умов, але і від досліджуваної конкретної системи

Дослідження сексуально-шлюбних відносин української молоді

П.Д.Фролов, Ю.П.Фролова (2016) за допомогою техніки репертуарних ґраток дослідили уявлення студентської молоді про 13 найбільш часто згадуваних у науковій літературі форм сексуально-шлюбних відносин. Дослідники встановили перелік характеристик (дескрипторів), за допомогою яких молоді люди описують та оцінюють ті чи інші сексуально-шлюбні відносини, та побудували кластерне дерево, щоб встановити спорідненість висловлювань. Вчені прийшли до висновку, що імідж традиційного шлюбу сьогодні однозначно падає і виявлено, що його найближчими конкурентами є цивільний, пробний та одностатевий шлюб. На завершення вони здійснили факторний аналіз та побудували шестипроменеву модель уявлень молоді про традиційні та альтернативні форми сім'ї і сексуально-шлюбних відносин.

спільної діяльності. Роль матері або дружини завжди залежить від того, як саме розподіляються обов'язки в даній сім'ї, як визначаються в ній ролі батька, чоловіка, дітей. гендерна роль похідна від особливостей конкретної особистості: індивід будує свою поведінку в якості чоловіка або батька з урахуванням своїх уявлень про те, яким, на його думку, основі всіх своїх свідомих і несвідомих 1975).

Лекція 8. Гендерно-рольовий конфлікт ПЛАН

8.1. Гендерно-рольовий конфлікт

8.2. Сексизм та гендерна дискримінація

8.1. Гендерно-рольовий конфлікт

Упродовж життя ми виконуємо значну кількість соціальних ролей, що викликане багатоманітністю наших стосунків та діяльностей. Наслідком виконання множини ролей може бути накладання або суперечність між їх нормами та вимогами. Складність одночасного виконання множини ролей може стати причиною виникнення рольового внутрішньоособистісного конфлікту.

Нині більшість жінок в Україні працює і має суміщати роботу та сім'ю, однак, не всім це вдається успішно. Феномен «рольовий конфлікт працюючої жінки» є наслідком великої кількості соціальних ролей, до виконання яких залучена жінка (дружина, мати, господарка, дочка, колега, професіонал, подруга та інші), а також суперечливих вимог цих ролей, недостатності фізичних та емоційних ресурсів для повноцінного їх виконання. Його синонімами в англійській літературі є (juggling), балансування (balancing), плавання проти течії (swimming upstream), почуття розколу на дві частини, розривання (torn) та ін. Усі ці висловлювання підкреслюють те, що несумісність ролей може бути джерелом стресу. Дослідження показують і більш небезпечні наслідки рольового конфлікту: зниження мотивації, активності, сумніви, дисоціацію цінностей щодо своєї професійної діяльності, конфлікти, порушення соматичного здоров'я.

Внутрішньо-рольовий конфлікт у жінок має різну природу. Ірина Кльоцина вирізняє три його типи: рольовий конфлікт працюючої жінки, конфлікт страху успіху, екзистенційно-гендерний конфлікт.

Перший виникає в результаті того, що жінці доводиться виконувати занадто багато різних важливих, але суперечливих ролей, на повноцінне виконання яких не вистачає часу, емоційних і фізичних ресурсів. Причина - рольове перевантаження, яке заважає ефективно поєднувати сімейні та професійні ролі.

Другий - «конфлікт страху успіху» - виникає у ситуаціях, коли жінка стоїть між вибором двох важливих сфер життя: професійних та значимих відносин, що для жінки є несумісними. Страх торкається наслідків імовірного успіху: втрата жіночності та втрата сімейних стосунків. Психологами відзначається, що стан уникнення успіху формується під впливом статево-рольових стереотипів. Жінки занижують рівень своїх здібностей та професійну компетентність попри високі досягнення, а коли жінка досягає певного успіху, то вона приписує це випадковості, обставинам. Успіх суперечить несвідомому образу ідеальної матері: «Ти не можеш бути однаково успішна як в роботі, так і в материнстві. Успіх в одному - це невдача в іншому».

Третій - «екзистенційно-гендерний конфлікт» - виникає при глибинній ідентифікації чоловіка та жінки з традиційними цінностями. Наприклад, коли жінки бачать сенс життя жінки тільки у своїх сім'ях, а чоловіки тільки в роботі та досягненнях в роботі. Тоді втрата основної цінності може приводити до глибокого внутрішнього конфлікту, втрати сенсу життя.

Рольовий конфлікт - це стан психологічного напруження, викликаний внутрішнім конфліктом, що породжений суперечністю вимог виконуваних соціальних ролей
--

Жінки по-різному переживають суміщення ролей. Одні постійно скаржаться, звинувачують себе і оточуючих у проблемах, що виникають чи вдома, чи на роботі; інші, навпаки, задоволені своїм становищем: прекрасний керівник і чудова мама; ще інші відмовляються від сім'ї заради кар'єри або навпаки. Чому жінки, що знаходяться у приблизно однакових умовах, по-різному переживають своє рольове розмаїття?

Опитування жінок американським дослідником А. Іглхартон (1976) показало, що самі жінки виникнення почуття неадекватності у виконанні ролей дружини і матері пов'язують з такими чинниками:

1) об'єктивні труднощі в успішній реалізації внутрішньосімейних і професійних ролей (наприклад, невміння вести господарство, невеликий заробіток); 2) недоліки характеру, особистісні властивості; 3) погане здоров'я; 4) погані стосунки з чоловіком і з дітьми; 5) дефіцит часу.

Якщо узагальнити результати досліджень, проведених Ю. А. Альошиною, П. П. Горностаєм, Е. В. Лекторською, З. А. Хоткіною, то можна виокремити такі причини рольового конфлікту працюючої жінки:

а) множинність ролей (ролі сімейної та професійних сфер) та їх суперечливість у плані вимог;

б) завищені вимоги самої жінки до виконання рольових норм;

в) неможливість повною мірою виконувати пріоритетну роль через необхідність займатися іншою (наприклад, роль керівника заважає якісно виконувати ролі дружини і матері).

Автори опитувальника вимірювання рольового конфлікту Д. Невіл і С. Даміко (1996) окреслили сім основних категорій, які з ним пов'язані: невміння управляти часом, погані стосунки з чоловіком, невміння управляти господарством та фінансами, значна турбота про дітей, завищені власні очікування, завищені очікування інших. На їх думку, це проблемні зони, що можуть викликати рольові конфлікти у жінок і призводити до негативних переживань, пов'язаних з нездатністю жінки успішно поєднувати сімейні та професійні ролі.

Ще одна причина, яка часто лежить в основі негативних переживань працюючих жінок, - так зване, почуття провини перед сім'єю. Воно повністю суб'єктивне і виражається в різного роду самозвинуваченнях (наприклад, що діти мало доглянуті, чоловік обділений ласкою і увагою дружини і т.д.) через те, що робота забирає у респондента занадто багато часу і сил. При цьому об'єктивна картина життєвої ситуації може бути багато в чому іншою або навіть протилежною. Так, чоловік і діти можуть не відчувати дефіциту уваги і тепла з боку працюючої жінки.

У працюючої жінки часто виникає почуття провини, створене моделлю сприйняття даної ролі. Причиною виникнення вини є синдром «супержінки», що означає володіти всім, мати в житті усе і заміжжя, дітей, кар'єру та добре виконувати свої обов'язки. Почуття провини також пов'язане з процесом ідентифікації з батьками, які представляли в нашому дитинстві силу і захист. Ідеал чудової матері починає формуватися рано, вже на першому році життя (Г. Бланк). У дівчинки через ідентифікацію з матір'ю формується образ материнства, і цей стандарт стає частиною її самої. Жінка постійно порівнює, оцінює і судить себе відповідно з дитячим ідеалом матері. Коли вона виявляє, що йде в розріз з ідеальною рольовою моделлю, навіть якщо вона свідомо обрала інший шлях, у неї автоматично і негайно виникає реакція провини.

Вина є великим айсбергом, 7/8 якого приховано. У несвідомості знаходиться більша частина провини, що викликає тиск на людину. Почуття провини у працюючої жінки породжує потребу самопокарання. Дуже часто прояв провини виливається в психосоматичні симптоми.

М. Лейбовіц підкреслює, що саме провини лежить в основі багатьох стресових симптомів жінок-менеджерів. Провина впливає на них у відносинах з дітьми, у подружніх стосунках, у ставленні до себе та на роботі. Поведінка,

викликана почуттям провини, є компенсаторною, вона породжується глибокою потребою виправдання, почуттям, що зроблено щось неправильно і це необхідно виправити. Почуття провини продукує певні шаблони поведінки у стосунках з дітьми: інтенсифікація контакту з дитиною (якісний час); надкомпенсаторна поведінка, вплив на виховання дитини.

В Америці у 80-ті рр. з'явилася концепція «якісного часу». Суть концепції полягає в тому, що важливо не те, скільки часу проводить мати з дітьми, а якість цього часу. Якісний час - це коли дорослий повністю зосереджує свою увагу на дитині і займається з нею тим, що їй подобається. Однак почуття провини перетворює «якісний час» в компенсаторну поведінку.

Повернувшись увечері після роботи, мати намагається компенсувати дитині весь день, який вона провела без неї, не даючи щільним спілкуванням і турботою можливості розслабитися. У дитини виникає відчуття «засмиканості». Для компенсації мати може купувати велику кількість іграшок дитині, виконувати всі її бажання або надмірно турбуватися. Таким способом мати намагається загладити свою провину і немов би вибачається перед дитиною за свою відсутність.

Л. Хоффман, автор великої кількості публікацій і робіт вивчення психології працюючих жінок, називає таку поведінку матерів «надмірна любов», Б. Берг «поведінкою для себе», стверджуючи, що у даній ситуації іграшки потрібні не дитині, а матері, що намагається загладити почуття провини. К. Хорні зазначає, що матері, схильні до надкомпенсуючої поведінки, гадають, що діють в інтересах дитини, але насправді їх поведінка свідчить про зневагу до розвитку незалежності дитини. Матері передають дітям свої страхи через власну гіперопіку.

Таким чином, у процесі виховання дитини почуття провини перетворюється у різні види та форми компенсаторної поведінки. Гіперопіка матері не дозволяє дитині відпочити та психологічно відновитися, а навпаки розвиває тривожність, невміння приймати рішення, несамотійність у власному житті, маніпулятивність.

Як можна зменшити рольове напруження у жінок? Основні шляхи зменшення рольового конфлікту можна звести у три основні групи.

1. Зміни в соціально-економічних умовах життя жінки.
2. Структурні зміни в сімейній системі (перерозподіл обов'язків та встановлення чітких меж).
3. Усвідомлення установок, ціннісних орієнтацій, вироблення ефективних психологічних стратегій самою жінкою.

До таких стратегій належить рольове переструктурування, яке має три основні форми:

- «рольова перебудова», виникає при переоцінці жінкою своїх ролей, зниженні кількості вимог, передачі своїх обов'язків іншим;
- «рольове подолання» - відмова від виконання неважливих ролей та сконцентрованість на пріоритетних;
- «реактивна рольова поведінка» - процес інтервенції ролей, коли жінка виконує всі ролі, при цьому вимоги до них не високі. Найбільш перспективними тактиками подолання рольового конфлікту є особистісне рольове переструктурування за першим і другим типом.

Будь-які рольові протиріччя так чи інакше створюють для особистості

психологічну дисгармонію, яку необхідно долати. Загальна стратегія психологічної допомоги в рольовому конфлікті полягає у допомозі вибору між «Я» і «не-Я».

8.2. Сексизм та гендерна дискримінація

Гендерні атитюди - це позитивна або негативна налаштованість до своєї та протилежної статі: бажання бути представником певної статі; надання переваги відповідним статевим ролям, заняттям; позитивна чи негативна оцінка статі. Ставлення до гендерної ролі ґрунтується на слідуванні стереотипам та виражає готовність людини певним чином реагувати на відповідну та невідповідну статі поведінку.

У структурі гендерного атитюда виокремлюють афективний, когнітивний та поведінковий компоненти. Негативно забарвлений емоціями когнітивний компонент (стереотип) набуває характеру упередженості і виражає себе через сексизм та дискримінацію.

Дискримінація за ознакою статі проявляється на всіх рівнях організації гендерних відносин. На макросоціальному рівні дискримінація може закріплюватися політикою держави, законодавством, яке регулює різні аспекти організації та оплати праці, питання підтримки материнства і ін. Дискримінаційні ідеї продукуються засобами масової інформації, а також реалізуються в сфері освіти, де виділяються специфічні чоловічі і жіночі шкільні предмети, створюються окремі школи зі спеціальною програмою для хлопчиків і дівчаток. На рівні міжгрупових взаємин сексизм проявляється в механізмах сприйняття представників різної статі, приписування їм певних рис характеру, здібностей, інтересів, зовнішності, розподілу сімейних ролей і ін. Невідповідність гендерним стереотипам оцінюється негативно, як представниками протилежної статі, так і своєї.

Гендерні атитюди - позитивна або негативна налаштованість ставлення до своєї та протилежної статі: бажання бути представником певної статі; надання переваги відповідним статевим ролям, заняттям; позитивна чи негативна оцінка статі. Сексизм - емоційне ставлення до людей, засноване на переконанні пріоритету однієї статі над іншою. Дискримінація - використання конкретних практик пригнічення, обмеження на основі статі людини. Гомофобія - ірраціональний страх та упередженість щодо гомосексуалізму та гомосексуалістів.
--

Міжособистісні відносини також жорстко регламентуються гендерними стереотипами, а, отже, включають сексизм та дискримінаційні практики. На індивідуально-особистісному рівні сексизм проявляється в негативній самооцінці поведінки і життєдіяльності суб'єкта, коли вони не відповідають гендерним стереотипам. Сексизм може призводити до зниження самоповаги, виникнення внутрішньо-особистісних конфліктів.

Ми будемо розрізняти сексизм і дискримінацію на основі розгортання практик пригнічення. **Сексизм** - це ставлення або почуття до людей, пов'язані із переконанням у перевагах однієї статі над іншою, які виражають прихильне або негативне ставлення до людини у зв'язку з її статтю. Така емоційна налаштованість не завжди обумовлює дії пригнічення, обмеження, приниження на основі статі. **Дискримінація** передбачає використання конкретних практик пригнічення **СТОСОВНО ІНШИХ** людей **ЧИ** себе самого.

На думку Гельгесон, традиційно сексизм виявляв себе через підкреслене

нехтування інтересами жінок. Сучасний сексизм є витонченим індикатором знецінення жінок: йому властиво не визнавати існуючої дискримінації жінок, чинити опір їх вимогам та обурюватися преференціям щодо них. Сучасний сексизм передбачає, що чоловіки не мають співчувати жінкам у їх проблемах, оскільки рівність уже досягнута. Сучасний сексизм набув прихованих форм, він асоціюється з недооцінкою труднощів жінок у отриманні посад, які традиційно займають чоловіки, «скляній стелі» в сфері лідерства, використанні сексистської **МОВИ**.

Сексизм виявляється як через негативні, такі і позитивні почуття. Негативні почуття викликають ті жінки чи чоловіки, які порушують гендерні стереотипи та норми. Прихильність дарується тим, хто їх дотримується. На цій основі виокремлюють три різновиди сексизму: ворожий, доброзичливий та амбівалентний. **Ворожий сексизм** виявляється в упередженості до можливостей жінок, порівняно з чоловіками. **Доброзичливий сексизм** виявляється у співчутті, бажанні допомоги, турботі (оплата вечері, подача руки, відкриття дверей чоловіками). Обидва типи сексизму розглядають жінок як слабку статтю. Ворожий сексизм транслює ідею нездатності жінок займати владні позиції у суспільстві. Доброзичливий романтизує та ідеалізує жінок у ролі подруг, матерів, дружин. **Амбівалентний сексист** стереотипно негативно реагує на одних жінок і стереотипно позитивно на інших.

Від доброзичливого сексизму жінкам важко відмовитися, оскільки поведінка чоловіків забезпечує пряму вигоду, допомогу, такої поведінки вимагають соціальні норми і, врешті решт, важко пояснити, чому така підтримка відхиляється.

Хоча сексизм може виявлятися стосовно і жінок, і чоловіків, однак, як правило, у фокусі уваги виявляються жінки. Це справедливо, оскільки сексистське ставлення щодо них є розповсюдженим (від глузування в анекдотах до висміювання у мистецтві). Ворожість щодо чоловіків виникає через негативне ставлення оточуючих до патріархату (негативно сприймаються атрибути чоловічого домінування), а найбільше вираженою є упередженість щодо чоловічої агресивності.

Ворожий та доброзичливий сексизм до чоловіків вищий у тих культурах, де виражена нерівність між статями. У жінок ворожий сексизм щодо чоловіків є більш вираженим, ніж у самих чоловіків до власної групи. Таким чином, ворожість жінок зростає тоді, коли чоловіки є більш ворожими до жінок. Чоловіки більш схильні до доброзичливого сексизму щодо чоловіків. Такий сексизм виражає позитивний погляд на чоловіків при збереженні більш високого статусу над жінками.

гендерна дискримінація - це диференційований підхід до людей на основі їх статі. Це практика, за допомогою якої одній людині віддається перевага над іншою за статевою ознакою. У патріархальних суспільствах жінки піддаються гендерній дискримінації в таких галузях, як зайнятість, диференціація в оплаті праці, політична і релігійна кар'єри, забезпечення житлом, соціальна політика, право на власність, у цивільному і кримінальному праві, сексуальні домагання на роботі і насильство в сім'ї.

Синонім поняття дискримінації - «придушення». Придушення людина починає переживати з раннього дитинства. Спочатку дитина стикається з

зовнішнім придушенням. Її оцінюють, критикують, не дозволяють вести себе тим чи іншим способом. Батьки можуть також давати дитині негативні словесні послання. Наприклад: «Перестань плакати, хлопчики не плачуть». «Ти повинна бути дуже акуратною дівчинкою, інакше ти не вийдеш заміж» і т. п. З часом дитина засвоює норми і цінності відповідної статевої поведінки, і ці уявлення починають детермінувати її життя, визначати її сприйняття інших людей і самої себе.

Таким чином, зовнішнє придушення переходить у внутрішнє придушення. Людина починає оцінювати себе відповідно з засвоєними гендерними стереотипами, внутрішньо обмежувати себе, несвідомо критикувати (Ріоїї, 2018). Наприклад, жінка може негативно себе почувати, якщо вона ще не вийшла заміж або не народила дітей, **а чоловік - якщо у нього невдало склалася кар'єра і він мало** заробляє. У зворотній ситуації жінка і чоловік також будуть відчувати себе дискомфортно, але меншою мірою. Наступний етап відтворення придушення виникає тоді, коли людина сама стає суб'єктом дискримінації. Засвоївши норми і цінності, оцінюючи себе відповідно до них, індивід починає привносити їх у повсякденну практику, виявляючи сексизм відносно інших людей.

Висновки

1. Гендерні стереотипи - соціально конструйовані категорії «маскулінності» і «фемінності», які підтверджуються різною (у залежності від статі) поведінкою, різним розподілом всередині соціальних ролей і статусів, підтримуються психологічними потребами людини поводитися в соціально бажаній манері і відчувати свою цілісність і несуперечливість. У структурі гендерного стереотипу виокремлюють описову та наказову частину. Перша втілює «закони» маскулінності та фемінності, а друга - повинності щодо їх виконання. За іншим підходом, стереотип включає когнітивний та афективний аспекти, які є доволі автономними. Другий компонент відповідає за переведення стереотипу у дію. Гендерний стереотип охоплює широке змістове поле, яке включає не лише усталене уявлення про фемінність та маскулінність, а також і стереотипи сімейних та професійних ролей.

2. Гендерні стереотипи виконують важливі психологічні функції: пізнавальну та захисну. Гендерні стереотипи є результатом категоризації соціального досвіду, зумовленого культурою і вихованням. Звичні оцінки, очікування, погляди і упередженості в силу повторюваності стають приписами, які спрямовують і коригують поведінку, спілкування і діяльність людей.

3. Гендерні стереотипи важко змінити, оскільки вони мало проникають до нових стандартів. Зазвичай інформація, що не вписується в існуючий стандарт, знецінюється, ігнорується, викривляється або пояснюється випадком. Прийняти нові взірці можливо, якщо вони в одному вимірі відповідають стереотипу, а в іншому його спростовують. Отже, переконливою буде та модель, яка не різко дисонує з прийнятою моделлю.

4. Гендерні ролі є різновидом ролей соціальних, вони виражають певні соціальні очікування фемінності та маскулінності у поведінці. Це типовий спосіб поведінки особистості, що узгоджується із гендерно-рольовим стереотипом. На рівні культури гендерні ролі існують у контексті певної системи статевої символіки і стереотипів маскулінності і фемінності. Гендерні ролі завжди пов'язані з певною нормативною системою, яку особистість засвоює і відтворює у своїй свідомості і

поведінці.

5. У сучасних суспільствах давно відпала соціальна необхідність поділу праці на основі дітородної здатності жінок, яка існувала в архаїчних суспільствах, проте стереотипи про традиційні гендерні ролі дуже стійкі: від жінок очікують концентрації на приватній (домашній) сфері діяльності, а від чоловіків - сфері професійній, громадській.

6. Гендерні ролі можна вивчати на різних рівнях: соціальному, міжособистісному та особистісному. Кожна роль включає знання очікувань, уявлення про ідеальне виконання гендерної ролі та самооцінку її виконання. Оскільки люди виконують багато ролей, то гендерні ролі можуть суперечити рольовим очікуванням інших ролей та викликати рольове напруження і конфлікт.

7. Феномен «рольовий конфлікт жінки» формується внаслідок виконання нею несумісності великої кількості соціальних ролей. Конфлікт ролей може бути викликаний високими вимогами та змістовою суперечністю рольових норм. Конфлікт набуває трьох основних форм: рольового перенавантаження, страху успіху, екзистенційного конфлікту. Наслідком невирішеного рольового конфлікту є рольове напруження та почуття провини у працюючих жінок.

8. Сучасний сексизм знецінює проблеми гендерної нерівності. Він набуває трьох основних форм: ворожий, доброзичливий, амбівалентний. Поширюється сексизм не лише на жінок, але і на чоловіків. Однак, сексизм стосовно чоловіків менш вивчений.

Ключові поняття: соціальний стереотип, гендерний стереотип, соціальна роль, гендерна роль, гендерні атитюди, сексизм, гендерна дискримінація, гетеросексизм.

Лекція 9.

Гендерна ідентичність особистості

ПЛАН

9.1. Поняття гендерної ідентичності

9.2. Структура, види та розвиток гендерної ідентичності

9.3. Гендер та сексуальність

9.4. Феномен «queer-ідентичність»

Ми поводимо себе так, немов бути чоловіком або жінкою є окрема внутрішня реальність, істина, факт про нас. Насправді, це феномен, що постійно перебудовується. Коли говоримо, що гендер є перформативним, ми також говоримо про те, що не існує наперед визначеного гендеру (Джудіт Батлер).

Уявлення про себе як представника чоловічої або жіночої групи стане предметом обговорення у цьому розділі. Ми розглянемо, як відбувається ідентифікація людини зі своєю статтю та нормами своєї гендерної ролі. У результаті такої ідентифікації люди набувають здатності не лише до усвідомлення своєї приналежності до певної статі, але і описі себе з

використанням категорій мужності/жіночності. Люди починають здійснювати оцінку своїх психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвіднесення з еталонними гендерними моделями.

9.1. Поняття гендерної ідентичності

Поняття «ідентичність» - одне з відносно нових і одночасно популярних понять у психології особистості, яке утвердилось завдяки роботам Еріка Еріксона. Еріксон звернув увагу на те, що підсумком підліткового віку стає більш-менш оформлене уявлення людини про себе як про цілісну особистість, у чомусь схожу на інших, у чомусь відмінну.

Утвердження цього поняття в психології пов'язане з його теоретичним осмисленням та операціоналізацією в межах основних теорій: психоаналізу, біхевіоризму, конгнітивізму. У процесі затвердження в понятійному психологічному апараті поняття «ідентичність» було розділено на персональну (особистісну) ідентичність (тотожність самому собі) і соціальну ідентичність (у руслі теорії соціальної ідентичності Теджфела-Тернера) (Антонова, 1996).

гендерна ідентичність є складовою соціальної ідентичності особистості. Поняття соціальної ідентичності описує те, як інші люди визначають людину на основі широких соціальних категорій або ознак, таких як стать, вік, професія або етнічна належність. Це ті компоненти

«Я» людини, які вона переживає на рівні усвідомлення приналежності до певної групи. Соціальна ідентичність - це результат процесу соціальної ідентифікації, що розуміється як процес визначення себе через

Гендерна ідентичність - базова структура соціальної ідентичності, що характеризує людину з точки зору її належності до чоловічої або жіночої групи, при цьому найбільш значуще, як сама людина себе категоризує.
--

членство в соціальній групі. Соціальна ідентифікація виконує важливі функції як на груповому, так і особистісному рівні: саме завдяки цьому процесу суспільство отримує можливість включити індивідів у систему соціальних зв'язків та стосунків, а особистість реалізує базову потребу приналежності до групи, яка забезпечує захист, можливості самореалізації, оцінки іншими і впливу на групу.

гендерна ідентичність - це особливий вид соціальної ідентичності, яка співіснує в самосвідомості людини в єдності з уявленнями про професійну, сімейну, етнічну, освітню ідентифікацію. Проблемою гендерної ідентичності або близькими до неї питаннями в Україні займалися І. Бондаревська, Т. Данильченко, Т. Говорун, О. Кікінеджі, М.Ткалич та ін.

Важливо зауважити, що у вітчизняній психології присутні два умовно подібних терміни, які використовують для визначення цього виду соціальної ідентичності: **статева ідентичність** і **гендерна ідентичність**. Однак за кожним терміном стоїть різне розуміння даного феномену. Термін «статева ідентичність» використовується дослідниками, які «жіноче» або «чоловіче» в особистості вважають багато в чому біологічно детермінованим. Термін «гендерна ідентичність» культивується тими, хто «створення гендеру» вважає елементом культури, а «чоловіче» та «жіноче» розуміє як соціальні конструкти.

Завдяки поняттю «гендерна ідентичність» контекст досліджень статі людини розширюється до вивчення гендерних відносин та великих гендерних груп. Так, у

руслі теорії соціальної ідентичності Теджфела-Тернера чоловіки і жінки розглядаються як соціальні групи, що володіють різним соціальним статусом. Відомо, що високостатусні групи найчастіше оцінюються в термінах компетентності та економічного успіху, а низькостатусні - в термінах доброти, добросердя, гуманності і т. п. У зв'язку з цим, позитивні риси жіночого стереотипу (теплота, емоційна підтримка, поступливість) служать компенсацією за відсутність досягнень у «силовій позиції». Як у членів низькостатусної групи, у жінок, порівняно з чоловіками, менш розвинене почуття ідентифікації зі своєю групою; вони схильні переоцінювати чоловічі досягнення і гідності та недооцінювати свої, переймаючи точку зору більш високостатусної групи - чоловіків.

Вчена Л. Г. Степанова пропонує наступну схему їх співвіднесення:

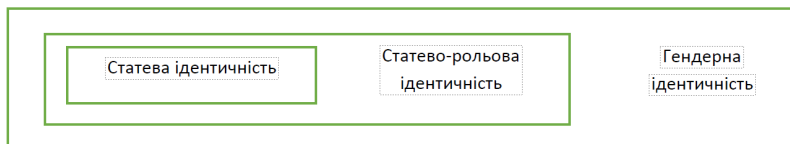

Рис.9.1. Модель гендерної ідентичності

Вона вважає, що у феномені статевої ідентичності перш за все акцентуються соматичні ознаки, на базі яких формується ідентичність людини як представника певної статі. У феномені статеворольової ідентичності особливої значущості набувають психологічні та поведінкові прояви особистості. У гендерній ідентичності на перший план висуваються соціокультурні параметри категорій «чоловіче» та «жіноче», у відповідності до яких людина ідентифікує себе з конкретною гендерною групою, конструюючи свою ідентичність як представник певної статі

гендерна ідентичність є продуктом соціального конструювання. Вона починає формуватися з народження дитини, коли на підставі будови її зовнішніх статевих органів визначається її паспортна (цивільна, акушерська) стать. З цього починається процес гендерної соціалізації, в ході якої дитину цілеспрямовановиховують таким чином, щоб вона відповідала прийнятим у даному суспільстві уявленням про «чоловіче» і «жіноче». Саме на підставі існуючих у суспільстві еталонів «жіночності» та «маскулінності» формуються уявлення дитини про власну гендерну ідентичність і ролі, її поведінку, а також самооцінка. Це базова структура соціальної ідентичності, яка характеризує людину з точки зору її належності до чоловічої або жіночої групи. При цьому найбільш значимо, як сама людина себе категоризує.

Рис. 9.2. Співвідношення гендерної, статевої та сексуальної ідентичності в соціально-конструктивістському підході.

На думку Н. І. Ловцової, гендерна ідентичність в онтогенезі формується першою, коли дитина отримує знання про гендерні маркери (2-3 роки). Наступною актуалізується статева ідентичність (у 6 років), коли у дитини виникає впевненість, що біологічна стать є постійною. Останньою формується сексуальна ідентичність - у підлітковому віці. На цей процес меншою мірою впливають батьки, а більшою - інші агенти соціалізації (однолітки, ЗМІ). Нині вважається, що множинність та плинність образів маскулінності і фемінності проявляється не лише в історії, але й у житті кожного індивіда, який, на думку І. С. Кона, у різних ситуаціях з різними партнерами «розіграє» і представляє різну маскулінність і фемінність як основу гендерної ідентичності. Тому ключове поняття статевої ідентичності - «статева роль» - у контексті гендерної ідентичності замінюється категорією «Гендерний дисплей».

гендерна ідентичність може вступати у протиріччя з біологічною статтю індивіда. Існують два види гендеру в залежності від збігу ідентичності та статі: **цисгендерна** та **трансгендерна**. Люди, у яких гендерна ідентичність повністю збігається зі статтю, називаються цисгендерами або цисгендерними. Якщо ідентичність і біологічна стать особистості не збігаються, то таку людину вважають трансгендером або трансгендерною особистістю.

9.2. Структура, види та розвиток гендерної ідентичності

Структура гендерної ідентичності утворена наступними компонентами:

- когнітивний, або пізнавальний, компонент (виявляється в усвідомленні приналежності до певної статі і описі себе з використанням категорій мужності / жіночності);
- афективний, або оцінний, компонент (оцінка психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвіднесення з еталонними моделями маскулінності / фемінності);
- конативний, або поведінковий, компонент (презентація самого себе як представника гендерної групи, способи розв'язання криз ідентичності на основі виборів варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей) (Клецина, 2003).

Поняття «ідентичність» найтісніше пов'язане з поняттям «Я-концепція

особистості». Ідентичність - це провідна характеристика Я-концепції, що відображає більш-менш усвідомлювану і прийнятну для особистості її когнітивну складову (образ Я, картину Я), що забезпечує цілісність і безперервність особистості впродовж життя. У даному контексті гендерна ідентичність може бути представлена твердженням «Я як жінка» або «Я як чоловік». У зв'язку з цим нерідко ідентичність вивчають, використовуючи психологічний інструментарій, розроблений для Я-концепції.

Види гендерної ідентичності. У сучасній психології виділяються чотири *типи гендерної ідентичності*: маскулінний, фемінний, андрогінний і недиференційований. Маскулінний тип пов'язаний з високими показниками маскулінних ознак (наприклад, агресивність, наполегливість, схильність до ризику, незалежність, мужність) і низьким ступенем вираженості фемінних якостей. Фемінний тип пов'язаний з високими показниками фемінних властивостей (жіночність, доброта, уважність до інших людей, емпатія і т.д.) і низьким рівнем проявів маскулінності. Андрогінний тип поєднує вираженість ж маскулінних, так і фемінних якостей особистості. Недиференційований тип передбачає низькі показники по обох групах якостей - ж маскулінних, так і фемінних.

Відштовхуючись від ідей С. Бем, В. Каган виокремлює традиційну, ізомерну (людина ідентифікується із стандартами іншої статі), недиференційовану (стан кризи, сплутаності ідентичності, невизначеності) та андрогінну (ідентифікація із зразками маскулінності та фемінності водночас) ідентичності.

Ще один підхід фіксує увагу на формуванні ідентичності у відповідності до соціальних очікувань. Основними критеріями сформованої ідентичності є адекватність засвоєння гендерної ролі, норм, образів у процесі статево-рольової соціалізації, а також міра задоволеності власною статевою належністю, орієнтація на свою стать. За сукупністю цих критеріїв вирізняють: адаптивну, інверсійну, індіферентну та амбівалентну ідентичність.

У силу різного досвіду, який отримують жінки та чоловіки в процесі соціалізації, можна говорити про особливу чоловічу та жіночу ідентичності.

Жіноча ідентичність. Жіночу ідентичність визначають через категоризацію себе як представника жіночої соціальної групи. Жіноча ідентичність передбачає відтворення гендерно обумовлених ролей, диспозицій, самопрезентацій.

Конструювання жіночої ідентичності безпосередньо пов'язують зі специфічним для жінки «жіночим досвідом». Він починає створюватися завдяки особливостям соціалізації дівчаток. Батьки з дитячого віку створюють гендерно нормований образ новонародженої дитини (бантики, довге волосся, нарядні сукні та ін.), а також заохочують гендерно нормовану поведінку (нерішучість, емпатійність, пасивність і т. п.). Надалі «бути дівчинкою» «допомагають» інститути соціалізації, найважливішими агентами яких є ровесники, а також ЗМІ, що найбільш жорстко відстоюють гендерні рольові стереотипи.

Чоловіча ідентичність - це категоризація себе як представника чоловічої соціальної групи і відтворення гендерно обумовлених ролей, диспозицій, самопрезентації. У процесі соціалізації хлопчик знаходиться в більш складному становищі, ніж дівчинка. Його вихователі, як правило, жінки, що обумовлює недостатність об'єктів для ідентифікації. Крім того, «чоловічий» набір рольової поведінки більш обмежений і жорсткий, а традиційне виховання не підтримує

проявів «чоловічої» поведінки (незалежної, ініціативної, активної та ін.). Подальша соціалізація хлопчиків пов'язана з соціальними бар'єрами на шляху розвитку маскулінності, які провокують емоційно-когнітивний дисонанс. Його наслідком є «статеворольова розгубленість» або перебільшені маскулінні статеворольові орієнтації (Бендас, 2001; Кон, 2001).

На перший погляд, сучасне суспільство висуває до поведінки дівчаток менш жорсткі нормативні вимоги, ніж до поведінки хлопчиків. Крім того, з дитинства їх оточують вихователі-жінки, з якими дівчинка може ідентифікувати себе. Однак, менша цінність «жіночого» в суспільстві ускладнює розвиток позитивної Я-концепції дівчинки. Належність до «кращої половини людства», але реально «менш цінної» соціальної групи, яка має менші можливості і владу, народжує проблеми зі становленням жіночої ідентичності, особливо якщо дівчинка має високі соціальні здібності і схильна до лідерства.

Розвиток гендерної ідентичності. Становлення гендерної ідентичності тісно вплетене у генезу когнітивних здібностей та особистості в цілому.

Первинне уявлення про власну статеву приналежність формується у дитини вже в півтора року, і саме це уявлення стає найбільш стійким і стрижневим компонентом самосвідомості. З віком гендерна ідентичність розвивається, відбувається розширення її обсягу та ускладнення структури. Дворічна дитина знає свою стать, але ще не може визначити причини свого вибору.

У 3-4 роки вона вже здатна усвідомлено визначати стать оточуючих людей, але найчастіше пов'язує її із зовнішніми, випадковими ознаками, крім того, статева приналежність вважається дітьми даного віку змінною характеристикою. Незворотність статевої приналежності усвідомлюється дітьми приблизно до 6-7 років, що супроводжується підсиленням статевої диференціації в поведінці та установах.

Сензитивним етапом розвитку гендерної ідентичності є підлітковий вік та юність. Підліткова гендерна ідентичність стає центральним компонентом самосвідомості особистості. Можна виділити три етапи розвитку гендерної ідентичності в підлітковому віці: 1) недиференційованість фемінних і маскулінних ознак в образі «Я»; 2) гіпердиференціація фемінних і маскулінних ознак; 3) інтеграція фемінних і маскулінних ознак в образі «Я». Сучасні дослідження показують вираженість андрогінного типу гендерної ідентичності, характерну як для хлопчиків, так і для дівчат. Спостерігається змішаність у вираженні чоловічих і жіночих якостей у підлітків. Форма «гендерного протесту» частіше зустрічається у дівчат, які прагнуть до прояву маскулінності, іноді навіть гіпертрофованої, в своїй поведінці, зовнішності. Надалі відбувається закріплення прийнятих моделей «чоловічого» і «жіночого» стилю поведінки, на підставі яких формуються нові відносини з однолітками - представниками протилежної статі.

У дорослому віці гендерна ідентичність - це складно структуроване утворення, що включає:

- усвідомлення власної статевої приналежності;
- сексуальну орієнтацію;
- «сексуальні сценарії»;
- гендерні стереотипи і гендерні переваги

9.3. Гендер та сексуальність

Поняття статі, гендер та сексуальність у багатьох культурах, зокрема і у нашій, є взаємопов'язаними. гендерна психологія сексуальності розкриває специфіку сексуальних відносин, що задана ієрархією ролей гендерної схеми.

Сексуальність є предметом міждисциплінарної галузі знання - сексології. Термін «сексуальність» з'явився у 1889 р в роботі, присвяченій аналізу жіночих захворювань, які не зустрічаються у чоловіків; такі відмінності неминуче пов'язувалися з проявами жіночої сексуальності, наявності якої у жінки, на думку медиків того часу, вважалася протиприродною.

Поняття сексуальності виражає те, як суспільство та окремі люди організують, розуміють та репрезентують еротичні та репродуктивні дії. Практика сексуальності виявляє сексуальну орієнтацію або сексуальну ідентичність особистості. **Сексуальна ідентичність** - це усвідомлення людиною своїх сексуальних переваг. Цей термін зазвичай обмежується позначенням віднесення людиною себе до гетеро-, гомо- чи бісексуальності. Він не описує моделі сексуальної поведінки, оскільки є багато людей, що виражають сильну особисту гомосексуальну ідентичність, але нерідко беруть участь в гетеросексуальних контактах, і навпаки.

Сексуальність тісно переплетена з гендерною ідентичністю, оскільки остання втілює ідею соціальної обумовленості статі та сексуальності людини. На різних етапах дослідження сексуальності в центрі уваги дослідників виявлялися різні її аспекти. Довгий час сексуальність розглядалася під тиском біологічного чинника в нерозривному зв'язку з репродуктивністю, що служило критерієм визначення норми здоров'я, мотивації, сексуально-еротичної поведінки та визначало інтерес вчених до пошуку причин різноманіття сексуального досвіду людей. Методологічною основою цих досліджень були положення біологічного детермінізму, згідно з якими визначальне значення не тільки для статі, форми тіла і темпераменту, але і для сексуальних уподобань і поведінки людини мають вроджені генетичні та фізіологічні чинники.

Упродовж ХХ ст. відбулися глибинні зрушення в сексуальній культурі, обумовлені досягненнями медицини, появою ефективної контрацепції і особливо змінами в системі гендерних відносин. Основна тенденція цих трансформацій полягає в тім, що у суспільній свідомості прояви сексуальності стали сприйматися

Сексуальність - сукупність психічних реакцій, переживань і вчинків, пов'язаних з виявом статевого потягу.

як важлива, самоцінна сфера життя, яка не потребує виправдання дітонародженням, подружніми правами або профілактикою здоров'я.

Принципово нові теоретичні ідеї про розуміння сексуальності були сформульовані з опорою на принципи соціального конструкціонізму. Американські соціологи Джон Геньон і Вільям Саймон у книзі «Сексуальна поведінка: соціальні джерела людської сексуальності» (1973) прийшли до висновку про те, що треба говорити не просто про «вплив» культури на сексуальність, а про соціокультурне конструювання сексуальної поведінки і мотивації, оскільки навіть саме розмежування «сексуального» і «не сексуального» є умовним.

Французький філософ Мішель Фуко в тритомній «Історії сексуальності» (1976-1984) більш радикально стверджував, що історія сексуальності - не просто

еволюція способів соціального регулювання сексуального «потягу», «інстинкту» або «потреби», а процес постійного створення і переконструювання нових соціально-психологічних реальностей.

М. Фуко вказав на дискурсивну природу сексуальності. Людина може класифікувати явище як «сексуальне» тільки в контексті існуючих у даному суспільстві і відомих йому норм і практик репрезентації сексуального. По-друге, він обґрунтував, що мова, слова, способи репрезентації сексуального - це не просто вираз наших почуттів і думок, а форми соціального контролю. По-третє, творчість М. Фуко справила величезний вплив на філософську теорію фемінізму, на основі якої сформувався гендерний підхід у дослідженні сексуальності.

Ідеї соціального конструювання гендеру через жорстку вимогу гетеросексуальності знайшли розвиток у роботах Г. Рубіна, Д. Батлера, Е. Гросса, Т. Лауретіса, І. С. Косовські. Г. Рубін зазначає, «сексуальність є сполучною ланкою між гендером; лівова частка придушення жінок корениться саме в ній, передається з її допомогою, конститується всередині неї».

Відповідно до положень соціального конструкціонізму, сексуальність розуміється як соціальний конструкт, обумовлений особливостями соціальної взаємодії індивіда і способами інтерпретації тієї чи іншої поведінки на основі зразків дій, адекватних культурі і конкретному контексту. У рамках соціального конструкціонізму центральним є питання про сексуальні значення і способи, якими вони соціально виробляються і відтворюються в різних культурних контекстах. Не заперечуючи повністю значення біологічних факторів у виникненні основних фізичних особливостей, соціальні конструкціоністи підкреслюють, що «природне» може діяти тільки через інтерпретацію і наділення культурними змістами. У процесі взаємодії з соціальним оточенням «дитина спочатку засвоює зовнішні ярлики, а потім у неї з'являється внутрішня здатність знаходити відповідні назви для своїх дій. Таким чином, активність отримує більш точне визначення і зв'язується із структурою соціально- культурних очікувань, потреб, які надають поведінці сексуальний сенс.

9.4. Феномен «queer-ідентичність»

Норма гетеросексуальності. До цієї норми привернула увагу феміністична критика. Гендер - це не тільки ідентифікація з однією із двох статей, але також приписані гендерні стосунки. Цими стосунками є передбачений сексуальний потяг до іншої статі - гетеросексуальність. У сучасному суспільстві це привілейований та домінуючий вираз сексуальності, яка розцінюється як «природна» форма людського сексуального бажання.

Вона є нормалізованою у Західній культурі за допомогою інституційних дій, права та соціальної політики. Але останнім часом гетеросексуальність, як норма, піддається проблематизації, зокрема, феміністською критикою і розцінюється, насамперед, як політичний інститут для підпорядкування жінок чоловікам. Річ

«Квір» - все, що знаходиться за межами «нормального» суспільства, заснованого на гендерній дихотомії. Квір як «парасолькова ідентичність» дозволяє об'єднувати в собі різний набір сексуальних ідентичностей. Гомосексуальна ідентичність - це усвідомлення та прийняття своєї гомосексуальної орієнтації.
--

(1980) використовувала термін примусова гетеросексуальність для позначення соціальної практики і розпоряджень, які гарантують відтворення гетеросексуальності як привілейованої форми сексуальної орієнтації. Гетеросексизм ігнорує інші типи досвіду, крім гетеросексуальності і гетеросексуального життєвого стилю.

Лібералізація гетеронормативності. З підвищенням цінності індивідуальності людини та її свободи, гетеронормативність починає піддаватися критичному перегляду в різних сферах суспільної свідомості. Усвідомлення впливу принципу гетеронормативності на характер гендерних відносин, розмивання меж традиційних гендерних ідентичностей, виникнення феномену неосексуальностей у сучасній культурі призвели до виникнення нового феномена - «**queer-ідентичність**».

Квір-теорія - це міждисциплінарний академічний проєкт, що склався в кінці 1980-х - початку 1990-х років як радикальна теоретична альтернатива більш конвенційним концепціям гендеру та сексуальності, які лежали в основі мейнстрімних феміністських і ЛГБТ-рухів.

Детальніше про її сутність можна прочитати у Аннамарі Джагоз «Введение в квир-теорию». До першоджерельних праць можна віднести роботи Мішеля Фуко, які заклали основи дискурсивного погляду на гендерні та квір- дослідження, а також роботи згадуваної вище Джудіт Батлер («Gender Trouble», «Bodies that Matter»).

Поняття «queer» (у перекладі з англійської «дивний», «ненормальний», «педік») вживалось спочатку як образливе сленгове позначення гомосексуалів, слово поступово стало звичним для гей-активістів і гендерних теоретиків та змінило оціночну конотацію. У науковий обіг термін «квір» був уведений американською феміністкою Терезою де Лауретіс у 1991 році. Дивакуватість, невідповідність стандартам і гендерний нонконформізм пропонувалося вважати не пороком, а творчим процесом пошуку нестандартних виразів власної сексуальної індивідуальності, які розхитують репресивну патріархальну гетеронормативну бінарність (чоловіче / жіноче / гетеро / гомо / норма / патологія), завжди організовану за принципом ієрархії соціально нерівноцінних компонентів.

Таким чином, термін «квір» описує все, що не вписується у патріархальний гетеронормативний порядок і вибивається з поняття «нормального». Іншими словами, ним позначається все, що знаходиться за межами «нормального» суспільства, заснованого на гендерній дихотомії. А оскільки з гендерної дихотомією пов'язаний і феномен гендерної ідентичності, що відображає соціальний розподіл людей на чіткі гендерні групи (за статтю і сексуальними перевагами), то за допомогою терміна «квір» стали акцентувати увагу на умовності і хиткості меж будь-яких чітких визначень гендерних ідентичностей, які знаходять вираження у найрізноманітніших і взаємно поведінкових практиках.

Найбільш відомими концепціями квір-суб'єктивності є теорія гомосексуальної квір-ідентичності Терези де Лауретіс та Ів Кософські Седжвік; теорія квір-ідентичності як «експериментального бажання» сучасного феміністського філософа Елізабет Гросс. Лауретіс вважає, що гомосексуальна квір-суб'єктивність сконструйована як мінлива і негативна сутність, а її суб'єкт є ексцентричним і визначається в термінах ексцесу, перверсії і дезідентифікації.

Концепція квір-ідентичності Ів Кософскі Седжвік спрямована на легітимізацію міноритарних / гомосексуальних дискурсів у культурі. Квір- суб'єктивність за визначенням Елізабет Еросс властива як гей-лесбійській так і гетеросексуальній суб'єктивності, якщо вона відхиляється від заданих культурою рамок.

Істотну теоретичну неоднорідність позицій у квір-теорії спробуємо конспективно представити у вигляді наступних тез:

По-перше, гендер і сексуальність розглядаються як продукти інкультурації репродуктивної біології людини.

По-друге, термін «квір» загострює увагу на тому, що у повсякденній рутині життя неможливо чітко зафіксувати кордони сексуальної визначеності.

По-третє, квір-теорія не ототожнює гомосексуальну ідентичність з квір-ідентичністю, оскільки, скоріше, декларує відхід від нормативності та сталості, ніж чітку визначеність.

Різні «непристойні», з точки зору соціальних очікувань, практики (наприклад, гомосексуальні сім'ї) в умовах гетеронормативності є ганебними на рівні публічності. Відмова ж від офіційної публічності веде до виникнення «лицемірної» сексуальності, а з іншого боку - до цілком закономірних спроб влади призупинити лібералізацію сексуальності: адже вона кардинально підриває колишній соціальний порядок.

По-четверте, розуміння ідентичності як процесу і дискурсивного ефекту, а не сутності або стану. Одна з фундаторок квір-теорії Джудіт Батлер бачить вихід з кола дискурсивної детермінації гендеру у потенціалі пародії, тобто ігор, із значенням і контекстом зрушень, що розхитують нормативність зсередини і витягають соціальну сконструйованість гендерних категорій (яскраві приклади - травесті-культура, дрег, крос-дресинг і ін.).

Нарешті, п'ятим важливим аспектом квір-теорії є увага до інших, суміжних форм інакшості - наприклад, інвалідності та процесів маргіналізації і виключення на перетині гендерних, расових, класових та інших соціально значущих ознак.

Таким чином, «квір» - це своєрідна парасолькова ідентичність, множинна за суттю, що дозволяє поєднати різноманітний набір сексуальних ідентичностей.

Ставлення до нетипових гендерних ідентичностей та гомосексуальності. Ставлення до гомосексуальності торкається глибинних, часто не усвідомлюваних мотивів формування ставлення до сексуальності. Якщо узагальнити висловлювання широкого загалу українців щодо гомосексуальності, то їх можна звести до таких стереотипів:

1. Гомосексуалісти володіють рольовими характеристиками протилежної статі. Геї і гетеросексуальні жінки сприймаються як більш фемінні, ніж лесбійки і гетеросексуальні чоловіки; гетеросексуальні чоловіки і лесбійки сприймаються більш маскуліні, ніж геї і гетеросексуальні жінки.

2. Люди асоціюють гомосексуальність з різними порушеннями емоційного зв'язку і проблемами гендерної ідентичності;

3. Гомосексуальність є агресивною, геї намагаються поширити свою орієнтацію на інших людей, можуть приставати, спокушати та ін.

Отже, гомосексуальність сприймається як ненормальність, близькість до патології і тому викликає, крім цікавості, страх, оскільки загрожує руйнуванням звичної картини світу. Світу, де саме гетеросексуальність є нормою. Гомофобія -

це ставлення до сексуальної орієнтації, яке може бути спрямоване на будь-кого; це страх перед гомосексуалізмом або боязнь спілкування з гомосексуалістами. Ворожість до гомосексуальності ґрунтується не стільки на індивідуальній, скільки на суспільній психології. У науковій літературі термін «гомофобія» зараз замінюється терміном «гетеросексизм», який визначається як певна ідеологія, що заперечує, принижує і стигматизує будь-які не гетеросексуальні форми поведінки, ідентичності, відносин або громади.

В американській психології проведена ціла низка емпіричних досліджень цього явища та його природи. Емпіричні дані показують, що гомофобія є найбільшою серед чоловіків та хлопчиків підліткового віку. І це не випадково, гомосексуалізм загрожує нормам гетеросексуальності, яка добре вписується у чоловіче домінування.

Гендерні особливості і гендерна роль, за даними досліджень, пов'язана із ставленням до гомосексуалізму, оскільки гомосексуальна поведінка підриває традиційні уявлення про жіночі і чоловічі ролі. Так, з'ясовано, що чоловіки, які набрали високі бали за гіпермаскуліністю, домінуванням і мають традиційні рольові стандарти, більш негативно ставляться до гомосексуалізму. Також з'ясовано, що чоловіки менш терпимі до гомосексуалізму в порівнянні з жінками, оскільки така поведінка несе більше загрози чоловічому статусу.

Гомофобні стосунки фіксують у сім'ї та школі, вони пов'язані з ігноруванням, образами, антигеївськими коментарями, цькуванням, що призводить до віктимізації та депресивних розладів у дітей. Міжнародні дані зв'язали гомофобію з відносинами і поведінку з самогубством і зловживанням алкоголем серед ЛГБТ-молоді. Аналогічні дані отримані українською дослідницею Світлою Іванченко з глибинного інтерв'ю (Іванченко, 2009).

Дорослі ЛГБТ теж піддаються віктимізації, оскільки знаходяться під тиском упередженості. Це викликає у людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією постійний гнів та занепокоєння, пригнічений настрій і зниження самооцінки. Ще більш важким наслідком дискримінації є гетеросексуальні злочини на ґрунті ненависті. **Трансфобія** визначається як ірраціональний страх перед трансгендерами, транссексуалами, трансвеститами. Порушення ними гендерної норми викликає вищу інтенсивність негативного ставлення, ніж до геїв, лесбійок та бісексуалів. Тому трансгендери стикаються високими показниками фізичного насильства, сексуального насильства і домагання, причому не тільки від незнайомих, але й від знайомих людей.

Гетеросексизм - система поглядів і переконань, заснована на ідеях про гетеронормативність, що передбачає гетеросексуальність єдиною природною морально і соціально прийнятною формою сексуальності людини. Слід зазначити, що не всі гетеросексуали поділяють таку ідеологію, тому гетеросексуальність сама по собі не передбачає гетеросексизм.
--

Певну зміну ставлення до гомосексуальності в бік толерантності пов'язують з тим, що ця категорія в останні роки стала більш видимою і персоналізованою. Цьому сприяють телебачення, кіно, книги, публічні люди. Однак, найбільшу роль відіграє досвід міжособистісного спілкування.

Дослідження проблем трансгендерності в Україні

Перше і єдине емпіричне дослідження, присвячене проблемі трансгендерності в Україні, було проведене Світланою Іванченко у 2009 році в 10 областях України. Глибинне інтерв'ю включало особисту історію (сім'я, місце проживання, навчання); самоідентифікацію, усвідомлення своєї трансгендерності, процес переходу, сексуальність, випадки дискримінації в сім'ї, школі, на роботі; проблеми здоров'я і медичної допомоги; оцінку потреб трансгендерних людей. Респонденти обиралися «методом снігової кулі». Усього було опитано 36 осіб віком 18-51 р, серед них переходять з жіночого в чоловічий гендер (PiM) - 24 чол., 1 2 - з чоловічого у жіночий (MiP); 2 - трансвестити. В основному це жителі столиці та обласних центрів (Київ, Кіровоград, Донецьк, Луганськ, Миколаїв, Одеса, Хмельницький, Харків, Херсон); лише троє опитаних проживають у невеликих містах. Зробили хірургічну корекцію статі і поміняли документи - 5 чол.; тільки поміняли документи - 2 чол., 23 людини планують корекцію статі у більш-менш доступний для огляду час.

Основні результати. Більшість респондентів відзначали проблеми ідентифікації в дитинстві і юності, негативну реакцію суспільства на спроби утвердити свою гендерну ідентичність. Як результат - самотність, відчуття страху, депресії. В поодиноких випадках трансгендери знаходили підтримку рідних або інших осіб (учитель). Точна кількість суїцидальних спроб невідома, проте в ході інтерв'ю було відзначено три, і 5 чоловік говорили про суїцидальні думки. Проблема корекції статі в Україні є складною багатоетапною процедурою, яка займає 10 і більше років. Проте дві третини респондентів орієнтовані на повну корекцію, невелика частина хоче поміняти тільки цивільну стать (документи). Гормональні препарати, націлені на формування вторинних статевих ознак бажаного гендеру, беруть більше половини респондентів, причому не за призначенням лікаря, а самостійно, на свій страх і ризик.

Соціальний контекст проблеми трансгендерності в Україні такий, що трансгендерам дуже складно отримати будь-яку консультацію і медичну допомогу, оскільки в регіонах профільних фахівців немає, існує лише два центри в Києві, в які вони можуть звернутися. Цей процес утруднений тим, що видача дозволів на хірургічну корекцію статі видається спеціальною комісією, яка, до того ж, довгий час не працювала. Основна проблема трансгендерних людей в Україні полягає в тому, що їм нікуди звернутися за допомогою і підтримкою - відсутні медичні, соціальні, юридичні

Висновки

1. Гендерна ідентичність - це особливий вид соціальної ідентичності, яка співіснує у самосвідомості людини в єдності з уявленнями про професійну, сімейну, етнічну, освітню ідентифікацію. Вона є базовою структурою соціальної ідентичності і характеризує людину з точки зору її належності до чоловічої або жіночої групи, але не з точки зору оточення, а з позиції самої людини. Іншими словами, як сама людина себе категоризує.

2. Гендерна ідентичність включає систему знань про себе як чоловіка та жінку, ставлення до себе через призму цих знань, а також виявляється у формах самопрезентації гендеру, у діях та мові. Розвиток гендерної ідентичності не припиняється все життя, найбільш відповідальними періодами є дитинство та

підлітковий вік. У дорослому віці гендерна ідентичність є складно структурованим утворенням, що включає: усвідомлення власної статевої приналежності; сексуальну орієнтацію; «сексуальні сценарії»; гендерні стереотипи і гендерні переваги.

3. Усвідомлення людиною своїх сексуальних переваг виражається у понятті сексуальна ідентичність. Сексуальність тісно переплетена з гендерною ідентичністю, оскільки остання втілює ідею соціальної обумовленості статі та сексуальності людини.

4. Усе, що не вписується в патріархальний гетеронормативний порядок і вибивається з поняття «нормального», окреслюється через «квір». Оскільки з гендерною дихотомією пов'язаний феномен гендерної ідентичності, то за допомогою терміна «квір» стали акцентувати увагу на умовності і хиткості меж будь-яких чітких визначень гендерних ідентичностей, які знаходять вираження у найрізноманітніших поведінкових практиках.

5. Упереджене ставлення до людей з нетрадиційною орієнтацією називається гетеросексизм та проявляється через гомофобію. Її основу складають стереотипні уявлення про людей нетрадиційної орієнтації та норма гетеросексуальності.

Ключові терміни: ідентичність, персональна ідентичність, соціальна ідентичність, гендерна ідентичність, сексуальна ідентичність, цисгендерна та трансгендерна ідентичність, традиційна ідентичність, гемосексуальна ідентичність, сексуальність, квір-ідентичність.

Лекція 10.

Гендерна психологія лідерства

ПЛАН

10.1. Гендер і досягнення

10.2. Сучасні напрями дослідження гендерних аспектів лідерства

10.3 Гендерні теорії лідерства

10.4 Лідерський потенціал у жінок та його розвиток

Тільки ті жінки в політиці реалізуються успішно, які абсолютно не відповідають українському стереотипові берегині, жінки-матері у вишитій сорочці, котра співає колискових пісень а-ля Ніна Матвієнко... У політиці досягає успіху сильна, агресивна жінка, яка критично, жорстко дивиться на світ... Рішучість іти ва-банк, тверезий погляд, неймовірний критицизм щодо владних структур, відсутність традиційної м'якості. Наше суспільство на сході України й на заході, обираючи парламент, обрало саме таких жінок. Тобто це свідчить про багато цікавих процесів, пов'язаних із зміною стереотипів у суспільстві...» (З інтерв'ю із Соломією Павичко - літературознавцею, однією з фундаторок східноєвропейського фемінізму).

У цьому розділі ми обговоримо проблеми, які оформились на стику гендерних досліджень, соціальної та організаційної психології. Спробуємо знайти відповідь на наступні запитання: Чому на ключових посадах у менеджменті та у високій політиці в Україні критично переважають чоловіки? Невже жінки не здатні до

лідерства, чи вся справа у відсутності бажання? Чи, справді, жінки керують групами якимось по-особливому?

У центрі обговорення будуть психологічні теорії, які пояснюють специфіку жіночого лідерства та труднощі жінок у реалізації їх прагнень на лідерську роль. Ми подивимося на жіноче лідерство з точки зору концепції «гендерного потоку», концепції токенизму, теорії роліової конгруентності та інших гендерних теорій. Хотіли б привернути вашу увагу до так званих моделей жіночого лідерства, що передбачають «м'які» способи керівництва. Знайомство з ними може бути корисним як жінкам, так і чоловікам, оскільки ці моделі втілюють ідеологію сучасного менеджменту.

Оскільки, жінки в процесі професійного становлення стикаються з не схожими з чоловіками проблемами, як то відсутність зразків лідерства своєї статі, «скляна стеля», упередженість щодо їх можливостей громадськості, то поміркуємо разом про специфічні завдання розвитку лідерського потенціалу саме жінок.

На практичному занятті Ви зможете поглибити розуміння гендерної теорії лідерства, а також дослідити свої стереотипи лідерства, визначити уявлення про себе «Я-лідер».

10.1. Гендер і досягнення.

У 2017 році кабінет міністрів України затвердив Державну соціальну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року. «Метою програми є забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, сприяння утвердженню принципу рівності жінок і чоловіків у пріоритетних сферах соціального та економічного розвитку в Україні, ефективному розв'язанню проблем та усуненню диспропорцій гендерного розвитку з чіткою орієнтацією на права людини», - йдеться у повідомленні. Програма враховує рекомендації ООН, Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ, міжнародних моніторингових інституцій у галузі прав людини, а також положення міжнародних договорів, зокрема Угоди про асоціацію Україна - ЄС. Передбачається зменшення гендерного дисбалансу у сферах державної служби та управління людськими ресурсами (зокрема, розроблення та внесення до програм курсів підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків).

Актуальність таких заходів пов'язана із наявністю значного **гендерного розриву** у сфері менеджменту, державного управління, великої політики.

Водночас в Україні забезпечені рівні можливості в доступі до освіти та охорони здоров'я незалежно від гендеру. Найбільший дисбаланс зафіксовано у співвідношенні жінок та чоловіків на посадах міністрів, тут показник є максимально зсунутим у бік чоловіків. За цим показником Україна посідає тільки соту позицію з 144 країн у рейтингу.

Іншими словами, статистичні дані показують тенденцію вимивання жінок із

Скляна стеля - термін для позначення невидимого і формально ніяк не позначеного бар'єру, який обмежує кар'єрне просування жінок, безвідносно до їх професійних якостей, певного рівня соціальної ієрархії в організації, області чи державній системі. Пізніше був розширений і на інші соціальні групи та меншини (етнічні, сексуальні тощо).
--

керівництва на високих щаблях управління, попри державне сприяння гендерній рівності через законодавчу базу та квоти жінок у політиці. В американському менеджменті ще у 80-х роках цьому дали пояснення через виразний термін «*скляна стеля*». Про неї говорять, коли усунуті законодавчі перешкоди, але зберігаються невидимі соціальні обмеження, на які наштовхуються жінки, що прагнуть досягти успіху в кар'єрі. Сьогодні скляна стеля виявляється у прихованих обмеженнях щодо жінок не тільки в управлінському зростанні, але й у рівні оплати праці.

За індексом розриву в рівні заробітної плати між жінками та чоловіками Україна посідає 61 місце серед 144 країн. Цьому факту знаходять правдоподібні пояснення. Наприклад, що жінки в силу традиції зайняті на переважно «жіночих» роботах, за які платять менше, ніж за традиційно «чоловічі». Або жінки самі вибирають низькооплачувану роботу, віддаючи перевагу кращим умовам праці: хорошому соціальному клімату, можливості допомагати іншим, більш гнучкому графіку або легшій роботі (гіпотеза компенсуючих відмінностей). Одне з поширених пояснень невідповідності зарплати чоловіків і жінок засноване на принципі оцінки людського капіталу, що вираховується через інвестиції, зроблені в освіту в минулому. Однак, незважаючи на переконливість аргументів, вони не можуть пояснити того факту, що існує розрив в оплаті чоловікам та жінкам за однакову працю.

Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні

Загальне співвідношення чоловіків і жінок серед керівників організацій та підприємств становить 60% до 40%. Цікавий факт, що наближеним до гендерного балансу є приватне підприємництво, де жінки становлять 46% жінок. Водночас жінки набагато рідше керують підприємствами або організаціями (зокрема урядовими та різними неурядовими організаціями), їх лише 30% серед керівників підприємств.

Статистика засвідчує, перелік видів діяльності підприємств, у керівництві яких однозначно переважають чоловіки або жінки, дуже обмежений. Однак існує тенденція, коли чоловіки на керівних посадах у традиційно «жіночих» сферах є в цілому більш поширеним явищем, ніж жінка-керівник у традиційно «чоловічій» галузі. Гендерно збалансованими (приблизно порівну чоловіків та жінок у керівництві) виявились такі галузі: готелі і ресторани, державне управління, мистецтво / спорт / розваги, операції з нерухомістю, охорона здоров'я, а також торгівля (серед ФОП).

Жінки є керівниками переважно у сферах, які співвідносяться зі стереотипами щодо традиційно жіночих видів діяльності: освіта і догляд за дітьми, розвиток дітей, соціальна допомога (а також діяльність профспілок), готельна робота, ресторани, роздрібна торгівля продуктами харчування та одягом, пошиття одягу, індустрія краси, туризм, мистецтво і відпочинок, облік і аудит. Освіта – це єдина галузь, де переважають жінки-керівники (керівники-жінки – 69%). Проте частка жінок-керівниць знижується відповідно до віку учнів. Жінок багато в керівництві дошкільними закладами (98%), менше у початковій освіті (87%), ще менше у середній освіті (68%), мало серед ректорів університетів, керівників управлінь освіти.

Чоловіче лідерство є типовим для таких сфер, як транспортні, будівельні та сільськогосподарські організації. Можна виокремити ті області, де абсолютна більшість керівників (більше 80%) є чоловіками, – це будівництво, сільське господарство, транспорт, енергетика та видобувна промисловість. Переважно чоловіки очолюють підприємства, що займаються вирощуванням зернових, будівництвом, оптовою торгівлею, комплексним обслуговуванням об'єктів, це якщо говорити про окремі види економічної діяльності в різних галузях. До того ж чоловіки керують більшістю релігійних організацій та багатьма громадськими організаціями.

Загальне співвідношення чоловіків і жінок серед керівників організацій та підприємств становить 60% до 40%. Цікавий факт, що наближеним до гендерного балансу є приватне підприємництво, де жінки становлять 46% жінок. Водночас жінки набагато рідше керують підприємствами або організаціями (зокрема урядовими та різними неурядовими організаціями), їх лише 30% серед керівників підприємств.

Статистика засвідчує, перелік видів діяльності підприємств, у керівництві яких однозначно переважають чоловіки або жінки, дуже обмежений. Однак існує тенденція, коли чоловіки на керівних посадах у традиційно «жіночих» сферах є в цілому більш поширеним явищем, ніж жінка-керівник у традиційно «чоловічій» галузі. Тендерно збалансованими (приблизно порівну чоловіків та жінок у керівництві) виявились такі галузі: готелі і ресторани, державне управління, мистецтво / спорт / розваги, операції з нерухомістю, охорона здоров'я, а також торгівля (серед ФОП).

Жінки є керівниками переважно у сферах, які співвідносяться зі стереотипами щодо традиційно жіночих видів діяльності: освіта і догляд за дітьми, розвиток дітей, соціальна допомога (а також діяльність профспілок), готельна робота, ресторани, роздрібна торгівля продуктами харчування та одягом, пошиття одягу, індустрія краси, туризм, мистецтво і відпочинок, облік і аудит. Освіта - це єдина галузь, де переважають жінки-керівники (керівники-жінки - 69%). Проте частка жінок-керівниць знижується відповідно до віку учнів. Жінок багато в керівництві дошкільними закладами (98%), менше у початковій освіті (87%), ще менше у середній освіті (68%), мало серед ректорів університетів, керівників управлінь освіти.

Чоловіче лідерство є типовим для таких сфер, як транспортні, будівельні та сільськогосподарські організації. Можна виокремити ті області, де абсолютна більшість керівників (більше 80%) є чоловіками, - це будівництво, сільське господарство, транспорт, енергетика та видобувна промисловість. Переважно чоловіки очолюють підприємства, що займаються вирощуванням зернових, будівництвом, оптовою торгівлею, комплексним обслуговуванням об'єктів, це якщо говорити про окремі види економічної діяльності в різних галузях. До того ж чоловіки керують більшістю релігійних організацій та багатьма громадськими організаціями. (Дослідження підготоване Програмою розвитку ООН ЇрзУ/тейіт.сот/ІЖОРЦкаіпел

Ситуація в Україні незначно розходиться із ситуацією в багатьох інших країнах, де, незважаючи на те, що ні у здібностях, ні у мотивації між чоловіками та жінками не виявлено вагомих відмінностей, ріст жінок у соціальних структурах є обмеженим.

Іглі та Карау пояснюють низькі досягнення жінок у лідерстві двома дискримінаційними процесами. Перший дискримінаційний процес виявляється у процесі найму на роботу, коли менеджери з персоналу віддають перевагу кандидатам-чоловікам перед кандидатами-жінками навіть тоді, коли досвід

лідерства у чоловіка незначний. Другий дискримінаційний процес пов'язаний очікуванням від жінки керівництва з використанням стандарту чоловічого лідерства. Однак, коли жінки проявляють чоловіче лідерство, їх поведінка розглядається, як порушення жіночого поведінкового стандарту, що призводить до негативної їх оцінки як лідера. Оцінки зі сторони оточення покращувалися, коли стать та роль співпадали. Таким чином, конгруентність жіночої та лідерської ролі може привести до кращого сприйняття жінок у лідерській ролі та підвищення результативності.

Ці дискримінаційні процеси мають глибоку психологічну природу. З психологічної точки зору, основними перешкодами для жінок у розвитку лідерства в будь-якій сфері є стереотипи жіночого лідерства та несприятливі умови навчання.

Перша і найбільш значна перешкода - це неймовірно стійкий негативний стереотип жіночого лідерства, яким стверджується нездатність жінок управляти людьми. В останні десятиріччя проведене значне число емпіричних досліджень гендерних стереотипів лідерства і зібрано цікавий матеріал. З'ясовано, що стереотип є настільки непроникним для сприйняття жіночого успіху, що успішні жінки-менеджери виявляються в більшій ізоляції в організаціях, ніж неуспішні. Самі жінки, які досягли кар'єрного успіху, є носіями упередженості і не схильні допомагати іншим жінкам у кар'єрі. Стереотипи лідерства негативно відображаються на лідерах обох статей. Спостерігачі критично оцінюють чоловіка-лідера за помилки в маскулінних завданнях (результативність, ризик, прийняття рішення), тоді як жінку-лідера критикують за помилки в сфері взаємин.

Друга перешкода, вище виділена нами, має об'єктивний характер - це відсутність можливості у жінок навчатися та ідентифікуватися з топ-лідерами своєї статі. Низка досліджень доводить, що процес наставництва є більш ефективним, якщо його суб'єкти за багатьма параметрами є схожими.

Наслідки відстороненості жінок від лідерства, управління та влади фіксуються на рівні особистості жінки, на рівні її стосунків та на рівні суспільства в цілому.

На особистому рівні соціальні перешкоди спонукають жінок до формування комплексу захисних стратегій, які Сюзана Вольні та Катрін Кессел назвали «гендерний менеджмент». Він веде до втрат і передбачає:

- надмірне функціонування на роботі, яке виражається у тому, що жінки більше часу проводять на робочому місці, ніж чоловіки;
- використання типово жіночих способів ведення ділових перемовин, якими допускається кокетство, лестощі, приниження своїх здібностей, щоб стимулювати чоловіків щось робити самих;
- приховування свого особистого життя, наприклад, уникання розмов про дітей, щоб уникнути ярлика неефективного працівника.

Ще одним особистісним наслідком дії гендерних стереотипів є виникнення у жінок страху успіху. Страх успіху виявляється в обдарованих жінок (наділених лідерськими здібностями) в униканні успіху, відмові від професійного зростання, стратегії «на крок позаду» чоловіка, незапланованій вагітності перед підвищенням, применшенні своїх досягнень та інших діях, що підривають кар'єру. Чого бояться

жінки? Боятися не самого успіху, а його наслідків для значимих відносин та жіночності, які асоціюються з ним. Вплив гендерних стереотипів на мотивацію досягнення жінок проявляється у тому, що вони відчують тривогу через успіх у

Маріана Ткалич (2015) вивчала гендерну політику організацій та дискримінацію на робочому місці. На основі отриманих даних вона прийшла до висновку:

Гендерна політика сучасних організацій потребує змін, оскільки часто є джерелом гендерної дискримінації. Загалом гендерна дискримінація в українських організаціях виражена на помірному рівні. Аналіз психолого-організаційних чинників гендерної дискримінації показав, що чоловіки та жінки однаково бачать її рівень, вікові та освітні відмінності в уявленнях є незначними і проявляються лише в окремих питаннях, так само незначним є вплив сімейного стану. Співробітники з високим рівнем маскулінності не бачать гендерної дискримінації щодо жінок, з фемінної - навпаки, її помічають. Андроїнні співробітники відчують найнижчий тиск дискримінації в організаціях за статевою ознакою. Персонал державних підприємств відзначає нижчий рівень дискримінації, ніж персонал приватного сектору. У промислово-виробничій сфері гендерна дискримінація виражена більше, ніж в освітній та медичній, сфері соціально-правового захисту населення та сфері послуг. Персонал моногендерних організацій оцінює успішність жінок вище, ніж персонал гетерогендерних.

нетрадиційних для них сферах, таких, як менеджмент та велика політика. За результатами дослідження страху успіху Г.В. Турецька (Турецкая, 1998) виділяє наступні його емпіричні референти:

- недооцінка своїх професійних досягнень та перспектив;
- відмова від подальшого просування у робочій ролі;
- відмова від подальшого просування у справах, застрягання на певному рівні;
- відчуття недостатньої жіночності, страх втрати жіночності у зв'язку з кар'єрою;
- тривога про збереження сім'ї або інших значимих відносин, яка відчувається у зв'язку із професійним успіхом;
- почуття провини стосовно недостатнього часу та уваги до рідних.

Міжособистісними наслідками стереотипу, за даними О.Бендас, є деформація стосунків у сім'ї та на роботі: засудження жінки-лідера близькими та друзями; надання підлеглими переваги чоловіку в ролі боса; скептицизм та поблажливе ставлення чоловіків-керівників до жінок-лідерок; обмеження жінок інформацією, виходячи з уявлення «воно їм не треба»..

З боку суспільства дистанціювання жінок від лідерства та влади виявляється у дефіциті в управлінні ненасильницьких, «м'яких» методів впливу. Залучення здібних жінок до управління пов'язується із розвитком гуманітарного потенціалу менеджменту та полики в країні.

10.2. Сучасні напрями дослідження гендерних аспектів лідерства

Дослідженню жіночого лідерства у психології не приділялось достатньо уваги аж до останнього часу. В основному вивчалось лідерство чоловіків у менеджменті організацій та у політиці. Теорії лідерства та керівництва, як правило, ґрунтувалися на даних вивчення чоловіків, а результати досліджень вважалися універсальними для обох статей. Жіноча психологія, що переймалась питаннями

справедливості, взаєминами жінок із суспільством, фізіологічними процесами жінок, мало уваги приділяла жіночому лідерству.

Маскулінізованість досліджень лідерства є зрозумілою, оскільки чоловіки історично займали більшість керівних посад. Жінки в політиці та керівництві вищого рівня є ще доволі нове явище. Однак завдяки жіночим рухам жінки виборювали і продовжують виборювати собі місце на керівних посадах, і їх частка стає все вагомішою, через це активнішими є запити до психологічного вивчення феномену жіночого лідерства.

Стать, як вагома змінна в дослідженнях лідерства, почала вивчатися лише з початку цього століття. У останні десятиліття дослідження гендерних аспектів лідерства здійснюється в таких основних напрямках: 1) дослідження поведінки лідера; 2) дослідження гендерної ідентичності лідера; 3) крос-культурні дослідження лідерства; 4) дослідження особистості лідера; 5) дослідження перешкод лідерству жінок. Аналіз цих новітніх напрямів було здійснено О.Бендас (Бендас, 2015). Далі представимо стислий огляд різних сучасних підходів до вивчення жіночого лідерства на основі її даних.

Дослідження стилів лідерства. Перший напрям досліджень спрямований на виявлення відмінностей у стилях лідерства чоловіків та жінок. За даними мета-аналізу можна констатувати схильність жінок до іншого типу лідерства - трансформаційного лідерства, а чоловіків - до транзакційного. Транзакційне лідерство передбачає раціональну взаємодію, ділові відносини в межах посадових обов'язків, свого роду угоду. Трансформаційне лідерство ґрунтується на емоційному впливі і спрямоване на зміну внутрішніх установок послідовників. Отже, трансформаційний лідер може бути охарактеризований як вихователь.

Дослідження гендерної ідентичності лідерів. Друга сучасна тенденція вивчення жіночого лідерства - це вивчення гендерної ідентичності. Декілька мета-аналізів було спрямовано на перевірку гендерного стереотипу, згідно з яким лідерство - маскулінний феномен. Загалом було виявлено, що лідери частіше були маскулінні, ніж фемінні чи андрогенні; тенденція відповідати гендерному стереотипу маскулінності більше виражена у чоловіків, ніж у жінок та збільшується з часом.

Крос-культурні дослідження гендерних аспектів лідерства. Важливі дані про особливості жіночого лідерства дають крос-культурні дослідження. Т.Бендас (Бендас, 2009), у своєму теоретичному аналізі наводить приклади такого дослідження. Зокрема в дослідженнях Еммерік в рамках двофакторної моделі поведінки лідера (вплив гендерних і культурних характеристик), виявлено, що жінки мають більш високі показники за параметром «ініціююча структура» (орієнтація на задачу) і за параметром «увага» (орієнтація на відносини). Однак гендерні відмінності виявились незначними поза західною культурою.

Особистісний підхід є найвпливовішим у дослідженні жіночого лідерства. В останні роки центральну вагу було приділено двом особистісним змінним - це домінантність жінок та їх соціальний інтелект. У результаті експериментальних досліджень взаємодії в діадах домінантних та низькодомінантних учасників різної статі при вирішенні різних завдань було встановлено, що домінантні жінки не мали переваг ні перед чоловіками, ні перед іншими жінками - не домінантними. Отже, майже за півстоліття гендерні стереотипи практично не змінилися.

Дослідження гендерної ідентичності жінок-майбутніх менеджерів

У дослідженні Ірини Бондаревської (2009) з'ясовано, що жінки-майбутні менеджери андрогінного, маскулінного й фемінінного типів гендерної ідентичності прагнуть до активної самореалізації як у професійній сфері, так і в царині особистих стосунків. Лише серед жінок-майбутніх менеджерів недиференційованого типу гендерної ідентичності переважає прагнення до переживання кохання, філософське ставлення до життя і прагнення здоров'я.

Жінки-майбутні менеджери, незалежно від типу гендерної ідентичності, підтримують традиційні патерни гендерних стосунків, що може викликати труднощі в реалізації управлінських функцій.

У дослідженні Петрушихіної Е. Б. встановлено, що керівники-жінки значно перевершують своїх колег за рівнем загального емоційного інтелекту і міжособистісного емоційного інтелекту (за методикою Д. Люсіна). Еіричому відмінності стосуються не тільки показників емоційного інтелекту, а й багатьох аспектів психологічної ефективності: авторитету керівника, задоволеності роботою, мотивації співробітників. Водночас за даними мета-аналізу Д.Дея жінки мають більш низькі показники за рівнем самомоніторингу, засобами якого здійснюються регуляція самопрезентації та побудова привабливого для інших образу. Р. Елліс і С. Кроншоу в лабораторних експериментах на малих групах виявили, що самомоніторинг виступає особистісною детермінантою лідерства, насамперед, для чоловіків, а не для жінок.

Дослідження внутрішніх перешкод жіночому лідерству. Основна увага в цих дослідженнях приділяється вивченню стереотипів у суспільстві щодо жінок-лідерок, про які ми згадували вище. Дослідження Хойт і Кеннеді, проведені у 2008 році, довели, що жінки з самого дитинства зустрічаються з такими очікуваннями, які забезпечують втрати лідерства в подальшому. Жінкам пропонуються взірці ефективного керівництва, які часто асоціюються з чоловіками. В мета-аналізі сприйняття лідерства чоловіки сприймалися, як більш активні, і ці якості у свою чергу сприймалися, як лідерські. Отже, коли ми думаємо про керівника, то асоціативно думаємо, що це чоловік. Разом з тим, не можна не помітити, що прогрес у плані жіночого представництва у менеджменті є, однак дискримінація жінок-лідерок зберігається.

10.3. Гендерні теорії лідерства

Осмилення гендеру як провідного чинника лідерства, а також причин відсторонення в суспільстві жінок від цього статусу розглядаються в межах гендерних теорій лідерства. Представимо їх аналіз на основі аналітичного огляду, зробленого О.Бендас/

1. Концепція «гендерного потоку». Висунута Барбарою Гутек з співавторами. Ця концепція фактор гендеру вважає домінуючим: він є настільки потужним, що поширює свій вплив на інші ролі, в тому числі і на роль лідера, заповнюючи собою, подібно до потоку, все навколо. Виникає так званий «гендерний ефект», коли стать стає більш значущою, ніж всі інші чинники. Відповідно до цієї концепції сприйняття лідера, в тому числі і його ефективності, залежить, перш за все, від його статі. Можна припустити, що існують культури, де гендерний ефект виникає частіше і легше, ніж в інших. Це необхідно з'ясувати в

подальших дослідженнях.

2. Теорія гендерного відбору лідерів. Теорія розроблена Дж. Боумен із співавторами та С. Суттон із співавторами. Автори виходять із припущення, що люди взагалі, і в організаціях зокрема, пред'являють різні вимоги по відношенню до лідерів різної статі. По відношенню до жінок ці вимоги вищі. Так, щоб отримати ту ж менеджерську посаду, на яку претендує чоловік, жінка повинна продемонструвати набагато вищу порівняно з ним компетентність, щоб зняти вплив упереджень проти себе. Ряд даних, проаналізованих у попередньому параграфі, укладаються в цю схему.

3. Концепція токенізму. Концепція була запропонована Розабет Кентер ще в 1977 році, але відноситься до найбільш впливових і дотепер. Концепція постулює, що на групову динаміку впливає склад групи. Група може бути однорідною (наприклад, складається з представників однієї статі, віку, раси та ін.). Але досить часто ми маємо справу з різнорідними за складом групами.

Ті члени групи, які за поданою ознакою (стать або раса, наприклад) складають більшість, були названі домінантами, а ті, хто кількісно лише символічно був представлений у групі, отримали назву «токенів» (буквально: символів). Токени через свою малу чисельність більш помітні, більш стереотипно сприймаються, їх характеристики перебільшуються в порівнянні з домінантами. Так, жінки-лідери в чоловічому діловому світі виступають у ролі токенів. Розабет Кентер виявила чотири неформальні ролі жінок-токенів:

- 1) «мати» (від неї чекають емоційної підтримки, а не ділової активності);
- 2) «спокусниця»: тут токен виступає лише сексуальним об'єктом для чоловіка з високим посадовим статусом в організації, викликаючи обурення у колег- чоловіків;
- 3) «іграшка, талісман» - мила, але не ділова жінка, що приносить удачу;
- 4) «залізна леді»: їм приписувалася нежіноча жорсткість, і вони були особливо ізольовані від групи.

Усі ці ролі заважають жінкам зайняти положення рівних домінантів у групі, знижують їх можливості службового зростання, і змінити цю ситуацію може лише збільшення їх числа серед лідерів.

Своє несприятливе становище в групі токени можуть компенсувати, використовуючи так званий «**спокушуючий менеджмент**» (impression management), спосіб вплинути на інших людей, сформувати у них враження про себе за допомогою слів, дій і поглядів. Одним із проявів такого менеджменту є інграціяція. Це поняття було введено Е. Джоунсом і означає здатність людини бути привабливою для інших людей, домагатися її симпатії і любові.

Теоретична модель інграціяції розроблена Р. Лайденом і Т. Мітчеллом. Людину, яка викликає особливе ставлення у оточуючих (симпатію і любов), називають інграціатором, а об'єкт інграціяції - мішенню. Інграціаторами можуть виступати і лідер, і послідовник. Е. Джоунс і Т. Піттмен емпірично встановили чотири типи інграціаторних стратегій:

- 1) самопрезентація (мішень переконують у наявності позитивних якостей у інграціатора: наприклад, жінка-начальник повідомляє про себе підлеглому, що вона є досвідченим працівником, що підсилює сприйняття її компетентності);
- 2) посилення інших (похвала і лестощі: наприклад, підлеглий зізнається

своєму начальнику, що йому дуже подобається працювати з ним);

3) подібність думок (згода з судженнями партнера і демонстрація подібності цінностей);

4) виділення фаворитів.

У дослідженнях було встановлено, що менеджери найбільш часто застосовували інграціацію по відношенню до своїх підлеглих при виборі свого заступника, а також у випадках, коли їм треба було переконати оточуючих, що вони підходять для керівної посади. Вважається, що інграціація може допомогти жінкам-лідерам зрівняти свої шанси з чоловіками, зокрема у встановленні добрих взаємовідносин з підлеглими. Тим більше, що роль інграціатора, згідно з гендерними стереотипами, більше підходить жінці, ніж чоловікові, за даними досліджень Д. Кіпніса і С. Шмідта.

4. Статусна теорія створена Дж. Бергером з колегами. Вона має багато прихильників: М. Локхід і К. Холл, Лінда Карлі, Б. Меккер і П. Ветцель-О'Нейл, Еліс Ігли та ін. Суть її полягає в наступному. У суспільстві чоловік і жінка не рівні: перший має високий статус, друга - низький. Ця нерівність закріплюється у відповідних гендерних стереотипах. Тому і в діловому світі чоловік згідно зі стереотипами спочатку сприймається як високостатусний, а жінка - як низькостатусний індивід. Щоб стати лідером у групі, низькостатусному її члену доводиться долати більше перешкод, ніж високостатусному, навіть якщо він має кращі знання і здібності, ніж хто-небудь ще в групі, що аналогічно жіночому лідерству.

Високостатусного індивіда оцінюють, як більш компетентного, він має більш бажані атрибути, як порівняти з низькостатусним, тому першому надаватиметься більш сприятливий режим і можливості для того, щоб добре виконувати роботу і впливати на інших людей. У результаті він, дійсно, стає більш впливовим. Будучи низькостатусними, жінки змушені демонструвати за допомогою експресивної поведінки підтримки і згоди з високостатусними індивідами, що вони не прагнуть узурпувати владу. Однак підвищення статусу (завдяки своїй компетентності або ж завдяки офіційній посаді) дозволяє жінці-лідеру проявляти поведінку особи з більш високим статусом (чоловічу поведінку), зокрема стиль, орієнтований на задачу.

5. Теорія рольової конгруентності Еліс Ігли. На погляд дослідниці, щоб бути прийнятим суспільством, чоловіки і жінки-лідери повинні вести себе конгруентно (відповідно) до їх гендерної ролі (сукупності тих стереотипних очікувань, які суспільство висуває даному індивіду як представнику певної статі), тобто вони мають у своїй поведінці і мотивації відповідати гендерному стереотипу. З іншого боку, роль лідера також висуває свої вимоги до індивіда. І оскільки, згідно зі стереотипами, ця роль є маскулінною, жінки-лідери будуть відчувати конфлікт між гендерною та лідерською ролями.

Негативні упередження проти жінок-лідерів можуть викликати у них зниження самооцінки, невпевненість у собі, і, відповідно, погіршення продуктивності роботи. І хоча компетентні жінки здатні подолати ці складності, чоловіки отримують перевагу при порівнянні їх з жінками в ролі лідера, оскільки подібних бар'єрів для них не існує.

Еліс Ігли вважає, що пом'якшення рольового конфлікту у жінок-лідерів

приведе до зростання їх досягнень. Цьому пом'якшенню можуть сприяти:

- а) реальні успіхи жінок;
- б) вибір посад у тій сфері зайнятості, де лідерська роль за стереотипом не надто маскулінізована, а, ймовірно, андрогінна;
- в) демонстрація фемінного лідерського стилю - демократичного і орієнтованого на взаємини.

Лідерство, яке втілює ідею конгруентності, називається **трансформаційним**. Воно пов'язане з індивідуальним підходом, турботою про розвиток, мотивацію, увагою до потреб інших. Трансформаційне лідерство має елементи жіночого лідерства, хоча його називають частіше андрогінним. Люди з андрогінними якостями більш схильні до трансформації.

Жінки частіше сприймаються як трансформаційні лідери, ніж чоловіки. Одним з пояснень того, чому трансформаційне лідерство частіше зустрічається серед жінок, є те, що цей стиль включає стосунки. Поєднання проактивності та комунікативності вигідне лідерам обох статей, однак відсутність андрогінності для лідерів-жінок є більш небезпечним.

Трансформаційне лідерство заохочує завершення задачі, підтримуючи стереотипи жіночності, що обумовлює високий рівень гендерної конгруентності. Окрім того, в стереотип жіночого виховання добре вписується властивий трансформаційному лідерству індивідуальний підхід та інтелектуальна стимуляція. Навпаки, надихаюча стимуляція більше пов'язана зі сприйняттям лідера-чоловіка. Як бачимо, жінкам може бути вигідно поєднати надихаючу мотивацію з більш гендерно конгруентним трансформаційним лідерством, щоб виправдати очікування ефективного лідерства.

Отже, на шляху у жінки-лідера зустрічаються дві типові проблеми. Досить часто добре підготовлена у професійному сенсі жінка не вміє пристосуватися до стереотипу управління, скроєного за «чоловічими мірками», що передбачає, як позитивний зразок, наявність суто чоловічих якостей: твердості, наполегливості, авторитарності, схильності до знеособленого управління, емоційного аскетизму.

У цій ситуації жінка повинна або «зламати себе», прийняти далеку від неї модель поведінки, що неминуче позначиться на її загальному життєвому образі, або зробити колосальні зусилля для ствердження в очах колективу і оточення свого права на особливий, «жіночий» варіант виконання ролі, або ж відмовитися від керівних домагань (що найчастіше і відбувається).

10.4. Лідерський потенціал у жінок та його розвиток

Проблема формування лідерських якостей особистості завжди приваблювала увагу дослідників, оскільки лідери - це майбутнє держави. Однак, чи існують моделі «виращування» керівників-лідерів? Як здійснити перетворення лідерського потенціалу в усталені здібності особистості? Чи однаковими способами можна «виращувати» лідерів та лідерок?

Лідерський потенціал - це системне, інтегративне особистісне утворення, що є єдністю інтелектуальних, мотиваційних, емоційно-вольових та професійно-ціннісних якостей. Лідерський потенціал є важливою складовою професійного потенціалу майбутнього керівника, політика. Потенційність вказує на ймовірність, майбутнє особистості та є аспектом її відкритості до становлення та використання в діяльності своїх можливостей. Більшість досліджень виходять з того, що

лідерський потенціал - це універсальне явище і не виокремлюють гендерної специфіки його розвитку.

Основу розуміння розвитку лідерських здібностей складають загально-психологічні закономірності. Зупинимося стисло на їхньому змісті:

- Сензитивність психічного розвитку. У науковій літературі відсутні дані про вікову сензитивність щодо розвитку лідерського потенціалу. Ймовірніше, варто говорити про те, що в кожному віці ефективний розвиток лідерства можливий при опорі на вікові новоутворення: ті процеси, що знаходяться в зоні активного дозрівання. Наприклад, у юності розвиток лідерства не можливий без опори на гіпотетико-дедуктивне мислення, рефлексію та «Я-образ».

- Мотивація лідерства. Ядром розвитку лідерського потенціалу є активізація мотивації досягнення, домагання особистістю статусу лідера.

- Лідерський потенціал - це явище динамічне, він формується та проявляється в управлінні групами і має весь час оновлюватися. Досвід лідерства дає людям можливість зрозуміти власні порівняно слабкі та сильні сторони.

- Розвиток лідерського потенціалу неможливий без залучення вольових зусиль особистості і прагнення щодо набуття знань, умінь та якостей, потрібних для управління людьми;

- Для формування лідерства необхідні такі умови, які сприяють вияву активності, ініціативи, співробітництва. Тому лідер потребує освіти з акцентом на гуманітарні науки, які закладають широку основу для формування світогляду та самовизначення особистості.

Програми розвитку лідерського потенціалу жінок. На кінець минулого століття великі компанії частіше почали звертатися до програм розвитку лідерських якостей, розроблених спеціально для жінок у відповідь на запит, щоб найбільш здатні співробітники реалізовували свій потенціал (Уойег, 2001). Для того, щоб задовольнити зростаючий попит на лідерів, топ бізнес-школи таких університетів, як Гарвард, Стенфорд, INSEAD, а також такі установи, як Центр творчого лідерства і Сіммонська школа менеджменту, першими розробили жіночі програми розвитку лідерських якостей у 1970-х і 1980-х роках, створили нову нішу в жіночій освіті.

Однак, як показує їх аналіз, «ранні» педагогічні підходи до навчання не могли відповісти на запити практики, оскільки не мали цілісної, теоретично обґрунтованої і дієвої бази. Ці програми використовували зазвичай два підходи:

- 1) підхід «додайте жінок і перемішайте», що забезпечував навчання як для жінок, так і для чоловіків за однаковими програмами. Такий підхід передбачав, що потрібно просто створити квоти для представництва жінок, а стать не має значення для розвитку лідерства.

- 2) підхід «виправте жінок», що потребував спеціальних програм для жінок. Ці програми виходили з того, що стать має велике значення, але акцентували дефіцитарність жінок у сфері лідерства. Оскільки жіноча соціалізація не дозволяє успішно конкурувати в світі чоловіків, жінок навчали навичкам, які їх колегам-чоловікам дісталися як щось само собою зрозуміле (проактивність, ініціатива, домінування).

Незважаючи на те, що обидва підходи можуть формувати певні корисні навички і тактики, вони неадекватно описують організаційні реалії, з якими

стикаються жінки, і не можуть сприяти формуванню стійкого потенціалу до керівництва.

Третій тип програми не просто враховує значущість статі, але намагається віднайти сильні сторони жіночої соціалізації. До третього типу програм відноситься модель Рікетс, яка передбачає розвиток лідерства жінок у процесі вирішення двох основних взаємопов'язаних завдань: інтерналізація особистості лідера; розвиток підвищеного почуття мети (постановка мети на основі усвідомлених цінностей).

Побудова й інтерналізація лідерської особистості займає центральне місце в процесі становлення лідера, з погляду сучасних теорій. Інтерналізація особистості лідера забезпечує відчуття лідера в собі, також можливість бути сприйнятим іншими в якості лідера. Оскільки жінкам пропонуються чоловічі взірці лідерської особистості, які входять у суперечність зі стандартами жіночності, засвоєними в процесі ранньої соціалізації, інтерналізація моделі лідера для них є ускладненою. Коли жінка проявляється як лідер, інші підтримують її в цій активності або протидіють цьому, допомагають або перешкоджають подальшому укріпленню її в цій ролі. Отже, потенційна лідерка накопичує досвід і формує власне відчуття лідера, а також отримує зворотний зв'язок про готовність або неготовність прийняти на себе роль лідера. Підтвердження своєї власної точки зору в якості лідера зміцнює впевненість у собі, підвищує мотивацію до керівництва і пошуку нових можливостей для вираження лідерських якостей. У міру того, як можливості і потенціал для здійснення керівництва ростуть, зростає також ймовірність колективного схвалення від організації, наприклад, присвоєння нових керівних посад. Визнання і підтвердження підсилюють самоідентифікацію жінки як лідера, що, в свою чергу, активізує пошук нових можливостей, зростання і подібне. Інтерналізація особистості лідера допомагає підтримувати рівень інтересу і сили духу, які необхідні для розробки і застосування складних навичок лідерства та взяття на себе ризиків експериментування з незнайомими аспектами управління людьми. У цій «позитивній спіралі» особистість рухається від лідерського потенціалу до централізованого і яскраво вираженого, заснованого на фактичних досягненнях лідерства. З негативного боку невдача в спробі отримання нагороди за свої лідерські спроби зменшує впевненість у собі, а також мотивацію пошуку можливості для розвитку, експериментування і взяття на себе нових ролей, тим самим послаблює самоідентифікацію як керівника.

Дослідження кар'єрних орієнтацій магістрантом

Наші дослідження показали, що 90% магістранток різних спеціальностей привабливою перспективою в кар'єрі вважають інтеграцію зусиль людей, управління ними. Для 67% досліджених дівчат кар'єрна орієнтація «менеджмент» є провідною, тобто управління людьми становить смисл їх професійного майбутнього. Однак тільки одна з десяти добре усвідомлює цінність для себе кар'єри менеджера та раціонально підходить до її планування, узгодження з планами на сім'ю. Більшість, говорячи про життєві плани дальністю в 10 років, бачить себе в колі родини та в ролі рядових працівників. Отже, дівчата, орієнтовані на менеджмент, несвідомо відкидають значущу цінність у кар'єрі на користь сім'ї, керуючись стереотипами. Спеціальні програми розвитку лідерства для дівчат мають метою підтримати їх свідоме життєве та професійне самовизначення

Особистість лідера пов'язана, за Рікетс, з «почуттям мети», яке спирається на усвідомлені цінності особистості та орієнтацію на розвиток соціальних систем. Для жінок-лідерок важливо підтримувати ті цілі, які узгоджуються з їх особистими цінностями, має значення визначеність жінки в системі життєвих пріоритетів «кар'єра-сім'я». Підвищене «почуття мети» дозволяє виходити за межі своєї зони комфорту, зміщує увагу від того, що є, до того, що можна досягти, і дає їм вагомі підстави для подолання своїх страхів і невпевненості. Коли ж керівники стають надмірно зосередженими на спробах бути сприйнятими оточенням заради кар'єри, вони стають не в змозі вийти за межі своєї зони комфорту і втрачають зв'язок зі своїми основними цінностями. Лідери, якими рухають страхи і невпевненість, надихають на те ж саме інших.

Ще один підхід, що враховує специфіку жіночої соціалізації і ті виклики, які очікують жінку в кар'єрі та лідерстві, належить Кілінські та Андерсон (Кеїпзку, Апбегзоп, 2015). їхня програма розвитку лідерства для жінок має на меті допомогти молодим жінкам усвідомити свої дійсні кар'єрні орієнтації та інтереси, відкрити покликання, розвинути автономію, розширити повноваження з прийняття рішень у безпечному просторі. На їх погляд, стійкий потенціал жінок до керівництва (лідерства) може бути сформованим, якщо: 1) допомогти усвідомити жінкам значущість для себе лідерства в кар'єрі; 2) познайомити з традиційними та нетрадиційними моделями лідерства; 3) розвинути відчуття «Я- лідер» через ідентифікацію з еталонами жіночого лідерства; 4) сприяти розвитку відчуття успіху, як лідера, та критичній оцінці гендерних стереотипів та упередженостей.

Висновки

1. Менеджмент і політика є тією сферою для жінок, де існує «скляна стеля». Коли усунуті законодавчі перешкоди, така стеля обмежує ріст жінок у владі та менеджменті непомітно. Її утворюють приховані соціальні обмеження, які існують на рівні стереотипів та упередженостей.

2. Гендерні аспекти лідерства почали вивчатися з 90-х років минулого століття. Сучасні дослідження гендерних аспектів лідерства реалізуються в таких основних напрямках: дослідження поведінки лідера залежно від статі; 2) дослідження гендерної ідентичності лідера; 3) крос-культурні дослідження гендерних аспектів лідерства; 4) дослідження особистості лідерів різної статі та їх соціального сприймання; 5) дослідження психологічних перешкод для лідерства жінок.

3. Гендер як ключовий чинник пояснення лідерства виступає у гендерних теоріях лідерства, до яких відноситься концепція «гендерного потоку», теорія гендерного відбору лідерів, концепція токенизму, статусна теорія, теорія рольової конгруентності. Остання доводить, що конгруентність жіночої та лідерської ролі може привести до кращого сприйняття та результативності. Лідерство, яке втілює ідею конгруентності, називається трансформаційним. Воно пов'язане з індивідуальним підходом, турботою про розвиток, мотивацію, увагою до потреб інших. Трансформаційне лідерство має елементи жіночого лідерства, хоча його називають частіше андрогінним. Люди з андрогінними якостями більш схильні до трансформації. До того ж жінки частіше сприймаються як трансформаційні лідери, ніж чоловіки.

4. Лідерський потенціал жінок принципово не співпадає із змістом

лідерського потенціалу чоловіків, оскільки не збігаються організаційні та кар'єрні виклики. Більшість підходів до навчання лідерству жінок не враховують такої специфіки або виходять з концепції жіночих дефіцитів у лідерстві. Стійкий потенціал жінок до лідерства може бути сформованим, якщо допомогти жінкам усвідомити значущість для себе лідерства в кар'єрі; познайомити з традиційними та нетрадиційними моделями лідерства; розвинути відчуття «Я- лідер» через ідентифікацію з еталонами жіночого лідерства; сприяти критичній оцінці гендерних стереотипів та упередженостей.

Ключові поняття: «скляна стеля», трансформаційне лідерство, лідерський потенціал, гендерний потік, токени, гендерний менеджмент, інтерналізація особистості лідера, інграціяція.

Лекція 11.

Психологія гендерного насильства

ПЛАН

11.1. Поняття гендерного насильства

11.2. Різновиди гендерного насильства

11.3. Чинники насильства щодо жінок

11.4. Наслідки насильства щодо жінок та їх психологічна корекція

У той день, коли жінка зможе любити завдяки своїй силі, а не завдяки слабкості, коли вона буде любити не для того, щоб бігти від себе, а для того, щоб себе знайти, не для того, щоб відректися від себе, а для того, щоб себе утвердити, - у той день любов стане для неї, як і для чоловіка, не смертельною небезпекою, а джерелом життя (Симона де Бовуар «Друга стаття»).

Насильство є багатоаспектною проблемою - юридичною, медичною, психологічною та соціальною. Даний розділ висвітлює причини поширеності гендерного насильства в наш час, його різновиди, форми та психологічні наслідки. Фокусом нашої уваги буде насильство саме щодо жінок, як вразливої до насильства категорії. Ми розглянемо чинники насильства стосовно жінок та віктимізацію жінок у нашому суспільстві.

Матеріали розділу переконують Вас, що насильство, вчинене проти жінок, обумовлює складні порушення на фізичному, психоемоційному, когнітивному, особистісному та поведінковому рівнях. Ви зможете ознайомитися з картиною наслідків психологічного, фізичного та сексуального насильства, які виявляються через схожі реакції та симптоми і мають певну специфіку. При всіх типах насильства у жінки може виникнути відстрочена тривожна реакція на травму - посттравматичний стресовий розлад.

Основна мета роботи психолога з жертвами насильства - це зменшення та ліквідація наслідків травматичних переживань. Наслідки насильства, не будучи скорегованими, відбиваються на майбутньому жінки, її життєвому сценарії, характері взаємин та процесі соціалізації. Саме тому більшість жінок-жертв потребують специфічної психологічної допомоги, навіть якщо ситуації насильства залишилися в минулому.

Безумовно, не політолог, вчитель чи соціолог має здійснювати корекцію наслідків насильства - це завдання для спеціально підготовлених до роботи з

психологічною травмою психологів та психотерапевтів. Фахівець повинен орієнтуватися в проблемі і можливостях різних підходів та сучасних методах консультування та психотерапії, щоб своєчасно й усвідомлено рекомендувати жінці та її оточенню звернутися за допомогою до відповідного спеціаліста.

11.1. Поняття гендерного насильства

Проблематика насильства привертає увагу вчених з кінця минулого століття і є міждисциплінарною: досліджується в річищі багатьох соціальних наук. Її актуалізацію пов'язують із загостренням конфліктів на світовій арені та усвідомленням їх невідворотних наслідків. Проблема насильства для України є особливо актуальною, оскільки ми знаходимося в стані війни, а за час військових дій вже втрачено більше ніж 12 тисяч життів. На сьогодні ми маємо тисячі

Насильство - це такий характер стосунків між людьми, що виявляє ставлення однієї людини до іншої як засобу задоволення власних потреб, нехтування потребами іншої людини аж до зловживання нею.

Гендерне насильство - це механізм відтворення гендерної системи, побудованої на домінуванні чоловіків над жінками та біполярності гендерів.

постраждалих як фізично, так і психологічно від військового конфлікту.

Сучасні підходи розглядають *насилля* здебільшого крізь призму політичного функціонування влади та у контексті лінгвістичних реалій культури. Психологічні аспекти насильства вивчалися в різних аспектах такими психологами, як Д.Левінсон, Дж.Кобрін, Д.Фінкелхорн, Д.Іваніск, К.Брон, Р.Ленг, А.Міллер та ін. Однак дотепер у

вітчизняній науці не склався повноцінний термінологічний апарат у цій сфері знань. В англomовній літературі основні узагальнюючі терміни в цій сфері – це «violence», «abuse» та «neglect». Перше позначає крайню форму жорстокості стосовно іншого, «abuse» позначає форми насильства, що пов'язані із зловживанням людиною, використанням людини мимо її волі і нанесенням їй різноманітної шкоди (тобто образа, зневаження, картання, лайка, експлуатація, розбещення, жорстоке поводження), а «neglect» – більш приховані форми насильства: занедбання, нехтування, зневаження, ігнорування, забування, відсутність турботи. Спектр психологічного насильства включає:

Гендерне насильство в контексті війни в Україні

За даними 22-ї доповіді моніторингової місії ООН з прав людини, через російську агресію з 2014 року загинули понад 10 220 українців. Серед них - 2335 українських військовослужбовців (включаючи трьох жінок).

З початку війни на сході втрати за весь період конфлікту серед мирного населення склали щонайменше 2725 осіб: 1568 чоловіків, 961 жінка, 93 хлопчики, 47 дівчаток та 56 дорослих невідомої статі.

а)

активний аспект психологічного насильства - психологічні впливи агресивного характеру (погрози, приниження, картання, зневаження, знущання, висміювання надмірні вимоги, надмірна критика, брехня, ізоляція, заборона на певну поведінку та переживання, негативне оцінювання, фрустрація основних потреб тощо), умисні дії (різною мірою усвідомлені), спрямовані використання іншого для отримання певних вигод (психологічних, фінансових, соціальних тощо);

б) інтерактивний аспект психологічного насильства - характер психологічної взаємодії (на одному полюсі домінантність, непередбачуваність, афективність, а на

іншому невпевненість, безпорадність та самоприпинення);

в) пасивний аспект психологічного насильства це психологічні ефекти впливів, названих вище (втрата довіри до себе та світу, дифузна самоідентичність, полезалежний когнітивний стиль, зовнішній локус контролю, тривожність, поступливість, комунікативна некомпетентність та відстороненість, низька самооцінка, затримка фізичного та психічного розвитку, депресія, різні форми залежності, психосоматичні розлади тощо).

Використовуючи таку диференціацію, ми можемо розглядати **насильство як деструктивну інтерперсональну форму взаємодії**, яка обумовлює негативні зміни в особистості всіх учасників. З одного боку, проявляється у зловживаннях та «перпитрейтеризації» (від англійського perpetrator - злочинець), а з іншого, невротизації та «віктимізації» (від англійського victim - жертва).

Отже, зазвичай використовуваний термін «насильство» позначає тільки крайній ступінь вияву нанесення шкоди, який пов'язаний із застосуванням фізичного насильства, тоді як насильство має широкий діапазон варіацій, різну інтенсивність та рівні прояву. З психологічного погляду, **насильство** - це не просто знищення іншого чи нанесення йому фізичної або психологічної шкоди, а **особливий тип стосунків між людьми**. Він характеризується тим, одна людина ставиться до іншої як до засобу задоволення власних потреб. Вона знецінює, нехтує потребами іншої людини аж до зловживання нею, тобто діє всупереч з волею людини.

Очевидно, що насильство, де і коли б воно не відбувалося (мир чи війна), не є гендерно нейтральним явищем, тому важливо відділяти його гендерний аспект та здійснювати гендерний аналіз на різних рівнях, зокрема і на психологічному. Самі гендерні стосунки потребують від дослідників пильної уваги в аспекті насильства, оскільки гендерні стосунки пронизують усі сфери нашого життя і є напруженими за природою.

Гендерне насильство стало вивчатися в 70-х роках у соціальних науках завдяки феміністичній критиці та рухам, які зробили це явище із замовчуваного «видимим» та акцентували увагу на ролі соціуму в його походженні. Хотілось бивідмити внесок у розробку цієї проблеми в Україні Н.Аніщук, Г.Гриценко, С.Іванченко, М. Маєрчик, О.Плахотнік, О.Савчук та ін.

Гендерне насильство вирізняється з-поміж інших форм тим, що його мішенню є людина як представник певної гендерної групи. Відповідно до такого розуміння, гендерним слід вважати насильство чоловіків стосовно як жінок, так і інших чоловіків, а також насильство жінок проти чоловіків та інших жінок. Статистичні дані свідчать, що чоловіки частіше є агентами агресивних дій, ніж жінки, водночас, самі частіше страждають від агресії. Війни, кримінальні епізоди, вуличне хуліганство та інше забирають із життя багатьох чоловіків або травмують їх тіло та психіку. При такому широкому визначенні поняття гендерного насильства суттєво розмивається.

У більш вузькому розумінні гендерне насильство ототожнюють з насильством щодо жінок. Думається, що не варто лукавити, та визнати, що насильство жінок стосовно чоловіків теж має місце, але поширене значно менше. А от жіноча гендерна роль «пасивної» і «слабкої» статі, гендерна нерівність, нерівні можливості на ринку праці тощо роблять жінок групою, вразливішою до

насильства.

При визначенні гендерного насильства на ґрунті гендерного підходу, насамперед, має значення нерівність владних відносин між чоловіками та жінками. Важливою рисою для характеристики сутності явища гендерного насильства є відтворення системи, побудованої на домінуванні та підпорядкуванні одних груп людей іншими. Тому гендерне насильство ми можемо розуміти як механізм встановлення гендерних режимів на основі структурної гендерної нерівності. Традиційний» гендерний порядок та його відтворення обумовлює два типи проблем, які легітимізують агресію та насильство на підставі гендеру.

Перший тип проблем викликаний непорушністю гендерного поділу статей, який впливає з «біології і природи». Ця установка наказує людям і їхнім тілам бути або чоловіком, або жінкою з усіма правилами щодо поведінки, бажань, цілей і йод. Тіло повинне легітимізувати нашу гендерну ідентичність, саме воно має бути тим, що підтверджує відповідність загальноприйнятим рамкам. Цим завданням слугують, наприклад, «конкурси краси», які проводяться на різних соціальних рівнях та різних установах. Ці конкурси усталюють уявлення про те, що означає бути «жінкою, в чийй ідентичності не сумніваються». Непорушні норми також торкаються поведінки чоловіка, який «має заробляти гроші для родини», «бути головним», «сильним» або жінки, яка має «в усьому підтримувати чоловіка», «турбуватися», «толерувати» та інше. Тож «непорушність» традиційних норм провокує агресію до людей, котрі не вписуються в межі нормативної моделі. Наприклад, такий гендерний неформат, як трансгендерні люди, постійно стикається з негативним ставленням до себе в соціумі і різними варіантами насильства.

Феміністичне мистецтво проти насильства

Японська мисткиня Йоко Оно написала на своїй сторінці у Фейсбуці: «Жінки різного віку, з усіх куточків світу: запрошую вас надіслати свідчення шкоди, заподіяної вам за те, що ви народилися жінками (будь-якої мовою, у будь- яких виразах, без обмеження в кількості слів), і надіслати його на електронну пошту проекту. До листа необхідно долучити фотографію своїх очей. Листи і фотографії були об'єднані у інсталяції «Відродження». Відкриття проекту відбулося 7 вересня 2016 року у Міському художньому музеї Рейк'явіка.

Другий тип проблем викликаний наявністю гендерних ієрархій «домінування-підпорядкування». Це означає, що насильство по відношенню до жінок, що порушують гендерну установку підпорядкування, соціально легітимізується і не засуджується, до того ж вина покладається, в першу чергу, на жінку. Хворобливе прагнення чоловіків відповідати штучному еталону мужності, демонстрація гіпермаскулінності породжують нові форми «ринкової маскулінності», в основі яких лежить феномен насильства: торгівля жінками, проституція, порнографія та ін. (Данилова, 2003).

Отже, гендерне насильство невіддільне від нормативного тиску гендерних очікувань та ієрархічної організації стосунків між жінкою та чоловіком. Кожен з нас привчається жити за гендерними нормами та оцінювати поведінку інших за відповідністю до них, як наслідок, ми самі стаємо елементом соціального контролю і тиску.

11.2. Різновиди гендерного насильства

Для розуміння виявів гендерного насильства важлива орієнтація в його різновидах. У психологічній літературі насильство класифікується за декількома параметрами:

- явне чи приховане - у залежності від стратегії поведінки кривдника (гендерне насильство переважно набуває прихованих форм «приватного» насильства, є непомітним для загалу);
- таке, що відбувається тепер або є фактом минулого (оскільки факт насильства жінками часто замовчується, то психологи мають справу з ним як фактом минулого, який знижує якість життя жінки у теперішньому);
- одиничне чи множинне, що триває роками (зазвичай гендерне насильство є тривалим, оскільки вплетене в певний характер стосунків);
- за місцем спричинення насильства та оточенням: дома з боку родичів, на роботі з боку колег чи керівника, на вулиці - з боку незнайомих.
- за соціальним статусом постраждалих: насильство над дітьми, жінками, літніми людьми, як найбільш незахищеними групами.

Найбільшого поширення набула емпірична класифікація форм насильства, згідно з якою варто виокремлювати фізичне, сексуальне та психологічне насильство.

Фізичне насильство - умисне маніпулювання тілом людини як об'єктом, що призводить до фізичних пошкоджень різної тяжкості. До фізичного насильства відносяться не лише вбивство, побої, але й обмеження у сні, їжі, змушення до вживання алкоголю та наркотиків. В Україні правоохоронці найбільшою мірою ідентифікують саме фізичне насильство. Згідно з опитуванням громадської думки «Права людини в Україні» 2009-2010, 21 % українців стикалися з фізичним насильством (побиття, замикання, зв'язування, примушування стояти нерухомо).

Сексуальне насильство - умисне маніпулювання тілом людини як сексуальним об'єктом, змушення до сексуальних дій з метою отримання сексуального задоволення або іншої вигоди. До сексуального насильства відноситься не лише сексуальне розбещення (дотики, маніпулювання статевими органами, статевий акт), але й утягування до порнобізнесу та проституції. Особлива увага звертається правоохоронцями, психологами, соціальними працівниками на сексуальне насильство щодо жінок з боку інтимного партнера ((intimate partner and sexual violence against women), оскільки таке насильство потрапляє у зону невидимого насильства.

Психологічне насильство (поведінкове, інтелектуальне, емоційне тощо) - умисне маніпулювання людиною як об'єктом, ігнорування її суб'єктивних характеристик (свободи, достоїнства, прав тощо), що руйнує стосунки прихильності між людьми, або, навпаки, таке що фіксує ці стосунки і призводить до різних деформацій та порушень психічного (поведінкового, інтелектуального, емоційного, вольового, комунікативного та особистісного) розвитку.

Жертва гендерного насильства часто страждає від декількох форм насильства водночас. Наприклад, жінки-жертви сексуального насильства часто переживають разом фізичне насильство (побої, голодування тощо) та психологічне (погрози вбити, покалічити, висміювання). Російський психолог А.Б.Орлов наступним чином встановлює співвідношення даних форм насильства: за своїм обсягом поняття «сексуальне насильство» менше, ніж «фізичне насильство», поняття «фізичне

наси́льство» менше, ніж поняття «психологічне насильство». Саме психологічне насильство руйнує «межі Я» жінки, формує залежну особистісну організацію і, як наслідок, створює психологічний базис «перцептивної» готовності жінки до інших форм зловживань нею, зокрема фізичного та сексуального насильства (Орлов, 2000). Отже, розгляд генези даних форм насильства показує, що «ядром» насильства щодо жінок є психологічне насильство, на основі якого виникають фізичне та сексуальне насильство.

Існують також приклади гендерного насильства, які пояснюються культурою, традиціями і звичаями, наприклад, ранні або дитячі (часто примусові) шлюби, обрізання жіночих статевих органів, убивство честі. Певні типи гендерного насильства можуть бути як з боку партнера, так і з боку держави, як-от примусовий аборт чи примусова стерилізація. Всесвітня організація охорони здоров'я розробила класифікацію видів насильства відповідно до життєвого циклу жінки (див. табл.11.1).

Таблиця 11.1.

Типи насильства відповідно до віку жінок (класифікація ВООЗ)

№	Віковий	Типи насильства
1	До народження	Селективні за статтю аборти
2	Дитинство	Жіноче дітовбивство; фізичне, сексуальне і психологічне насильство
3	Дівочтво	Дитячий шлюб; обрізання жіночих статевих органів; фізичне, сексуальне і психологічне насильство; інцест; дитяча проституція і порнографія
4	Підлітковий вік і повноліття	Насильство в процесі залицяння і зустрічей (наприклад, зґвалтування від інтимного партнера, обливання кислотою); сексуальні стосунки через економічну необхідність; інцест; зґвалтування; сексуальні домагання; примус до проституції і порнографії; торгівля жінками; примусовий секс у шлюбі; насильство з боку партнера; вбивство з боку партнера; психологічне насильство; зловживання жінками з інвалідністю; примусова вагітність
5	Літній вік	Примусове «самогубство» або вбивство вдів з економічних причин; сексуальне, фізичне і психологічне насильство

Часто форми насильства щодо жінок представляються у формі «клаптикової ковдри», наприклад, Л. Кобилянська та Т. Мельник (2005) виділяють наступні основні прояви гендерного насильства: фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство, яке виявляється у родинних стосунках; фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство, яке має місце у суспільстві; фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство, яке відбувається з боку держави або при нехтуванні зобов'язань державою; насильство, пов'язане з порушенням прав жінок у зонах збройних конфліктів; загроза насильства для осіб окремих груп, як-от: жінки національних меншин, біженки, мігрантки, жінки похилого віку, жінки-репатріантки тощо. Найпоширенішими видами гендерного насильства у світі вважаються зґвалтування, домашнє насильство, проституція, секс-торгівля, сексуальні домагання.

Статистика служб екстреної допомоги свідчить, що у 80% випадків звернень жінок йде мова про домашнє насильство (йошезгіс уіоіепсе) або, мовою

українського законодавства, насильство в сім'ї. Оскільки воно реалізується у приватному просторі, його погано розпізнають та карають органи правосуддя, через це воно є складним для протидії.

Означена проблема надзвичайно важлива передусім тому, що насильство й жорстокість у сім'ї руйнують особистість як жертви, так і насильника, вони руйнують саму соціальну інституцію, часто є причинами злочинності в суспільстві.

В умовах збройного конфлікту, який сам по собі є насильством, відбувається поширення домашнього насильства не тільки на території конфлікту, а й по всій країні: через стрес, викликаний війною, тривогу і психологічний стан демобілізованих учасників бойових дій після повернення їх з війни. Про можливий зв'язок між збройним конфліктом та випадками домашнього та гендерно-обумовленого насильства згадується і в доповіді Управління Верховного комісара з прав людини за березень 2014 року по січень 2017 року «Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом в Україні». Зокрема, в доповіді зазначено, що дослідження свідчать, що конфлікт може призводити до підвищення рівня домашнього насильства у зв'язку з припиненням надання послуг і руйнуванням механізмів перенаправлення, підвищенням терпимості до насильства у суспільстві, полегшенням доступу до зброї та посттравматичними стресовими розладами серед учасників бойових дій.

Офіційні дані щодо домашнього насильства в Україні

– *Впродовж року до органів правопорядку звертається близько 165 тис жінок (реальна кількість жертв домашнього насильства, за оцінками, в'ятеро більша).*

– *Майже 70% жінок піддаються різним формам знущань і принижень.*

– *Щороку в Україні від побойів чоловіків гине 1,5 тис жінок.*

– *Щороку свідками і жертвами домашнього насильства стають 3 млн. дітей.*

– *Діти скривджених матерів у шість разів частіше намагаються накласти на себе руки. 50% з них схильні до зловживань наркотиками і алкоголем.*

– *Майже 100% матерів, які зазнали насильства, народили хворих дітей (переважно з неврозами, заїканням, енурезами, церебральним паралічем, порушенням психіки).*

– *Домашнє насильство в Україні - причина 100 тис днів госпіталізації, 30 тис звернень до відділів травматології, 40 тис викликів лікарів.*

– *23% тяжких насильницьких злочинів відбуваються в родинях.*

Дані озвучені в парламенті Іриною Луценко у 2018 році.

Достовірної статистики з цього приводу бракує, проте служби, які надають послуги жертвам насильства, з початку конфлікту реєструють зростання випадків насильства щодо жінок, що можуть бути пов'язані саме з війною. Їх основою є такі ситуації: протилежні політичні погляди членів сім'ї, які можуть призводити до фізичного або психологічного насильства; ситуації, коли чоловіки забороняють своїм жінкам виїжджати за межі території, що контролюється озброєними групами; випадки домашнього насильства у сім'ях демобілізованих військовослужбовців.

Гендерне насильство через латентний характер (локалізований переважно у

приватній сфері) є складним для виявлення та подолання. Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та про боротьбу з цими явищами (так звана Стамбульська конвенція) було ухвалено 2011 року, Україна підписала її 7 листопада 2011 року, але досі не ратифікувала. Конвенція пропонує комплексно підходити до боротьби з насильством. Вона визнає структурний характер насильства щодо жінок і те, що воно є виявом історично нерівного співвідношення сил між чоловіками й жінками. Відповідно, долати насильство щодо жінок слід у ширшому контексті досягнення юридичної і фактичної гендерної рівності. Конвенція передбачає різні форми протидії гендерно зумовленому насильству, зокрема: допомога у скаргах, притулки, куди жертва насильства може піти від насильника на перший час, телефонні лінії допомоги, захист і підтримка дітей-свідків. У кожному притулку має працювати психотерапевт, який пройшов спеціалізовану підготовку для роботи з травмами, а також працює у феміністській парадигмі

Законодавча база боротьби з насильством щодо жінок

Гендерне насильство є грубим порушенням прав людини. На протидію йому спрямовано багато міжнародних документів: Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, або Стамбульська конвенція (2011);

Декларація ООН про викорінення насильства проти жінок (1993);

Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.) та інші. У багатьох випадках гендерне насильство є порушенням українського законодавства, може кваліфікуватись як адміністративне правопорушення або кримінальний злочин. На протидію гендерному насильству спрямовані такі Закони України: «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2018), «Про попередження насильства в сім'ї» (2001), «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», окремі статті Кримінального кодексу України та Кодексу про адміністративні правопорушення України.

Найголовнішими напрямками громадської боротьби з насильством є:

- подолання стереотипів, сексизму, мізогінії; громадські кампанії, робота зі ЗМІ та з органами влади; навчання (лекції, семінари, тренінги) для зацікавлених органів влади і діячів громадянського суспільства;
- подолання ієрархій у суспільстві, увага до перетинів різних форм дискримінації;
- сексуальна просвіта, розвиток культури згоди в сексуальних стосунках; нетолерантність до насильства та обвинувачення жертв насильства, делікатна взаємодія з останніми.

За останнє десятиліття проблематика насильства по відношенню до жінок, зокрема домашнього насильства, стала більш озвученою в Україні. Важлива роль в означених процесах належить інформаційно-просвітницькій роботі. З метою висвітлення проблеми гендерного насильства як порушення прав людини, поглиблення розуміння та обізнаності стосовно всіх форм насильства, створення простору, вільного від гендерного насильства, щорічно з 25 листопада по 10 грудня проводиться Всесвітня кампанія «16 днів проти гендерного насильства». Проблеми насильства щодо жінок було присвячено окремий номер гендерного журналу «Я» (2007), діє масовий онлайн-курс «гендерне насильство». З 2008 р. важливого значення в контексті подолання гендерного насильства набуває підготовка фахівців, вільних від гендерних упереджень і дискримінаційних практик. Важливу

роль виконують різні організації, які займаються питаннями допомоги жінкам-жертвам домашнього насильства: «Ла Страда - Україна», «Розрада», «Прогресивні жінки» та ін.

Найбільшою проблемою залишається те, що домашнє насильство серед широкого загалу все ще бачиться «надуманим» і вимагає доказів його існування. При цьому кожен аргумент впирається в логіку «жінка сама спровокувала». Поєднуючись з відсутністю дієвих правових механізмів, установками на «традиційні цінності», дана проблема знаходиться тільки на початку свого вирішення.

11.3. Чинники насильства щодо жінок

У психологічній науці існує декілька моделей насильства:

- соціальні моделі (пояснюють насильство зовнішніми чинниками та умовами, як то соціально-економічні, правові, культуральні, освітні тощо);
- психосоціальні моделі, що намагаються інтегрувати психологічні та соціальні чинники; у даних моделях чинники насильства поділяються на структурні (структура переваг та цінностей малої групи, ієрархія влади, наявність підструктур та проникність меж), ситуативні та комунікативні;
- патопсихологічна модель, що центрована на схильності до насильства певної групи людей (патологічні патерни поведінки, акцентуації та психопатії характеру тощо).

Феміністичний та неофеміністичний підходи акцентуються на структурному рівні детермінації насильства, іншими словами, соціально- культурних чинниках. Проблема насильства щодо жінок пов'язується переважно з дослідженнями *патріархального типу культури, культури сексуального насильства та культури насильства в цілому*.

Психологічний аналіз *патріархату*, проведений О. Даниловою, приводить її до визначення насильства як практики соціального нормування, інформаційного тиску і примусу з метою збереження влади і контролю (Данилова, 2003). Завдяки цим практикам патріархальна ідеологія продовжує себе і виявляється через розповсюдженість випадків дискримінації за гендерною ознакою. Укорінені в суспільній свідомості установки щодо непорушності гендерних ієрархій, а також табу на будь-які варіації щодо гендерної ідентичності обумовлюють інтолерантність до жінок та чоловіків, які відхиляються у своїх тілесних формах («товста», «хлюпик» та ін.) та поведінці від норми гендеру («стара діва», «лузер»), а також до представників ЛГБТ спільнот. Те ж походження має прагнення чоловіків закріпити свою першість, ствердити свою силу, проявити гіпермаскулінність через вияви насильства. Отже, насильство стосовно жінок стає лише одним із елементів «тріади чоловічого насильства» - насильство чоловіків щодо жінок, чоловіків щодо чоловіків та щодо себе.

Ще одним аспектом пояснення соціальної детермінації насильства щодо жінок є дослідження культури зґвалтування. У фемінізмі культура зґвалтування визначається найважливішою причиною гендерно забарвленого насильства. Термін «культура зґвалтування» з'явився у 1970-х роках, зокрема, його використано в назві документального фільму 1975 року про зґвалтування у в'язницях як частину ширшого контексту. Також термін «культура, що підтримує

згвалтування» вжила Сьюзен Браунміллер у праці «Проти нашої волі: чоловіки, жінки та згвалтування». Із цього зрештою виросла окрема концепція, яка здобула широку популярність у феміністському русі.

Концепція культури згвалтування розглядає сексуальне насильство як частину великої культури, яка нормалізує і раціоналізує насильство. Йдеться про зняття відповідальності з того, хто вчинив акт насильства, та перекладання її на жертву. Культура згвалтування будується на ієрархії, де чоловік посідає вище місце, а секс є способом домінувати, встановлювати і стверджувати свою владу.

Секс як спосіб утвердити владу проявляється у різних формах: згвалтуваннях на війні, проституції, в'язничних згвалтуваннях. Згвалтування стає інструментом завойовницьких воєн - як колективна дія, що утверджує власну владу і приналежність до категорії «справжніх чоловіків».

Важлива частина культури згвалтування, що утверджує як норму зведення жінки до предмета, - це об'єктивація жіночого тіла у рекламі. Об'єктивація українською може перекладатися як «опредметнення». Цей термін є потужним інструментом феміністського аналізу завдяки американським феміністкам Андреа Дворкін, Марта Нуссбаум, Катарін МакКіннон, Наомі Вульф. Об'єктивація - процес опредметнення жінок, зведення її до картинки, до абстрактного образу, штучно наділеного характеристиками, які відповідають інтересам чоловіків. Наприклад, «усі жінки люблять секс», «усі жінки люблять сильну руку», «жінкам подобається бути спокушеними», «жінкам подобається нічого не вирішувати», «усі жінки хочуть бути красунями з ідеальними пропорціями і рисами обличчя». Часто тіло зображується частинами (сідниці, губи, тіло, голова якого виходить за межі кадру), ми не бачимо жінку як особистість. Часто в сексистській рекламі є елементи домінування й підкорення, а то й відкрите насильство чоловіка над жінкою. Один із варіантів сексистської реклами - пін-ап, що є явищем попкультури, плакатний жанр, у якому жінку зображують напівоголеною, у сексуалізованих позах. Метою жанру є чоловіче сексуальне і психологічне задоволення.

Згідно з теорією об'єктивації, високий рівень опредметнення жінок у культурі може призводити до самооб'єктивації, і впливати на сприйняття жінкою свого тіла. Жінку-об'єкт характеризує особливе ставлення до себе, як до ресурсу для розваги, задоволення потреб інших, зокрема сексуальних. їм властива недостатня поінформованість про стан свого тіла, гіпертрофована увага до зовнішності, стурбованість, пов'язана з безпекою, соромливість щодо свого тіла. Експериментальні дослідження з високою достовірністю доводять, що самооб'єктивація жінок обумовлює розлади харчової поведінки, депресії, сексуальні дисфункції, неприйняття свого тіла, почуття провини за насильство.

Наслідком культури згвалтування є уявлення про те, що жіноча сексуальність «провокує» сексуальну агресію і жінка відповідальна за сексуальну поведінку чоловіка щодо неї. Жіноче тіло стає предметом, який не належить жінці як особистості, а секс - це щось, що є у жінки, і вона може це дати, а якщо не дає, - можна взяти самому. Культура згвалтування проникає в різні верстви населення і почасти відбивається на системі політичних поглядів.

Загально прийнятим стає те, що жінка має нести відповідальність за можливу сексуальну агресію щодо неї, має стежити, куди і з ким вона ходить, як одягається, що вживає. Під згвалтуванням при цьому мають на увазі лише насильство

стороннім чоловіком, а зґвалтування, яке вчинили знайомий, партнер, старший член родини та інші, залишаються невидимими. Так чоловіки ніби поділяються на дві категорії: «вуличного нападника» та того, котрий «має право».

Жінки теж поділяються на дві категорії - «порядні» і «непорядні». Остання група - це секс-працівниці, щодо яких проблема сексуального насильства не розглядається взагалі.

Культура зґвалтування відбивається у світогляді правоохоронців та медичних працівників, обумовлює їх упередженість щодо жінок-жертв насильства. Часто судовий процес відбувається з епізодами публічного приниження гідності жінки, ігноруються різні типи реагування жертви (зокрема «ступор»), а також проблеми із відтворенням ситуації насильства («все вигадує»). Таке нехтування, у свою чергу, мотивує жінок замовчувати, приховувати **інциденти**, відтак до статистики потрапляє лише частина випадків насильства.

Зі сказаного можна зробити висновок, що культура зґвалтування є виявом загальної культури насильства. У культурі насильства існує специфічне ставлення до жертви й агресора незалежно від різновиду насильства, у ній роль і відповідальність жертви перебільшується, а роль і відповідальність агресора недооцінюється. Гендерне насильство в таких суспільства знижує статус жінок, спонукає їх турбуватися про безпеку, необхідність захисту (Уойапйіз, 2004). Сексистські анекдоти, традиційні гендерні ролі, упередженість щодо зґвалтування, порнографія, ЗМІ, що підсилюють стереотипи щодо чоловіків, як сексуальних та агресивних, а жінок як сексуальних об'єктів та залежних, - усі ці соціальні умови є в полі зору дослідників.

Узагальнюючи аналіз впливу соціальних та культурних умов, які сприяють поширенню насильства щодо жінок, виділимо основні чинники ризику в українських реаліях:

1. Відсутність у суспільній свідомості чіткої оцінки психологічного насильства щодо жінок: приниження, тролінгу, цькування.
2. Демонстрація насильства у засобах масової інформації, об'єктивація жінок у рекламі.
3. Права громадян на недоторканність приватного життя, особисту та сімейну таємницю, що закріплені у Конституції, які не дозволяють своєчасно виявити факт насильства та здійснити втручання.
4. Відсутність ефективної превентивної політики держави.
5. Недостатнє розуміння суспільством насильства щодо жінок як соціальної проблеми
6. Низька правова грамотність населення.
7. Погана поінформованість жінок про свої права.
8. Недосконалість законодавчої бази.

Структура суспільних відносин не позбавляє індивіда свободи волі, і за кожним актом насильства стоїть відповідальність дорослої дієздатної особистості.

Психологічні дослідження за весь час існування цієї науки шукали ключі до розуміння поведінки жертв і агресорів. Із сучасних психологічних теорій слід згадати висновок про те, що поведінка агресора чи жертви може бути подібною і повторюваною.

Леонор Уолкер запропонувала модель циклічного характеру домашнього

насильства, згідно з якою домашнє насильство - це повторюваний цикл дій, що включає 4 фази:

1. Наростання напруги в сім'ї (зростає невдоволення в стосунках, порушується спілкування між членами сім'ї, жертва намагається втихомирити агресора);

2. Насильницький інцидент (відбувається спалах жорстокості вербального, емоційного або фізичного характеру, що супроводжується люттю, суперечками, звинуваченнями, погрозами, залякуванням).

3. Примирення (кривдник приносить вибачення, пояснює причину жорстокості, перекладає провину на жертву, іноді заперечує те, що сталося, або переконує жертву в перебільшенні подій).

4. Спокійний період у відносинах (насильницький інцидент забутий, кривдник прощений, якість відносин між партнерами повертається до першої фази).

З часом кожна фаза стає коротшою, спалахи жорстокості стають частішими і мають більшу загрозу. Жертва не може вирватися з кола і вирішити ситуацію самостійно, для цього їй потрібна допомога спеціаліста.

Дослідження Еріка Берна вказують, що одна з передумов для повторюваності певної ситуації (необов'язково насильницької) - сценарна поведінка, тобто така, що відтворюється за одним сценарієм із різними людьми. Знання про цю відтворюваність принесло у психотерапію можливість для клієнта вийти зі сценарію і сформувані нові, конструктивніші способи поведінки.

Цю концепцію розвиває далі концепція трикутника Капмана - психологічна і соціальна модель взаємодії людей, яка передбачає, що в системі стосунків є три ролі: «жертва», «переслідувач» і «свідок», - і вони динамічно змінюють одна одну (про це детальніше далі). Реакція свідка може допомагати постраждалому, шкодити йому або бути байдужою. Кейте Вайнгартен виокремлює два основних виміри у переживанні спостереження насильства: 1) чи усвідомлює людина, що відбувається; 2) чи має вона можливість вплинути на ситуацію. У результаті комбінації цих чинників виокремлюється чотири позиції свідка, кожна з яких задає свій діапазон наслідків для людини, її найближчого оточення та спільноти в цілому:

- 1) свідок, що розуміє ситуацію, і на цій основі здійснює компетентне втручання, - активний ефективний свідок;

- 2) свідок, який прагне втрутитися у ситуацію без достатнього її розуміння, - активний неефективний свідок;

- 3) свідок, який не розуміє того, що відбувається, і залишається байдужим до ситуації насильства, - пасивний свідок;

- 4) свідок, який розуміє ситуацію, але не відчуває сили, щось змінити у ній, - безпомічний свідок, який переживає найбільший стрес від внутрішнього конфлікту.

Роль свідка заслуговує окремої уваги, оскільки кожен із Вас в силу своїх професійних обов'язків чи життєвої ситуації може ставати спостерігачем страждань людини через насильство. Ви, як професіонал, маєте обіймати при цьому першу з названих вище чотирьох позицій. Власне, ця тема одним із завдань ставить підготувати Вас бути компетентним свідком.

Важливо зазначити, що так званий «трикутник насильства» є динамічною

структурою, - ролі у ситуації насильства можуть змінюватися, тобто свідок може ставати жертвою, або жертва перетворюватися на свідка. У новій ситуації насильства потенційна жертва може ставати кривдником або, навпаки, кривдник перетворюватися на жертву.

Серед помітних праць на цю тему слід згадати роботи Джудіт Герман «Психологічна травма та шлях до видужання» і «Батьківсько-дочірній інцест». Вони створені на основі тривалої роботи авторки з жертвами сексуального й сімейного насильства і представляють теорію психологічної травми та практику психотерапії травми з феміністських позицій (Герман, 2015). Психолог Ланді Банкрофт у книжці «Чому він це робить» узагальнює свою роботу з чоловіками, які чинять домашнє насильство. На його думку, проблема полягає передусім у чоловіках, і саме вони відповідальні за припинення насильства в родині. Приниження партнерки, пише Банкрофт, не є результатом динаміки стосунків, і зміна її поведінки чи спроби краще зрозуміти партнера не призводять до змін на краще. Він наполягає, що корегувати в цьому разі потрібно чоловіків, і не їхні емоції, а їхню поведінку та систему цінностей. Із ним погоджується Майкл Кауфман, котрий запроваджує поняття тріади чоловічого насильства як сукупності насильства проти жінок, насильства проти чоловіків та насильства проти самих себе. Кауфман визнає агресію токсичною частиною маскулінності, вбудованою суспільством і вихованням у структуру чоловічої психіки, та пропонує її позбуватися.

Відомою на українських теренах є книга Робін Норвуд «Жінки, які кохають занадто сильно» (Норвуд, 1990) Норвуд визнає поширеність проблеми насильства і вбачає його причини у психології жінки, яка, на її думку, надто залежна від чоловіка, тому важливо змінити їх ставлення до себе як жертви.

Віктимність — потенційна здатність стати жертвою злочинного наміру, коли цього можна було б уникнути.

Жінки, стають жертвами насильства через їхню соціальну віктимізацію та через формування у них навчальної безпорадності. Віктимізація - це процес перетворення особи чи групи осіб на реальну жертву, а також результат такого процесу; віктимізувати означає: перетворити когось на жертву злочину. Віктимність - це така соціально-психологічна сукупність рис особи, що зумовлює високу ймовірність стати об'єктом злочинного посягання. Віктимність має різний рівень вияву: чим вища віктимність особи, тим більша ймовірність того, що вона стане жертвою злочину.

Норми жіночності вимагають від жінок покірності, неагресивності, підкорення, що цілком вписується у модель навченої безпорадності Мартіна Селігмана. Відчуття безпорадності, на його погляд, формується, коли людина не отримує досвіду розв'язання складних життєвих завдань; у неї не сформована потреба у пошуку; вона вважає, що будь-хто може справитися із завданням, але не вона; тривалий час знаходиться в ситуаціях, де не бачить зв'язку між власними діями та їх наслідками.

Отже, з точки зору сучасної психології, насильство щодо жінок стає результатом дії комплексу чинників на рівні індивіда, взаємодії, структурно-динамічних процесів малої групи (наприклад, сім'ї) та суспільства в цілому.

Наявність якогось одного фактору ризику ще не означає появи насильства, а, скоріше, вказує на ймовірність його появи. При цьому наявність сприятливих чинників (соціальні навички, позитивна ідентифікація «Я» тощо) зменшує вплив факторів ризику. З точки зору психології, саме комунікативні чинники («емоційна відчуженість - співзалежність», «нехтування інтересами - гіперопіка») є ключовими, що визначають насильство в малих групах: особливості міжособистісної взаємодії є «інгібітором» або «каталізатором» дії структурних та ситуативних чинників і в останньому випадку призводять до ескалації насильства або «вимушеної спіралі насильства».

11.4. Наслідки насильства щодо жінок та їх психологічна корекція

Незалежно від того, що спричинило насильство та форми його вияву, воно накладає відбиток у вигляді близьких та віддалених наслідків.

До найближчих наслідків відносяться: фізичні травми, місцеві пошкодження, а також нудота, головні болі, крововилив у очні яблука, втрата свідомості, симптоми, що характерні для синдрому струсу. До найближчих наслідків насильства відносяться також гострі психічні порушення у відповідь на будь-які агресивні дії. Ці реакції можуть виявлятися у вигляді збудження, прагнення кудись бігти, сховатися або у вигляді загальмованості, зовнішньої байдужості. Однак в обох випадках жінка переживає сильний страх, тривогу та гнів, можлива важка депресія з почуттям власної неповноцінності.

Серед **віддалених наслідків** насильства виокремлюють різні соматичні захворювання, особистісні та емоційні порушення, соціальні наслідки.

Соматична патологія. Наслідком насильства можуть бути специфічні для конкретного насильства захворювання (фізичне - пошкодження органів та систем, сексуальне - захворювання, що передаються статевим шляхом), а також психосоматичні розлади, що залежать від форми вчиненого насильства (ожиріння, різка втрата ваги, алергійні захворювання, несимптоматичні болі, заїкання тощо).

Емоційні реакції на насильство можуть бути наступними:

1. почуття провини за постійне насильство;
2. почуття відповідальності за скоєне насильство;
3. переживання втрати;
4. амбівалентність почуттів;
5. страх бути покинутим;
6. потреба у надмірній увазі.
7. страх тілесних ушкоджень;
8. сором насильства;
9. страх за майбутнє.

Особистісні зміни внаслідок насильства та нехтування також різноманітні. Найбільш універсальною особистісною реакцією на будь-яке насильство є *низька самооцінка* жінок, що сприяє закріпленню психологічних порушень. Такі жінки переконані, що вони гірші за інших і не заслуговують на повагу та гарне ставлення. Тому більшість із них навіть не протидіють насильству над собою саме із бажання хоч в чомусь бути потрібними. Часто жертви насильства *страждають депресіями* та відрізняються *аутоагресивною* поведінкою. Також усім жертвам насильства властивий *низький самоконтроль* та порушення соціальної поведінки. Жертвам

фізичного насильства більше властива агресивність, руйнівна поведінка на роботі та вдома.

Найтяжчим наслідком насильства є *компульсивне повторне переживання травматичних подій* - несвідомий пошук та потрапляння у ситуації, що подібні до первинного травматичного досвіду. У психологічній літературі описаний феномен «ревіктимізації» - схильності травмованих індивідів потрапляти у ситуації, де вони стають жертвами. Проте, при повторному переживанні травми суб'єкт може виступати не лише в ролі жертви, але і в ролі агресора. Наприклад, дівчата, що стали жертвами сексуального насильства, займаються проституцією, жінки, що були жертвами фізичного насильства, самі стають прихильниками жорсткого виховання власних дітей.

Соціальні наслідки насильства виявляються у нанесенні шкоди для самої жінки та суспільства в цілому. Жінки, що пережили насильство, мають *труднощі з соціалізацією*: у них порушені зв'язки з оточенням, вони можуть шукати вирішення своїх проблем в асоціальному середовищі. Це нерідко пов'язане з їх кримінальною поведінкою, алкогольною та наркотичною залежністю, проституцією та сексуальними девіаціями.

Суспільні втрати внаслідок насильства - це втрата життя в результаті вбивств жінок або їх самогубств, втрата виробничого потенціалу (втрата здоров'я та криміналізація жертв та агресорів) та виховних ресурсів сімей. І насамкінець - це відтворення жорстокості у суспільстві, оскільки внаслідок вище описаного феномену «повторного переживання травмуючих подій» жертви в минулому самі часто стають насильниками стосовно слабших.

Отже, насильство має широкий спектр близьких та віддалених наслідків, які фіксуються на соматичному, психоемоційному, когнітивному, особистісному та поведінковому рівні, і відбиваються на сьогоденні та майбутньому жінки, її життєвому сценарії, характері взаємин. Саме тому більшість жінок-жертв потребують спеціальної психологічної допомоги, навіть якщо ситуації насильства залишилися в минулому.

Практично всі жінки, якими зловживали чи нехтували чоловіки, пережили *психологічну травму*, що залишає слід у вигляді особистіших, емоційних та поведінкових особливостей, які негативно впливають на їх особистісне життя. *Суд 'єктивна ста потрясіння* внаслідок скоєного насильства є виключно індивідуальною реакцією на травматичну подію, пов'язаною, насамперед, із тим, що руйнується довіра до людей.

Травма (травматичний стрес) - це особливе інтенсивне переживання, що потрясає душу, результат особливої взаємодії людини з ситуацією, яка її оточує. Це нормальна реакція на ненормальні обставини, стан, що виникає у людини, яка пережила подію, що виходить за межі звичайного людського досвіду (травматичну ситуацію) і потребує екстраординарних зусиль для опанування наслідками - загроза власному життю, загроза фізичному здоров'ю, загроза цілісності образу «Я» (Патанова, 2004).

Травматична ситуація морже бути одноразовою або повторюваною (постійні приниження, побиття чи гвалтування). Психологічна реакція на травму проходить три самостійні фази:

- фаза психологічного шоку (пригнічення активності, порушення орієнтації

в оточенні, дезорганізація діяльності; заперечення того, що відбулося);

– фаза емоційного відреагування на подію та її наслідки (страх, тривога, гнів, плач тощо);

– фаза адаптації до нових обставин існування.

Якщо процес нормального реагування порушується, відбувається фіксація на травмі і наступний перехід до постстресового стану у хронічну форму - **посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)**.

ПТСР відноситься до групи тривожних розладів, він внесений до міжнародного класифікатора нервово-психічних та поведінкових розладів МКБ-10.

Посттравматичний стресовий розлад - це один із можливих наслідків переживання травматичного стресу, що є неспокійною, відстроченою або затяжною реакцією людини на травматичний стрес, властивий приблизно половині жертв насильства.

Залежно від рівня укоріненості травми симптоматика ПТСР може виявлятися через: повторюване переживання травми, постійне уникання стимулів, що нагадують про травму, нездатність пригадати про важливі аспекти травми, блокування емоційних реакцій, відчуженість від інших людей, звуження життєвої перспективи, підвищений рівень настороженості, труднощі зі сном, фізіологічні реакції на ситуації, які відображають травму, дезадаптація у різних сферах життєдіяльності.

Специфічною особливістю сімейного насильства, як глибоко травматичної ситуації, по-перше, є те, що насильником та пасивними спостерігачами є люди, стосунки з якими для жінки є значущими (як наслідок, руйнується базова довіра до людей та світу); по-друге, - це повторюваність актів насильства, відповідно, повторюваність переживання жінками-жертвами травматичного стресу та обмеження емоційного відреагування (як наслідок, акумуляція травматичного досвіду).

Жінкам-жертвам насильства властиве застосування неконструктивних **механізмів психологічного захисту**, які відгороджують їх від переживання власних та чужих почуттів, спогадів та дій. Мета психологічних захистів полягає у збереженні «Я» та зниженні тривоги. Заради знецінення власних травматичних спогадів жінки-жертви насильства використовують такі механізми: заперечення, проекція, ізоляція почуттів, дисоціація.

Заперечення виникає внаслідок неспроможності жертви насильства одночасно визнати добрі та погані сторони чоловіка та захищає жінку від усвідомлення фактів нехтування, ворожості та презирства щодо неї.

Проекція - це наділення інших своїми думками та почуттями, її можна спостерігати у реакціях на незнайомих чоловіків, історіях, які створюються жінками, котрі пережили насильство.

Ізоляція почуттів - це їх трансформація у неіснуючі. При цьому жінка не сприймає всю повноту свого гніву або печалі. У результаті почуття заморожуються, виникає емоційна «тупість», яка уникати болю, оскільки повною мірою відчувати надто важко.

Дисоціація - це відстрочена реакція на травму, яка відіграє суттєву роль у розвитку посттравматичного стресового розладу. За допомогою цього механізму захисту певні психічні процеси, які зазвичай є інтегрованими, діють відокремлено

та знаходяться поза зоною свідомого контролю індивіда. Характерними симптомами дисоціативних станів є:

- порушення почуття часу;
- порушення мислення до архаїчних форм;
- почуття втрати контролю над поведінкою;
- зміни в емоційній експресії;
- зміни образу тіла;
- порушення сприйняття;
- зміна смислу та значущості ситуацій;
- вікова регресія;
- висока схильність до навіювання;

Крайнім виявом дисоціативної реакції є розщеплення особистості на декілька особистостей, які не знають про існування інших, мають різні уподобання, характер та поведінку.

За даними дослідників, найбільшу травматичну силу та ризики розвитку у жінок посттравматичного стресового розладу має сексуальне насильство. Саме тому приділимо окрему увагу описаним у літературі наслідкам для психіки та особистості жінки травми зґвалтування. Травматичними наслідками сексуального насильства є порушення статевої ідентифікації, яке виявляється через деформацію статевої ролі (так дівчатка нехтують жіночістю, віддають перевагу чоловічим якостями) та відчуження Я-тілесного (жінка соромиться та знецінює власне тіло), разом із тим можуть відбуватися порушення сексуальної орієнтації та сексуальних стосунків із партнером (випадкові статеві стосунки, сексуально-агресивна поведінка, панічне уникання сексуальних стосунків).

Отже, сила травматичних переживань залежить від індивідуальних особливостей жінки, повторюваності ситуацій зловживання, позиції інших близьких людей щодо факту зловживання тощо. Зовні схожа травматична ситуація насильства по-різному проживається різними жінками. Це обумовлює складність оцінки травматичного стану жінки і необхідність врахування суб'єктивної сили потрясіння у кожному конкретному випадку вчиненого насильства.

При наданні психологічної допомоги жінці-жертві психологи враховують наслідки психологічного, фізичного та сексуального насильства в їх подібності та певній специфіці. У ході психологічного консультування та психотерапії пріоритетна увага приділяється явищу та наслідкам **психологічного насильства**, оскільки саме воно формує вразливу особистісну структуру (дифузна ідентичність, меншовартість та залежність), «готовність» до всіх інших форм насильства і не тільки у сім'ї.

Основна мета психологічної допомоги жертвам насильства полягає у зменшенні сили та ліквідації травматичних переживань, поступовому звільненні жінки від психологічних захистів, які у світлі нового досвіду стали неконструктивними, а також поступове формування її нового уявлення про себе. Дана мета конкретизується психологами через низку конкретних завдань:

- 1) підвищити здатність говорити і думати про пережите без ніяковіття;
- 2) сприяти вираженню почуттів у зав'язку з пережитим;
- 3) сприяти зменшенню почуттів провини, сорому, безсилля;
- 4) допомогти в укріпленні почуття власної значущості;

- 5) сприяти самовизначенню дитини, розвитку позитивного сприйняття власного «Я», зокрема «фізичного Я»;
- 6) дослідити та модифікувати способи осмислення ситуації насильства, себе та своїх стосунків;
- 7) сформувати нові форми поведінки;
- 8) сприяти диференційованій взаємодії з оточуючими людьми (Зиновьева, Михайлова 2003; Алешина, 1999).

Як видно із змісту перерахованих завдань, фокусом корекційних впливів психологів стають водночас емоційні, когнітивні, поведінкові аспекти та самосвідомість дитини.

У роботі з жінками-жертвами насильства застосовується індивідуальний, груповий та сімейний формат, що можуть поєднуватися між собою. Інтервенції у формі кризового втручання та короткотривале психологічне консультування (7-10 зустрічей) ефективне у випадку одиничного інциденту, а при тривалому насильстві необхідна тривала психотерапія (декілька років). На жаль, уреальності допомога останнього типу може бути надана незначній кількості жінок, перш за все, через несформовану культуру звернення.

Терапевтичний процес потребує координації зусиль не лише багатьох спеціалістів, але і поєднання різних підходів: спеціалісти в даній сфері переважно дотримуються еклектичного підходу. Найбільш ефективними вважаються: когнітивно-поведінкова психотерапія, гештальт-терапія, психодрама, арт-терапія

Психологічна допомога - широка, багаторівнева сфера психологічної практики, що здійснюється у формах консультування та психотерапії.

Психологічне консультування - безпосередня робота з людьми, спрямована на вирішення різноманітних психологічних проблем, пов'язаних із труднощами в міжособистісних стосунках, де основним засобом впливу є певним чином побудована бесіда.

Психотерапія, на відміну від психологічного консультування, орієнтована, в основному, на розв'язання глибинних проблем людини, що складають базис більшості життєвих труднощів та конфліктів. Проте відмінність між консультуванням та психотерапією є досить умовною, оскільки в процесі роботи психолога з клієнтом він може працювати з проблемами різних рівнів та застосовувати різні методи втручання.

Для зменшення тривоги доведено ефективність технік візуалізації, релаксації, глибокого дихання тощо.

У вітчизняній психотерапії мало обговорюється феміністична психотерапія в роботі з наслідками насильства. Виділимо основні її принципи як ціннісно-теоретичного підходу.

– Узяти до уваги соціальний контекст, у якому живе клієнтка. Переосмислити поняття «труднощі» (сйзігезз) так, щоб воно охоплювало внутрішні й зовнішні чинники труднощів. Загальна традиція психотерапії закликає звертати увагу на зовнішні чинники, але досить побічно, тому без спеціального акценту на цьому їх можна випустити з уваги. Психотерапевтичні практики відтворюватимуть пригноблення, якщо обмежаться поясненням, що страждання жінок — результат їхньої індивідуальної дезадаптації, а не, навпаки, результат постійних намагань адаптуватися до патріархальних очікувань суспільства.

– Орієнтація на відновлення контролю над власним життям та підсилення (стролугтепі:) жінки з метою змінити її власне життя і світ навколо. Цей підхід

долає вивчену безпомічність та в кінцевому підсумку допомагає вирішувати більше проблем. Принцип відновлення влади над власним життям фундаментальний, будь-яке втручання, що забирає у постраждало!'' цю владу, у кращому разі несприятливе, у гіршому - шкідливе.

– Уважна робота з темою і контекстом насильства, з особистою відповідальністю. Розширене наповнення поняття «насильство», що передбачаєтакож економічне і психологічне насильство. Сексуальне насильство тлумачиться, як будь-які дії, проти яких були явні заперечення або на них не могло бути згоди. Говорити про відповідальність постраждалої від насильства та її можливі вигоди слід лише після того, як добре опрацьована відповідальність того, хто чинив насильство. До того моменту це буде частиною культури насильства. Говорячи про відповідальність постраждалої від насильства, слід уникати висловів «притягувала» чи «провокувала», і до самого слова «відповідальність» теж треба ставитися обережно. Слід уникати акценту на жертвовності й безпомічності, часто вивчена безпомічність вже є в ситуації. Також слід віддавати частину відповідальності відноси́нам влади, які створюють сприятливі умови для насильства і жорстокого поводження.

– Відмова зберігати сім'ю чи стосунки за замовчуванням або як пріоритет. Патріархальну психотерапію орієнтовано на збереження стосунків, хіба що клієнтка заявляє інший запит, а на практиці їй однаково може нав'язуватися це збереження. Пропонувати усвідомити, що стосунки чи шлюб можуть розпасти́ся, і це нормально.

– Відмова прощати тих, хто вчинив насильство. Введення в ситуацію теми прощення змінює оптику з «насильства» на «конфлікт». Конфлікт визначається просто різницею інтересів, тоді як у ситуації насильства зазвичай є бажання продемонструвати свою владу, а не розв'язати суперечність інтересів.

– Уважність до впливу дискурсів «обвинувачення жінки» та «обвинувачення матері». У роботі з темою стосунків із батьками визначення відповідальності не лише матері, а й батька. Якщо, скажімо, батько покинув матір вагітною, не можна розглядати ситуацію, ніби він просто відсутній, як було б, наприклад, у ситуації його раптової загибелі.

– Депатологізація сексуальних проблем жінки. Пошук основних чи додаткових витоків проблеми у зовнішніх обставинах ситуації.

– Дослідження жіночого досвіду депресії з урахуванням зовнішніх обставин ситуації. До цих обставин треба зараховувати і становище жінки в партнерських стосунках, і її соціально-економічне становище. Шукати пояснень, альтернативних суто медикалізованим.

– Робота з розладами харчової поведінки та образу тіла в тіло-позитивній парадигмі. Відмова від патріархальних вимог до зовнішності.

– Увага в парній і груповій терапії до того, щоб жінки мали рівні з чоловіками можливості висловитися і бути почутими. Відокремлення сімейної терапії із взаємними проблемами від терапії односторонньої жертви насильства. Сімейну терапію розраховано на взаємні проблеми. Вона може допомогти налагодити комунікацію, однак, нормальна комунікація неможлива, якщо одна людина не поважає іншу і прагне уникнути рівності в діалозі.

– Визнання політичної природи психотерапевтичної роботи і владної позиції

психотерапевта замість віри в нейтральність психотерапевта. Клієнтка іде на терапію змінювати себе, тому надзвичайно уважна до думки психотерапевта. Остання ж, якщо вона підкріплена вірою у згадану нейтральність, підтримує небезпеку опинитися під впливом «само собою зрозумілих» і прихованих уявлень та переконань, особливо в гендерному аспекті. Робота з такими переконаннями на власній психотерапії і супервізії.

- Профілактика сексуального насильства психотерапевтів щодо клієнток. Створення й ефективне функціонування етичних комісій, куди постраждалі могли б звернутися. Ліцензування психотерапевтичної діяльності.

- Відмова від гетеро- і циснормативності. Клієнтки і клієнти, котрі не є гетеросексуальними чи цисгендерними, мають право на рівноправне й уважне ставлення до себе без патологізації і зайвої проблематизації їхньої специфіки.

- Доступність психотерапії для жінок із різних спільнот, культур, релігійних груп, майнових страт. Урахування їхніх особливостей, увага до свого можливого домінування. Феміністський психотерапевт не цінує своїх клієнток із вищого чи середнього класу більше, ніж із робітничого.

Висновок

1. Термін «наси́льство» описує широке поле явищ з різною мірою його вияву. З психологічного погляду, насильство - це деструктивна інтеперсональна форма взаємодії, що, з одного боку, проявляється у зловживаннях та перпитрейтеризації учасників спілкування, а з іншого, у їхній невротизації та «віктимізації».

2. Гендерне насильство вирізняється з-поміж інших форм тим, що його мішенню є людина як представник певної гендерної групи. Гендерне насильство ми можемо розуміти як механізм встановлення гендерних режимів на основі структурної гендерної нерівності.

3. Аналізуючи гендерне насильство, варто враховувати його характер (явний чи прихований), час вчинення (задавнене чи актуальне), повторюваність (одиничне чи множинне), місце спричинення (вдома, на роботі, на вулиці), характер зловживань (фізичне, сексуальне, психологічне). Часто жертви страждають від різних зловживань, але завжди в основі насильства знаходиться психологічне насильство.

4. Насильство над жінками будемо розглядати як результат дії комплексу чинників на рівні індивіда, взаємодії, структурно-динамічних процесів малої групи (наприклад, класу чи сім'ї) та суспільства в цілому. Наявність якогось одного фактору ризику ще не означає появи насильства, а скоріше, вказує на ймовірність його виникнення. При цьому наявність сприятливих факторів (соціальні навички, позитивна ідентифікація «Я» тощо) зменшує вплив факторів ризику.

5. Насильство розгортається як драматична колізія між носіями трьох ролей: «кривдник», «жертва», «свідок». Реакція свідка може допомагати постраждалому, шкодити йому або бути байдужою. Жінки не так часто, як чоловіки, зазнають насильства, однак у них вищі ризики через віктимізацію.

6. Незалежно від того, що спричинило насильство та форми його вияву, воно накладає відбиток на особистість жінки у вигляді близьких та віддалених наслідків. Серед віддалених наслідків насильства виокремлюють різні соматичні

захворювання, особистісні та емоційні порушення, соціальні наслідки. Сімейне насильство призводить до психічної травматизації жінки і відбивається на її майбутньому, її життєвому сценарії, характері взаємин. Сила травматичних переживань залежить від індивідуальних особливостей жінки, повторюваності ситуацій зловживання, позиції інших близьких людей щодо факту зловживання тощо. Зовні схожа травматична ситуація насильства по-різному проживається різними жінками.

7. Більшість жінок-жертв потребують спеціальної психологічної допомоги, навіть якщо ситуації насильства залишилися в минулому. При наданні психологічної допомоги жінці-жертві психологи враховують наслідки психологічного, фізичного та сексуального насильства в їх подібності та певній специфіці. В ході психологічного консультування та психотерапії пріоритетна увага приділяється явищу та наслідкам **психологічного насильства**, оскільки саме воно формує вразливу особистісну структуру жінки (дифузна ідентичність, меншовартість та залежність), «готовність» до всіх інших форм насильства і не тільки у сім'ї.

8. На думку спеціалістів по роботі з жінками, що постраждали від насильства, не існує загальноприйнятої технології надання психологічної допомоги. У роботі з дітьми-жертвами насильства застосовується індивідуальний, груповий та сімейний формати, які можуть поєднуватися між собою. Інтервенції у формі кризового втручання та короткотривале психологічне консультування (7-10 зустрічей) ефективне у випадку одиничного інциденту, а при тривалому насильстві необхідна тривала психотерапія, яка спирається на принципи феміністичної психотерапії.

Ключові слова: насильство, гендерне насильство, культура зґвалтування, об'єктивація, сексуальне насильство, фізичне насильство, психологічне насильство, рольовий трикутник насильства, психічна травма, посттравматичний стресовий розлад, психологічні захисти, психологічне консультування, психотерапія.

Лекція 12.

Гендерна психологія спілкування

ПЛАН

12.1. Гендер у мовному вимірі

12.2. Гендерні особливості спілкування

12.3. Створення гендеру у спілкуванні

Слово не річ, а вічно рухливе та мінливе середовище діалогічного спілкування»

Михайло Батін «Проблеми поетики Достоевського».

12.1. Гендер у мовному вимірі

Мова - це система знаків та символів, а також основний компонент культури. Конкретні слова необхідні для опису понять, які є важливими для людей. Без таких

слів дуже важко думати і майже не можливо говорити про предмети, ідеї та ситуації. Мова знаходиться під впливом думки, а думка, у свою чергу, формується завдяки мові. Сотні досліджень у психолінгвістиці та когнітивній психології доводять, що мова впливає на те, що ми помічаємо, як ми думаємо, що ми пам'ятаємо, як ми підходимо до вирішення задач. Лінгвістична відносність вказує на те, що мови не тільки відображають культуру, поведінку, пізнання чи ставлення їх ораторів, але і формують їх, заохочуючи одні з них і нехтуючи інші.

Мовлення - це процес користування мовою у комунікативних цілях. Якщо структурними одиницями мови є слова та речення, то у мовленнєвому спілкуванні це - висловлювання, як одиниця смислу. Мовлення набуває певного смислу і може бути зрозумілим тільки у структурі немовленнєвого контексту. Контекстом називають обставини, в яких відбувається конкретне спілкування.

Зв'язок гендеру та мови вивчається в межах багатьох наук, що цікавляться людиною в контексті культури та суспільства (антропологія, соціологія, мовознавство, психологія).

Гендер у мовному вияві почав активно вивчатися завдяки феміністській критиці мови та феміністській лінгвістиці. Ці дослідження мали яскраво виражений ідеологічний і політичний характер: їх метою було викриття гендерної нерівності та патріархальних стереотипів, експлікація «сексизму» в мові, обґрунтування андроцентричності мовної картини світу. Феміністична лінгвістика постулювала визначальний вплив мови на сприйняття і мислення, чоловічий контроль над мовою і «відчуження» жінок від мови, «замовчування» жіночого досвіду. У цьому параграфі ми зупинимося на деяких феноменах, які потрапили в поле уваги завдяки феміністській критиці. Їх обговорення спонукає вчених, фахівців у різних сферах, журналістів та письменників бути уважними до слів, пов'язаних зі статтю

Власне ім'я. У будь-якій культурі мова є силою. Боротьба за «владу імені»

Лінгвістична гендерологія - науковий напрям у складі міждисциплінарних гендерних досліджень, в межах якого на базі лінгвістичного понятійного апарату вивчається гендер у його мовному вияві. Гендерна асиметрія в мові нерівномірна представленість у мові осіб різної статі, яка відзначена феміністською критикою мови, а також провідними постмодерністськими теоретиками. Гендерночутлива мова - це мова, позбавлена андроцентризму, сексизму та будь-яких інших дискримінаційних сенсів.

постійно розгортається в політиці і ЗМІ. Професіонали у цих сферах сприймають мову дуже серйозно та підбирають необхідні знаки. Чи є автор цього посібника «дівчинкою», «сонечком», «пані» або «чарівною жінкою»? Відповіді мають значення: вони впливають на те, як ви, читачі, будете думати про автора та продукт його діяльності.

Перший крок до соціального прогресу - це «назвати проблему». Бетті Фрідан згадала про незадоволеність жінок з вищою освітою, які провели свої кращі роки вдома і були зайняті домашньою роботою та вихованням дітей, як «проблему, яка не має

імені». До мобілізації правозахисного руху щодо геїв одностатеві відносини називалися «любов'ю, яка не сміє вимовляти своє ім'я».

Під час другої хвилі фемінізму було розроблено багато нових термінів для позначення проблем, які необхідно вирішити. До прикладу, назовемо декілька: зґвалтування, сексуальні домагання і насильство в сім'ї. В результаті іменування

типів насильства стосовно жінок був виявлений масштаб цієї проблеми. Тепер ми можемо обговорювати насильство в публічній та приватній сферах, а жінки-жертви насильства можуть побачити, що їх досвід не є універсальним і інші жінки зустрічаються з подібним, разом з тим правозахисники тепер здатні лобіювати встановлення юридичних визначень і кримінального переслідування.

Не тільки існування імені надає важливість досвіду, а й відсутність імені передбачає, що в досвіді немає нічого, що варто обговорювати. Тому такі «затоплені» аспекти Гендерного досвіду потребують легалізації. Наприклад, до 1980 року психологи багато говорили про «материнство», але мало використовували термін «батьківство». Вважалося, що батьки мало що роблять для своїх дітей, крім того, що приносять додому регулярну зарплатню. Іншим прикладом може бути означення груп сексуальних меншин та людей з ненормативним Гендером. Відносно недавніми термінами є «гей», «сексуальна орієнтація», «трансгендер». Можливість вибору імені для своєї групи (наприклад, лесб'янка, а не «жіночий гомосексуаліст») дозволяє більш точно передає її сутність і сприяє самоповазі.

Андроцентризм - глибинна культурна традиція, що зводить загальнолюдську суб'єктивність до єдиної чоловічої норми, що репрезентується як універсальна об'єктивність, у той час як інші суб'єктивності, і насамперед, жіноча, репрезентується як відхилення від норми, як маргінальна. Таким чином, андроцентризм - це не просто погляд на світ з чоловічої точки зору, а видача чоловічих нормативних уявлень і життєвих моделей за універсальні соціальні норми і життєві моделі.

Низка дослідників звернула увагу на те, що вживані медичні терміни можуть породжувати комплекс негативних почуттів у жінок, нехтують їх емоційний досвід. Завдяки цьому у полі зору з'явився ряд медичних термінів чи висловів, що можуть впливати на сприйняття та самопочуття жінки. У одному з досліджень зафіксовано, що різні слова, що використовуються для опису розміру тіла, дають різні реакції жінок, наприклад, слово «повна» жінка сприймається більш позитивно, ніж «з ожирінням». До таких емоціогенних слів можна віднести такі українські слова, як «старородяща», «викидень» та ін.

Феміністська критика привернула також увагу до особливої проблеми у наукових джерелах - вживання висловлювання «протилежна стать». Більш адекватними можуть бути фрази «інша стать» або «крос- стать», оскільки сотні психологічних досліджень показують, що чоловіки і жінки скоріше схожі між собою, ніж різні.

На додаток до винаходу нової термінології, щоб позначити та зробити явним жіночий досвід, феміністські активістки 1970-х років зосередились на реформуванні сексистських і андроцентричних аспектів використання мови.

Андроцентризм у мові. Що таке мовний андроцентризм? Це відображення у мові первинності чоловічого та другорядності жіночого, передусім через вживання слів одного роду на позначення груп осіб обох статей. Феміністки стверджували, що чоловічий рід виключає жінок з розмови; вказує на те, що чоловіки - це «стандарт», а жінки - «інше»; і передбачає, що жінки не можуть виконувати дії, позначені складними термінами, які відносяться до категорії чоловічих занять (поліцейський, бізнесмен, менеджер, прокурор), а чоловіки - такі дії, що позначені термінами «прибиральниця», «посудомийниця».

Андроцентричним вважається і вставка Гендерного маркера перед загальною характеристикою сфери діяльності, наприклад, жінка-адвокат; жінка-математик, жінка-менеджер. Статистика показує, що, дійсно, жінок менше на керівних посадах та більше у малооплачуваних професіях. На такому прикладі ми бачимо, як мова одночасно відображає та підтримує Гендерну соціальну нерівність, роблячи невидимими жінок у нестереотипних для їхньої статі професіях та акцентовано виділеними у низькооплачуваних галузях.

Дослідження впливу андроцентричного мовлення на дітей <i>Досліджуваних просили проілюструвати історію, написану про героїв, яких позначали іменниками чоловічого роду. Досліджувані малювали майже виключно хлопчиків і</i>
--

Незалежно від наміру доповідача / автора слухачі / читачі думають про осіб чоловічої статі, коли використовуються слова чоловічого роду в текстах, і ці образи можуть вплинути на їхнє розуміння, інтерес і пам'ять. Наприклад, люди, які читають юридичні документи, написані з вживанням переважно слів чоловічого роду, вважають, що закон відноситься тільки до осіб чоловічої статі, і що жінки мають менший інтерес або схильність подати заявку на роботу, якщо реклама написана з вживанням таких іменників.

Дійсно, з одного боку **вживання фемінітивів** - директорка, секретарка, поетеса, мисткиня робить видимими жінок у цих сферах, а з іншого боку закінчення часто набувають зневажливо-зменшувального характеру, наприклад, критикеса, шефіня. Декому фемінітиви ріжуть слух, однак, це може бути наслідком простої незвичності. Адже такі слова, як учениця чи студентка, глибоко укорінилися у буденному мовленні і не викликають опору.

Мовний сексизм. Мовний сексизм - це вираження у мовленні поглядів та переконань, які принижують та стереотипізують особу за ознакою статі чи її сексуальної орієнтації. Сексиськими є висловлювання, що, по-перше, фіксуються на відмінностях між статями. По-друге, змальовують жінок як залежних від чоловіків. По-третє, ігнорують досягнення жінок та відмовляють їм у поведінці чи зацікавленнях, що виходять за рамки стереотипів.

Дослідники-феміністки, які використовують аналіз дискурсу і аналіз метафор у своїй роботі, згадують багато випадків, які ілюструють те, як передаються Гендерні стереотипи та інші культурні переконання засобами мови. Наприклад, Емілі Мартін проаналізувала зміст підручників з біології, і виявила, що переконання вчених про Гендерні ролі було чітко викладено в текстах. Мужність пов'язувалась з активністю, а жіночність із спілкуванням (наприклад, турбота, пасивність). Метафора запліднення розкривала такий порядок речей: сперматозоїди були описані, як енергетичне плавання до мети, а яйцеклітини були описані, як пасивне очікування контакту. Мовне цюкування, мовний тролінг зазвичай реалізується великою кількістю негативних термінів для позначення жіночого тіла і сексуальності, жіночого розуму, а також застосовується для негативних означень лесбіянок і геїв.

Неупереджене наукове мовлення. В Україні бракує досліджень Гендерного дискурсу в наукових психологічних виданнях. Однак в американській психологічній асоціації (АПА), завдяки тиску феміністичної критики, цим питанням було приділено достатньо уваги. Починаючи з 70-х років минулого століття, розроблені рекомендації з неупередженого мовлення в наукових

виданнях. Деякі висловлені АПА погляди, видається, будуть корисними для дослідників на українських теренах.

Усім, хто має справу з науковим текстом, рекомендується уникати виключно чоловічого роду та частіше вдаватися до вживання фемінітивів. Бажаним є використання паралельно форми жіночого та чоловічого роду або взагалі уникання фіксації на статі, якщо це не є принциповим моментом дослідження. При оформленні результатів дослідження можна послуговуватися збірними іменниками. Наприклад, не читач, а читацьке коло, не слухач, а аудиторія. Але ще важливіше коректне використання самих психологічних термінів «Гендер», «стать», «статеві відмінності». Визнається важливим відійти від розуміння «фемінності» та «маскулінності» як біполярних конструктів, уникати в науковому мовленні гендерної поляризації та мовної генералізації («усі білявки тупі» чи «усі чоловіки зрадники»). Окремим питанням є розробка коректної та толерантної термінології для груп з нетрадиційно Гендерною та сексуальною ідентичністю. Цей підхід сприяв усталенню нових термінів, які підкреслюють варіативність гендерної ідентичності та самовизначення людини щодо гендерних норм. Так, у науковому мовленні усталюються такі терміни: «сексуальна орієнтація», «сексуальна прихильність», «трансгендер» та «квір».

12.2. Гендерні особливості спілкування

12.2.1. Гендер та вербальне спілкування

Бурхливий розвиток вивчення мовних аспектів гендеру було започатковано зверненням до так званого «жіночого мовлення». За декілька десятиліть, починаючи з 70-х років минулого століття, в західній психології, психолінгвістиці, соціолінгвістиці накопичилось чимало цікавих досліджень гендерної мовної (вербальної) комунікації. Дослідження об'єднувало розуміння того, що Гендер виявляє себе через типові форми комунікативної поведінки. Всі «ранні» дослідження гендерних особливостей мовного спілкування Маурін МакХаг та Женіфер Хембауг розділили на чотири напрями:

- вивчення стилю жіночого мовлення як дефіцитарного;
- вивчення природи нерозуміння між статями;
- вивчення комунікативного домінування чоловіків;
- вивчення жіночої мовної культури.

Далі обговоримо окремі результати та дамо їх критичний аналіз з точки зору сучасної методології гендерної психології.

Дефіцитарний стиль жіночого

мовлення. Поштовхом до інтенсивних психолінгвістичних досліджень у цьому напрямку стала робота «Мова та її місце у житті жінки» Робін Лакофф, яка актуалізувала питання про Гендерні відмінності у мовленні. Її метою було зрозуміти, як використання мови може розповісти нам про нерівність між статями.

Вона доводила, що жінок навчають використовувати мову таким чином, щоб

<i>Вербальне спілкування - процес встановлення, підтримки цілеспрямованого, прямого або опосередкованого контакту між людьми за допомогою мови. Мовленнєва комунікація передача інформації мовними засобами у процесі взаємодії. Мовленнєва поведінка сукупність мовленнєвих вчинків. Контекст - обставини, в яких відбувається певна комунікативна подія.</i>
--

вона відповідали статусу підлеглого. Її теорія ґрунтувалась на аналізі ЗМІ, саморефлексії та інтуїтивних спостереженнях. Було встановлено, що жінки використовують більше описових прикметників і менше образливих слів, ніж чоловіки; жінки використовують більше ввічливих форм та запитань; жінки використовують більше інтенсифікаторів, живих перешкод, сумнівів і гіперправильної граматики; жінки більш нерішучі щодо прямих запитів і висловлювань думок, ніж чоловіки.

З досліджень випливає, що жіноче мовлення є дефіцитарним внаслідок чоловічого домінування і виражає слабкість, невизначеність і неважливість, на відміну від стандарту або нейтрального мовлення, яким розмовляють чоловіки. Не досліджуючи окремо мовлення чоловіків, вона припустила, що це є стандарт, а жіноче мовлення менш прийнятне. Лакофф стверджувала, що жінки не можуть легко вирішити свої проблеми, просто прийнявши стиль мовлення чоловіків. За словами Лакофф, жінка, яка говорить, як чоловік, піддається критиці за те, що вона не жіночна, а жінка, яка використовує жіночий стиль мовлення, «висміюється, як нездатна думати ясно, нездатна взяти участь у серйозному обговоренні».

Подальші дослідження підтвердили висунуті нею гіпотези щодо відмінностей. Однак було виявлено варіативність у моделях вербальної поведінки як чоловіків, так і жінок. Встановлено, що, дійсно, більшість жінок демонструє «жіночий стиль мовлення», однак він зустрічається й у чоловіків. Чоловічий спосіб мовленнєвої поведінки властивий і жінкам, які мають високий статус.

З точки зору психології, важливо, що ця серія досліджень спонукала до аналізу та подолання психологічної дефіцитарності жінок, зокрема розробки програм розвитку у жінок впевненості в собі та вмінь вести переговори, проводячи свою лінію. Однак, з точки зору феміністичної критики, з якою важко не погодитися, ці дослідження, ймовірно, обслуговують стереотип відмінностей, ніж звертають увагу на варіативність у середині груп і мало аналізують контекст вияву мовленнєвих відмінностей.

Нерозуміння між статями. Другим напрямом досліджень вербального спілкування стало вивчення труднощів розуміння між статями, які часто в буденних розмовах артикулюються, як «незрозуміла жіноча логіка» або «жінки з Венери, а чоловіка з Марсу». Отже, фокус на відмінностях залишається і тут, однак, у поле зору потрапляє соціолінгвістична субкультура: «чоловіча» та «жіноча». Жінки і чоловіки, залучені в розмову, розглядаються як форма крос-статевих, крос-культурного спілкування. Ці субкультури мають різні правила залучення та інтерпретації комунікації, їх вплив особливо очевидний у дитинстві.

Гендерні відмінності в мовленнєвій спрямованості у дітей, підлітків та дорослих в розмовах з одностатевими друзями були досліджені Екерт, Гудвін, Таннет та іншими. Їх аналіз базується на спостереженнях дитячих взаємодій дівчаток і хлопчиків в одностатевих групах, де вивчаються мовні стилі. Ґрунтуючись на своїх спостереженнях за взаємодією дітей в одностатевих ігрових групах, дослідники роблять висновок, що дівчатка докладають зусилля для встановлення і підтримання тісних стосунків, і, отже, їхнє спілкування засноване на рівності і співробітництві; дівчатка навчаються критикувати інших прийнятними способами й інтерпретувати повідомлення інших більш точно. З іншого боку, гра для хлопчиків підкреслює конкуренцію, хлопчики навчаються

відстоювати своє домінуюче становище, завойовувати і підтримувати аудиторію та протистояти іншим. Таким чином, Гендерні відмінності у використанні мови, сформовані у дитинстві, є причиною складностей у спілкуванні між дорослими різної статі.

Дослідження дорослих жінок, як то розмова з подругами, також підтвердили позицію, що розмова жінок має інтерактивний, нецілеспрямований, спільний характер, тоді як для чоловіків вона є прагматичною, індивідуалістичною, спрямованою на досягнення.

Слабким місцем крос- комунікативного підходу є:

- по-перше, те, що новий акцент на відмінностях між жінками і чоловіками не стільки сприяє порозумінню між статями, скільки поляризує їх;
- по-друге, однобокість тлумачення соціалізації спілкування, адже діти не навчаються спілкуватися виключно в одностатевих групах, вони також набувають правил для взаємодії в сім'ї і в інших змішаних статевих контекстах; як і в інших крос-культурних групах, люди, швидше за все, будуть коригувати і змінювати свої стилі у відповідь на дії одне одного, і більшість зможе прийняти точку зору іншого;
- по-третє, модель субкультур універсалізує досвід кількох пар і ігнорує інші фактори, такі, як раса / етнічна приналежність, соціальний клас, регіон і контекст, які також впливають на стилі і зразки;
- по-четверте, модель гомогенізує чоловіків і жінок, спрощує складні моделі спілкування, не бере до уваги закономірності нерівності і домінування в спілкуванні між статями.

Гендерні відмінності як домінування. Цей підхід є найбільш задіяним у гендерних дослідженнях. Ним стверджується, що очевидні Гендерні відмінності у спілкуванні породжуються різницею у владі та статусі. Поведінка, що приписується жінці, часто є поведінкою людини, яка знаходиться у нижчому статусі. В цьому напрямі вивчалися різні індикатори гендерної нерівності:

- активність комунікатора та тривалість розмов;
- асиметричне переривання бесіди, контроль над темою розмови;
- маркування, тролінг жіночих звернень;
- використання брутальностей та сленгу у мовленні.

Тривалість розмови. Одним зі способів домінування в розмові є активність та взятий для себе час комунікатором. Існує розповсюджений стереотип, що жінки говорять більше, ніж чоловіки. Однак не все так однозначно, відмічають Джеймс,

Дракич. Їх аналіз показує, що 43% досліджень на цю тему доводять, що чоловіки говорять більше, ніж жінки; тільки в 2 з 56 досліджень жінки говорили більше, ніж чоловіки. Дослідники прийшли до висновку, що чоловіки говорили більше, ніж жінки, у задачно-орієнтованих контекстах, а жінки в особистісних. Ці результати підкреслили важливість контексту і ставлень самих виступаючих, які впливають на розмову чоловіків і жінок.

Переривання розмови та перебивання співрозмовника. Переривання визначається як порушення культурної практики виступу комунікатора. Дослідження Уест та Цимермана виявило два цікаві факти: 1) чоловіки перебивають частіше, ніж жінки, а жінок переривають частіше, ніж чоловіків; 2) жінки переривають жінок приблизно так само, як чоловіки переривають чоловіків, але жінки мало переривають чоловіків, тоді як чоловіки часто перебивали жінок.

Таким чином, вчені зробили висновок, що переривання одночасно сигналізує про різницю в статусі і є засобом підтримки та вираження влади.

Проте, погодьтеся, іноді переривання може бути виразом інтересу та підтримки розмов, як це трапляється у дружньому спілкуванні. Тому важливим є зауваження Таннен (1990), яка припустила, що асиметрична взаємодія виникає, коли один комунікатор неодноразово перебиває/перериває, а інший багаторазово поступається. Відповідно саме тоді можна говорити про домінування та контроль за розмовою.

Опір жіночим проханням. Чоловіки також можуть домінувати над жінками в розмові, частково ігноруючи або знецінюючи жіноче мовлення. Один із прикладів - коли співрозмовники чоловічої статі позначають жіноче мовлення як «ниття». Таннен (1990) стверджувала, що маркування прохань жінок як ниття є одним із способів знецінення жіночого мовлення, що виправдовує відмову виконувати прохання. Її дослідження показують, що чоловіки не пристають на прохання жінок, щоб їх не вважали «підкаблучниками». Чоловік може бажати виконати прохання своєї партнерші, але він вважає за краще чекати, щоб його поведінка здалась поведінкою з власної ініціативи. Оскільки жінки «не розуміють» необхідність чоловіків «зберегти обличчя» і часто повторюють своє прохання, воно потім розглядається чоловіками як ниття.

Брутальність мовлення. Чи має значення гендерна відмінність у використанні вульгарних або грубих слів? Так, оскільки небажання жінок використовувати нецензурні слова обмежує їх здатність висловлювати певні почуття, особливо гнів. Ненормативна лексика, як правило, розглядається як засіб самовираження, як спосіб передачі почуття. Крім того, використання нецензурних слів може бути функціональним або ефективним у певних контекстах. Що показують дослідження? У дослідженнях виявлено, що чоловіки лаються на публіці більше, ніж жінки, та використовують більш грубе мовлення, ніж жінки, в цілому. Хоча розрив між жінками у використанні нецензурних слів звужується, чоловіки продовжують вимовляти більш образливі слова частіше, ніж жінки. Цікаво, що і жінки, і чоловіки лаються частіше в одностатевих групах, ніж у змішаних.

Дослідження Шерер і Сагарін (2006) продемонстрували функціональну цінність брутальності. Вони довели, що непристойність на початку або кінці висловлювання підвищує переконливість промови. Однак в Гендерному ключі маємо такий результат: чоловіки були ефективні у використанні ненормативної лексики для переконливості мовлення, в той час як жінки при такій стратегії були оцінені як порушники норми.

Отже, контроль чоловіків над промовою, використання переривань і ненормативної лексики можна інтерпретувати як способи зберегти владу та підтримувати нерівність. **Словесна культура жінок.** З попередніх досліджень помітно, що жіноче мовлення часто маркується негативно. У відповідь на девальвацію жіночого мовлення деякі феміністські теоретики та дослідники спробували підійти до «жіночого мовлення», як до словесної культури жінок. Такий підхід дозволяє переглянути цінність багатьох форм поведінки жінок, які традиційно були маргіналізовані і тривіалізовані «чоловічими дослідженнями».

Дослідники в цьому напрямі реабілітували такі форми спілкування як:

короткі відповіді (активне слухання у формі коротких підтримуючих фраз: «Невже!»),

«Як гарно!», «О, Боже!»), світські розмови, а також плітки.

По-перше, ці дослідження показали, що **короткі відгуки жінок на розмови** чоловіків є ознаками включеності, небайдужості та підтримки. Тоді як використання мінімальних відповідей чоловіками засвідчує, що вони не зацікавлені в промовах жінок. За словами Фішмана, жінки роблять більшу частину рутинної розмовної роботи, але не контролюють взаємодію або вигоду, оскільки чоловіки роблять це за них.

«Порожня балаканина» або **світські розмови жінок**, щодо яких можна чути багато критики та анекдотів від чоловіків. Чи можуть вони розглядатися як ефективні з точки зору підтримки міжособистісних стосунків, дотримання соціально-емоційних потреб діади або групи? Так, показують дослідження. Наприклад, жінки-менеджери з їхньою допомогою створюють корпоративний дух в організації, налагоджують взаємодію, застосовують більш «м'які» форми впливу. Керівниці застосовують світську бесіду як засіб для створення і підтримки солідарності та колегіальності в своєму підрозділі, в той час як при взаємодії з однолітками вони не використовують цю стратегію. Отже, жінки-менеджери більшою мірою сприяють позитивній соціально-емоційній розмові, наприклад, демонстрації згоди або підтримки, ніж це роблять чоловіки.

Останні тенденції в навчанні управлінню припускають, що традиційний чоловічий стиль безпосередності і авторитету не є тепер в пріоритеті. Сучасний підхід підкреслює необхідність для менеджерів стилю, спрямованого на стосунки, а не на задачу. Реляційна практика описується як поведінка, орієнтована на потреби інших і спрямована на досягнення консенсусу і гарних робочих відносин. Реляційна практика може допомогти просунути головні цілі організації. Цей стиль міжособистісного спілкування часто розглядається як більш характерний для жінок. Отже, те, що колись було обернене проти жінок, зараз цінується на деяких робочих місцях. Більш «жіночий» менеджер може розглядатися як кращий спосіб мати справу з різними особистостями, а «ніжні» маніпуляції груповою динамікою можуть запобігати можливим збоям на робочому місці швидше і ефективніше. За іронією долі, жінки, які отримали підвищення до вищих рівнів управління, можуть потребувати навчання світським розмовам, запрошувальної риторики і непрямим запитам. Це дозволило б їм бути більш успішними на основі використання переважно «м'якого» стилю, ніж «чоловічого» або прямого.

Реляційні практики можуть просувати цілі сусідства, сім'ї та роботу.

Світські розмови зазвичай використовуються для встановлення і підтримки соціальних відносин і служать для колегіальності на робочому місці. Це **також може бути ефективно використано** для влади (як засіб маскування репресивних дій), протидії або оспорювання директив або влади інших.

Плітки традиційно розглядалися як пусті, а іноді і злі, розмови про справи інших, що пов'язують з жінками. Маркування розмов жінок - це один із прикладів зневаги в суспільстві до жіночих розмов. Поширеним визначенням плітки є інформаційна або оцінна розмова про когось, хто не присутній в ситуації особисто, отже, про третю особу. Якщо жартома, то коли люди говорять про деталі повсякденного життя іншого, - це плітка; коли вони пишуть про них, - це

література; а коли історики запитують про ці деталі, - це усна історія. Міжособистісне спілкування є одним з найбільш поширених і центральних типів соціальної взаємодії, і більше половини розмов дорослих людей стосується тих, кого немає поряд.

Плітки виконують важливі соціально-психологічні функції:

- встановлення зв'язків і встановлення відносин;
- формування наших уявлень про людей та спонування до зміни цих уявлень;
- викриття і контроль осіб, які порушують групові норми;
- підсилення групового зв'язку та близькості;
- саморозкриття;
- вияв інформаційної агресії;
- трансляція інформації з нижчих статусних рівнів в організації;
- передача скарг;
- вираження своєї фрустрації.

Дослідження пліток показує, що культурні уявлення про плітки як пусті і негативні розмови про інших жінок, як мінімум, є неточними. Крім того, плітки виконують важливі позитивні функції в стосунках, дружбі, групах, організаціях і спільнотах. У дослідженні Маккобі виявлено, що плітки передбачають саморозкриття та секретний обмін думками і є важливими для дівочої дружби.

У деяких спільнотах і контекстах жінки створюють і підтримують спільність через обмін інформацією про людей в соціальній організації. Низка досліджень емоційної інтенсивності пліток в залежності від статусу вказує, що варто чекати більш оцінних пліток від дівчаток з вищим статусом, оскільки це допомагає їм у консолідації в одну статусну групу. З'ясовано, що дівчата залюбки використовують плітки в конкуренції з іншими та для самоствердження. Ймовірно, плітки є конкурентною стратегією жінок.

І чоловіки, і жінки використовують плітки, а найбільш обговорюваними є романтичні стосунки та інтимні стосунки. Такі плітки передають важливу інформацію, яка використовується в прийнятті шлюбних рішень і виборі партнера. Згідно з результатами Пауер, чоловіки схильні брехати з іншими чоловіками про сексуальну поведінку і привабливість жінок, в той час як жінки частіше говорять про статус чоловіків.

Жінки мають сильний інтерес до справ інших жінок, і вони виявляють дещо інший зразок пліток, ніж чоловіки. Низка вчених з'ясували, що чоловіки схильні говорити на безособові теми і людей, яких вони не знають особисто, а жінки надають перевагу розмовам про особисті стосунки або близьких друзів. Отже, чоловіча розмова не розглядається як плітки, але розглядається як цікавий і безтурботний обмін новинами, інформацією і думками. Розмова про знаменитостей виконує іншу функцію: це може допомогти чоловіку ідентифікуватися з іншими. Зв'язок чоловіків через обговорення футбольних ігор і спортсменів схожий, але не ідентичний жіночим пліткам, тому що в таких розмовах відсутній елемент

Мейнсплейнінг - новий термін для позначення поблажливої манери вести розмову чоловіка з жінкою, що виявляється у використанні максимально спрощених пояснень та апеляцій на статі.

особистого розкриття і деталі приватного життя людей. Чоловічі плітки не пов'язують їх разом, але закріплюють нормативні межі мужності і таврують все, що не є чоловічим.

У емпіричному дослідженні підслуханих розмов у студентській кімнаті відпочинку одного з американських університетів було з'ясовано, що обговорення інших далеко не завжди є негативним. У чоловіків і жінок майже четверта частина розмов була з негативними оцінками, однак близько чверті коментарів мати позитивну тональність; інші 50% були оцінені як нейтральні. Також дослідження виявило, що жінки пліткують лише трохи частіше, ніж чоловіки.

В подальших дослідженнях позитивної ролі пліток було показано, що форми і функції пліток розрізняються за віком, аудиторією, етнічною приналежністю, членством у групі і статусом, і, лише певною мірою, за статтю.

Отже, плітки - це нитка, яка використовується для створення соціальної тканини нашого життя.

Чи існують Гендерні особливості спілкування, які можна вважати недоліками чоловіків? Чи можна розуміти їх з точки зору їхньої цінності? Ці запитання ще чекають на відповідь. Ймовірно, до таких особливостей відносять нездатність чоловіків говорити про свої почуття та агресивний їх вияв.

Культурний підхід до статі та мовлення, що розвивають Непіеу і Катагае (2008), розвиває думку, що жінок привчають бути двомовними, тобто вміти грамотно говорити обома мовами: «жіночою» та «чоловічою», тоді як чоловіки

Дослідження гендерних відмінностей самопрезентації у спілкуванні Г.Хлаповська (2014) з допомогою аналізу розмов на сайті знайомств виявила, що партнерські відносини приваблюють переважно жінок, а серед чоловіків прихильників традиційної та партнерської моделей поведінки приблизно порівну.

Досліджено характеристики та рольові позиції жінки, які приваблюють чоловіків у рамках взаємодії на сайтах знайомств. Серед основних характеристик жіночої привабливості виявилися такі: зовнішність жінки, її статура (стрункість) та вміння стежити за собою, і, навпаки, відштовхує намагання жінки домінувати над чоловіком та повчати його.

не повинні вивчати жіноче мовлення. Отже, чоловіки можуть продовжувати розглядати жінок як таких, що не піддаються дешифруванню і вибудовувати неадекватні стратегії та тактики спілкування. Дослідники стверджували, що жінки через засоби масової інформації навчаються прочитувати мовчання, емоційну невиразність і злість. Читаючи любовні романи, дівчата і жінки навчаються розглядати негативні аспекти чоловічого мовлення як ознаки прихильності, а любовні романи дають жінці розуміння того, що вони несуть відповідальність за своє спілкування і спілкування своїх партнерів.

12.2.2. Гендер та невербальне спілкування

На межі тисячоліть було проведено декілька мета-аналізів, які дозволили говорити про Гендерні відмінності у невербальному спілкуванні. Відмінності стосовно невербальної поведінки виглядають таким чином:

1. Жінки частіше посміхаються, ніж чоловіки, частіше кивають, тіло більш нахилене вперед, відстань є ближчою, вони використовують більше жестів, частіше доторкаються, мають виразнішу міміку та більш точно виражають свої емоції. їхня соціальна перцепція є більш точною, навіть при доступі лише до інформації про зовнішність.

2. Чоловіки виявляють більшу тілесну експансію (займають більше простору), говорять голосніше, роблять більше помилок у мовленні (повтори, пропуски, незавершеність думки, запинання тощо), використовують більше мовного сміття для заповнення пауз. Чоловіки балакучіші, ніж жінки та з більшою ймовірністю перебивають партнера по спілкуванню. В Гендерній взаємодії демонструють візуально своє домінування частіше, ніж жінки. Високий коефіцієнт візуального домінування означає, що людина більше дивиться на інших, коли говорить сама, ніж коли слухає. Чоловіки частіше використовують таке невербальне мовлення, яке відповідає людям з високим статусом.

3. Чоловіки та жінки, які мають високий соціометричний статус, відкрито виражають свої переживання, але їхні емоції різні за модальністю: у жінок - щастя, а у чоловіків - гнів.

Встановлено, що має значення тип розв'язуваної комунікативної задачі. Наприклад, жінки мали меншу перцептивну точність у стереотипно чоловічих сферах, наприклад, оцінці продуктивності, і вищу в оцінці зовнішності. Також було виявлено, що Гендерні відмінності у невербальній комунікації є доволі стабільними впродовж життя людини. За даними Хола та Картера, як жінки, так і чоловіки здатні доволі непогано на рівні буденного досвіду відображати Гендерні відмінності у невербальній поведінці. Їхні оцінки практично збігаються із встановленими в дослідженнях.

З усього зазначеного можна зробити висновок, що Гендерні відмінності в невербальному спілкуванні значною мірою відповідають розповсюдженим стереотипам про роль чоловіка та жінки. Про жінок як більш соціально орієнтованих та турботливих, про чоловіків як більш орієнтованих на владу та домінування. Жінки та чоловіки набувають багатьох форм невербальної поведінки внаслідок гендерної соціалізації. «Граючи жінку», важливо продемонструвати підтримуючу поведінку (наприклад, кивати, посміхатися) та інтерес до партнера (міміка, міжособистісна сензитивність). Роль чоловіка потребує самопросування (більше заявляти про себе голосністю, займаним простором). Лише певною мірою можна говорити про невербальну поведінку жінок як таку, що відповідає більш низькому статусу. За емпіричними дослідженнями, здається, що більш коректно говорити не про невербальну експресію нерівності статусів чоловіків та жінок, а про більшу орієнтацію жінок на спілкування, ніж чоловіків.

Менспрединг

Чоловіча манера сидіти, широко розкинувши ноги у суспільному транспорті, зневажаючи приватний простір іншої людини, - менспрединг.

Недавнє дослідження у Великобританії показало, що більше 70% жінок зустрічаються з таким регулярно.

У суспільному транспорті Мадриду чоловікам заборонили сидіти з надмірно розставленими ногами та просять їх поважати особистий простір жінок. Підготовлений навіть спеціальний знак.

Підбиваючи підсумки «ранніх» досліджень гендерних аспектів спілкування, виділимо декілька їх особливостей: розуміння мужності і жіночності як набору внутрішньо властивих індивіду рис; спрощене розуміння

Гендерного домінування; недооцінка ролі контексту у створенні гендерних смислів; ігнорування соціальних причин і наслідків гендерних відмінностей в комунікації і абсолютизація дихотомії «чоловіче - жіноче». Думається, що

істотними методологічними проблемами, що можуть закріплювати «наукові» стереотипи про мову і Гендер, є демонстрація статистично незначних відмінностей, універсалізація результатів, а також аналіз гендеру у відриві від інших аспектів соціальної ідентичності, таких, як вік, статус, етнічність та ін.

Помічено, що дослідники гендеру в останні десятиріччя стали значно критичнішими стосовно використовуваних методів та обирають більш складний аналіз статі та комунікації. Очевидно, що вербальні та невербальні змінні не можуть бути розглянуті поза контекстом. Розмова є активним процесом, який відбувається в певному контексті і включає в себе комунікантів, які мають різні статуси, проблеми і різні ідентичності, крім статі. Контекст, в якому вивчається гендерна поведінка, критично важливий при плануванні дослідження та правильній інтерпретації отриманих даних.

12.3. Створення гендеру у спілкуванні

Аналіз теоретичних і методологічних принципів сучасних гендерних досліджень дозволяє умовно розділити їх на дві групи. В рамках першого підходу гендерно специфічна вербальна поведінка є частиною гендерної ролі, тобто Гендер, як соціальна категорія, передує її мовленнєвому оформленню. В межах другого підходу гендер трактується як продукт дискурсу, тобто визнається, що мовлення не індексує гендерну ідентичність, а створює, конструює її.

Гендерне спілкування — різновид соціально-рольового спілкування, де люди взаємодіють як представники своїх гендерних груп. Гендерна комунікація характеризується використанням вербальних та невербальних засобів для демонстрації знання норм статево-рольової поведінки. Дискурс - це певна послідовність комунікативних подій, що відбуваються між комунікатором та слухачем. Може мати вербальну та невербальну форми. У дискурс-аналізі акцент робиться на з'ясуванні прихованих детермінант, контекстів мовленнєвих висловлювань.

Причина названих методологічних розбіжностей пов'язана з різним розумінням відносин між гендером і статтю. Дослідники виділяють три парадигми в концептуалізації даних категорій. В межах першого підходу гендер трактується як соціально опосередковане вираження біологічної статі. Індивіди «засвоюють» чоловічий чи жіночий тип поведінки в залежності від того, до якої біологічної категорії вони були віднесені за народженням. У другому підході гендер символізує стать. Гендерна

ідентичність в рамках даного підходу базується на колективному досвіді існування в якості члена соціальної групи «чоловік» або «жінка», тобто прийнятті певних гендерних ролей, щоб відповідати культурним очікуванням.

В межах третього підходу (парадигма неоднорідності - heterogeneity) думка про те, що стать є основою гендеру, визнається ідеологічною фікцією. На думку його прихильників, неправомірно вважати, що світ «природним чином»

поділений на дві групи, чоловіків і жінок. Цей поділ вироблено історично, щоб узаконити соціальну Гендерну ієрархію. Мова не йде про заперечення статевого диморфізму, а лише про те, що біологічні відмінності набувають значимості, коли в силу соціальних, економічних і політичних причин вони стають основою для класифікації людей і їхнього включення в певні ієрархії (за аналогією з класовими або расовими відмінностями).

Очевидно, що дослідники, які трактують Гендерно специфічну

комунікативну поведінку як частину соціальної ролі, стоять на позиціях парадигми аналогії. Гендерне спілкування, з цієї точки зору, є різновидом соціально-рольового спілкування, в межах якого люди взаємодіють як представники гендерних груп. Визначальним чинником поведінки стає те, яку Гендерну роль ми виконуємо, яку Гендерну групу ми представляємо. Мовлення в такому спілкуванні виконує обслуговуючу функцію і характеризується спрямованістю на демонстрацію знань норм статево-рольової поведінки.

Незважаючи на те, що норми мовленнєвої поведінки між статями відносяться до норм за замовчуванням, їх виконання доволі суворо контролюється у суспільстві. Особливості Гендерно орієнтованого мовлення визначають очікування з боку отримувача повідомлення. Ці очікування обумовлені Гендерними стереотипами стосовно того, як мають говорити чоловіки та жінки. Чим більш офіційною є ситуація, тим більш формалізованими є очікування слухачів щодо мовленнєвого оформлення гендерної ролі. Наслідком такої ситуації є певною мірою знеособленість гендерно-орієнтованого мовлення, коли учасники говорять немов не від себе, а від імені гендерної групи.

До парадигми неоднорідності тяжіють дослідники, які вважають Гендер продуктом мовленнєвих перформансів (дій, практик). Це є представники теорії соціальної драматургії, етнометодології (Г. Гарфінкель) і теорії символічного інтеракціонізму (Дж.Мід). Погляд на мовлення, як динамічну реальність, спонукав переосмислити знайомі категорії «чоловік» і «жінка» і звернутися до вивчення того, як Гендерні ідентичності (як традиційні, так і ті, що суперечать звичним нормам) конструюються в конкретних мовленнєвих практиках. «Чоловічі» та «жіночі» мовленнєві форми, таким чином, відокремлюються від реальних чоловіків і жінок і усвідомлюються як лінгвістичні ресурси конструювання гендеру в соціальній практиці.

На зміну розумінню мови як індикатора гендерної ролі, привноситься розуміння мови як дискурсу, як соціальної практики, яка, будучи детермінованою соціальними структурами, одночасно створює і відтворює їх. Дискурси, або способи бачення з певної точки зору, виявляються в тексті або у мовленні і служать для відображення, підтримки, побудови і протидії соціальним практикам. Дискурс-аналіз - це спроба зрозуміти соціальні проблеми, в тому числі гендерної нерівності й ідеології, які виражаються в дискурсі, з'ясувати, чиї інтереси обслуговуються, чиї ні.

Вагомий вплив на розуміння гендеру як дискурсивного конструкту мала когнітивна психологія. Зокрема, це розробка проблеми значення, що акцентувало активну природу розуміння і можливість створення значень (смислів) в процесі їх інтерпретації учасниками комунікації. Когнітивні дослідження виявляють когнітивні механізми, які задіяні в процесах мовленнєвого конструювання гендеру - категоризація, перцептивна організація, когнітивна компетентність, образність та ін.

Сучасні дослідження апелюють до гендеру як контекстуального соціального конструкту, який створюється та відтворюється у повсякденній взаємодії. Одне з ключових понять, що пояснює цей процес, є «Гендерний дисплей». Поняття, введене Ірвіном Гофманом, означає різноманіття уявлень і проявів «чоловічого» і «жіночого» в міжособистісній взаємодії. Гендерний дисплей, або конвенційний

прояв чоловічого та жіночого, зводиться до поєднання мовлення, міміки, костюма та гриму. Конструювання гендеру нами здійснюється кожен хвилину. Кожен з нас повсякчас бере участь у «маскарадї» представлення власної статі у взаємодії з іншими таким чином, що гра за правилами здається природним проявом людського Я. Однак Гендерний дисплей не є універсальним, він соціально-культурно обумовлений. Різні культури, різні історичні епохи, різні соціальні групи виявляють різні Гендерні дисплеї, що унеможлиблює їх зведення до біологічних детермінант (Словник гендерних термінів).

Засоби вираження своєї приналежності до статі І. Гоффман називає формальними конвенційними актами. Ці своєрідні моделі чоловічої та жіночої поведінки, прийнятні у конкретній ситуації, сприяють збереженню та відтворенню норм повсякденної взаємодії (будь-яка ситуативна поведінка завжди є Гендерно забарвленою). Виконавцями конвенційних актів є соціально компетентні діючі особи, які включені у соціальний порядок. Соціальний порядок, у свою чергу, гарантує їм захист від неадекватних індивідів. Бутичоловіком або жінкою та виявляти це - означає бути, за І. Гоффманом, соціально компетентною особою.

В українській психології питання мовленнєвого конструювання гендеру досліджується Т.Титаренко, Т.Говорун, О.Кікнеджі. Сучасна психологія особистості, що розробляється українським дослідником Тетяною Титаренко, дозволяє говорити про Гендерну ідентичність, як вплетену в ідентичність особистості сконструйовану сутність, яка змінюється під дією чисельних життєвих контекстів, різноманітних дискурсивних практик. В такому плинному контексті виникає множинність версій гендерної ідентичності та легалізується прагнення особистості експериментувати з реальністю, зокрема і з Гендерними нормами.

Гендерна ідентичність як соціальна конструкція виявляється у взаємодії і проявляється у діалозі. Саме лінгвістична дійсність є тим простором, в якому особистість асимілює Гендерний досвід, самовизначається, вибудовує свою Гендерну ідентичність. гендерна ідентичність конструюється жінками та чоловіками в прийнятих рамках, що визначаються дискурсивними практиками, в свідомому опорі або ж згоді з обмеженнями, заданими суспільством.

Ще одним напрямом аналізу процесу конструювання гендерної ідентичності у спілкуванні є вивчення цього процесу у віртуальному просторі - інтренет-спілкуванні. Ця проблема доволі плідно вивчалась російським психологом Дмитрієм Воронцовим (Воронцов, 2008). Він відмічає, що, оскільки комп'ютерне

«Гендерний дисплей», з точки зору І.Гоффмана, — це детермінована культурою форма самопрезентації гендерних характеристик особистості; самовиявлення своєї статевої приналежності та сексуальних переваг, що відповідає конкретній ситуації комунікації, конкретному партнеру.

спілкування орієнтується тільки на текстові знаки і виключає невербальні маркери гендеру, такий вид спілкування теоретично дозволяє розігрувати будь-яку ідентичність, яку тільки можна уявити. Віртуальна персона може існувати окремо від

свого реального аніматора, живучи тільки в контексті взаємодії з мережевим партнером. Люди можуть перевтілюватися в мережі в людину іншої статі, сексуальної орієнтації, раси, вступати в тривалі романтичні і сексуальні віртуальні зв'язки.Різноманітність, множинність, перформативність і спільне конструювання гендерних ідентичностей в межах конкретних текстів і спільнот практиків є

пріоритетом сучасних досліджень мови та гендеру. Вони зацікавлені в розкритті того, як мова допомагає встановити і підтримувати суспільний порядок і відносини влади, і те, як мовлення кидає виклик рутині, сприяє соціальним змінам. З постмодерністської позиції, мовні зміни є важливим аспектом соціальних змін та розвитку особистості.

Висновки

1. Лінгвістична гендерологія - це міждисциплінарний напрям, складовою якого є когнітивна та соціальна психологія. Завданням цього напрямку є вивчення гендерної ідентичності особистості лінгвістичними засобами.

2. Розвиток досліджень взаємозв'язку мови та гендеру включає декілька етапів: феміністична критика мовного сексизму та андроцентризму, емпіричні дослідження відмінностей, домінування та нерозуміння; критика методології ранніх досліджень мови гендеру, а також перехід до постмодерністської перспективи розуміння гендерної ідентичності.

3. В «ранніх» дослідженнях мови і гендеру гендерна ідентичність «зчитувалася» з лінгвістичних форм. їхній аналіз показує, що для більшості робіт 1970-80-х рр. характерне розуміння мужності і жіночності як набору внутрішньо властивих індивіду рис, спрощене розуміння Гендерного домінування, недооцінка ролі контексту у створенні гендерних смислів, ігнорування соціальних причин і наслідків гендерних відмінностей в комунікації і абсолютизація дихотомії «чоловіче - жіноче».

4. На зміну акценту на вивченні конвенційної системи, прийшло розуміння мови як дискурсу, як соціальної практики, яка, будучи детермінованою соціальними структурами, одночасно створює і відтворює їх. Постмодернізм звертається до критичного вивчення мови - аналізу явних і неявних структурних відносин домінування, дискримінації, влади і контролю, виражених у мовленні.

5. Гендерне спілкування в сучасних дослідженнях має два основні напрями аналізу у психології: соціально-рольовий та конструктивістський. Перший розглядає гендерну комунікацію як відтворення норм гендерної ролі. Другий привертає увагу до здатності мови та мовленнєвих практик створювати та перетворювати Гендерну ідентичність.

Ключові поняття: мова, мовлення, мовленнєве спілкування, вербальна та невербальна комунікація, гендерне спілкування, гендерна комунікація, андроцентризм, мовний сексизм, гендерно чутливе мовлення, реляційна розмова, плітки, етнометодологія, гендерний дисплей, дискурс, дискурс-аналіз.

Лекція 13.

Законодавче регулювання та міжнародні стандарти гендерної рівності.

ПЛАН

13.1. Міжнародно-правові стандарти гендерної рівності. Діяльність міжнародних організацій у сфері забезпечення гендерної рівності

13.2. Конституційно-правові засади забезпечення рівних прав чоловіків та жінок.

13.3. Гендерно-правова експертиза нормативно-правових актів

Ідея гендерної рівності впродовж останніх років привертає увагу окремих

держав і міжнародних організацій, світової спільноти та окремих громадян, громадських організацій тощо. Її правове регулювання перебуває на етапі становлення й розвитку, і це відбувається на внутрішньодержавному (національному) та міжнародному рівнях. Таким чином, формуються певні стандарти гендерної рівності, недискримінації, паритетної демократії загалом.

Важливим є не лише правове закріплення принципу гендерної рівності, а й створення ефективних механізмів реалізації таких стандартів на різних рівнях, у всіх сферах життєдіяльності людини й держави, міжнародного співтовариства.

Конституція України, як і більшість основних законів інших держав, закріплює принцип рівних прав чоловіків та жінок в Україні. Ці положення деталізуються на рівні галузевого законодавства та підзаконних нормативно-правових актів України. Варто зауважити, що з метою стратегічно визначеного курсу України на реалізацію законодавства у зазначеній сфері ухвалено Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року, Державну соціальну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року та інші акти.

Збільшення кількості нормативно-правових актів і виконання міжнародних зобов'язань України змушує вдаватися до пошуку нових методик і механізмів оцінки стану забезпечення гендерної рівності, розширення прав та можливостей жінок і чоловіків, дівчат і хлопців. Серед таких є гендерний аудит, гендерне бюджетування, гендерно-правова експертиза актів законодавства та проєктів нормативно-правових актів тощо. Результатом впровадження гендерної рівності має бути забезпечення однакового ставлення до всіх громадян незалежно від соціальних чи інших обставин, однакових можливостей доступу до державних гарантій для всіх громадян незалежно від статі або інших ознак. Тобто важливим є якнайповніше врахування особливих та відмінних фізичних, соціальних, економічних характеристик і життєвого досвіду різних соціально-демографічних груп жінок і чоловіків, дівчат і хлопців у всіх сферах життя.

13.1. Міжнародно-правові стандарти гендерної рівності. Діяльність міжнародних організацій у сфері забезпечення гендерної рівності

Ідея рівності виникла значно раніше, ніж термін та відповідні правові стандарти.

У статті 2 **Загальної декларації прав людини ООН 1948 року** вперше на міжнародному рівні закріплено норму про рівність усіх людей: «Кожній людині надаються всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового походження, майнового або іншого стану». Цією нормою автори Декларації, представники країн, які підписали її, переживши Першу і Другу світові війни, прагнули визначити напрям подальшого розвитку людства. Акцентовано, що, попри всі відмінності, люди є рівними у своїй гідності та правах, зокрема й незалежно від статі. Проте Декларація не була юридично обов'язковим міжнародним документом.

Першим міжнародним актом, який чітко й однозначно закріпив принцип рівноправності чоловіків і жінок як необхідну умову соціального прогресу й поліпшення умов життя людства, є **Статут ООН 1945 року**. Одним зі своїх

завдань, відповідно до його положень, ООН проголосила утвердження віри «в основні права людини, гідність та цінність людської особистості, рівноправність чоловіків і жінок, рівність прав великих і малих націй», а також «ніяких обмежень відносно прав чоловіків і жінок брати участь у будь-якій якості та на рівних умовах в її (ООН) головних і допоміжних органах». Прийняття цієї норми є свідченням розуміння тогочасними лідерами держав-членів ООН неподільного зв'язку між прогресивним розвитком людства та забезпеченням рівноправності чоловіків і жінок.

Цілком обґрунтовано, що принцип гендерної рівності надалі було впроваджено й до інших міжнародних договорів ООН та спеціалізованих установ ООН з прав людини. Він міститься в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Міжнародному пакті про соціальні, економічні та культурні права 1966 р. та низці інших основоположних документів.

Нормативне закріплення ідеї рівноправності чоловіків і жінок супроводжувалося створенням інституційного механізму її втілення в міжнародно-правову практику. В Економічній і Соціальній Раді ООН (ЕКОСОР) 1946 року в складі Комісії з прав людини створено підкомісію зі становища жінок, а згодом їй надано статус Комісії.

Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яку було ухвалено 1979 року, Україна ратифікувала 1980 року. Її називають міжнародним біллем про права жінок. Країни, які ратифікували Конвенцію, зобов'язані вживати заходів для унеможливлення дискримінації, тобто будь-якого розрізнення, винятку або обмеження за ознакою статі, спрямованих на послаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі (ст. 1 Конвенції).

Особливості та значення *Конвенції 1979 року*:

- підкреслює важливість рівності можливостей у контексті рівного доступу жінок до всіх ресурсів країни. Рівність має бути гарантовано законодавством і державною політикою, а також забезпечено відповідними механізмами й інститутами;

- визначає обов'язок держави забезпечити відсутність перешкод на шляху до реалізації жінками своїх прав, навіть якщо рівний захист і повага прав жінок гарантовані на рівні політики й законодавства;

- визначено, що заходи, вжиті державою для захисту прав жінок і чоловіків, повинні забезпечити рівноцінність результатів та реальне змінення становища жінок.

Кожні чотири роки Україна звітує перед Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок про виконання Конвенції та отримує заключні зауваження з рекомендаціями щодо подальших кроків, зокрема необхідних змін у законодавстві, політиці та практиці в усіх сферах: від політичного представництва жінок до становища сільських жінок, від гендерної статистики до викорінення сексизму в ЗМІ.

Останню (восьму) доповідь Україна представила 2017 року, і на виконання Заключних зауважень до цієї доповіді у вересні 2018 року затверджено відповідний

Національний план дій на період до 2021 року.

Пекінську декларацію та платформу дій було прийнято 1995 року. Документ має на меті поліпшення становища жінок на шляху їх активного залучення до всіх сфер суспільного та приватного життя, забезпечуючи всебічну та рівну участь жінок у прийнятті рішень з економічних, соціальних, культурних і політичних питань.

Основні здобутки Пекінської платформи дій:

- розглянуто розширення прав і можливостей жінок у контексті забезпечення рівноправності між жінками та чоловіками;
- конкретизовано дії урядів і громадських структур щодо рівноправності;
- запроваджено поняття гендерної рівності.

Іншим важливим документом щодо посилення залучення жінок до питань миру та безпеки є **Резолюція Ради Безпеки ООН «Жінки. Мир. Безпека»**, прийнята 31 жовтня 2000 року. Це перша резолюція Ради Безпеки, що закликає до поглиблення ролі жінок у процесах запобігання та врегулювання конфлікту з метою підтримання миру й безпеки. У резолюції йдеться про важливість:

- рівної та повної участі жінок у питаннях миру й безпеки, зокрема, у вирішенні конфліктів і запобіганні їм;
- гендерної інтеграції в миротворчих місіях й операціях (гендерний мейнстримінг);
- забезпечення врахування специфічних потреб жінок і дівчат, їхнього досвіду та перспектив у політичних, правових і соціальних рішеннях;
- захист жінок та дівчат від сексуального насильства й інших форм насильства під час конфлікту;
- участі жінок у прийнятті рішень на всіх рівнях.

Резолюція Ради Безпеки 2000 року пов'язана з іншими «сестринськими резолюціями», що стосуються жінок, миру й безпеки та прийняті згодом. Це Резолюція РБ 1820 (2008), Резолюція 1888 (2009), Резолюція 1889 (2009) Резолюція 1960 (2010), Резолюція 2106 (2013), Резолюція 2122 (2013), Резолюція 2242 (2015).

Водночас Україна ратифікувала всі основні Конвенції *Міжнародної організації праці (МОП)*, як-от: Конвенція № 100 про рівне винагородження чоловіків та жінок за рівноцінну працю 1951 року, Конвенція № 103 про охорону материнства (переглянута) 1953 року, Конвенція № 111 про дискримінацію в галузі праці та занять 1958 року, Конвенція про рівне ставлення та рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками № 156 1981 року, Декларація МОП основних принципів та прав у світі праці 1998 року тощо.

Також Україна приєдналася до зобов'язань щодо досягнення Цілей сталого розвитку на період до 2030 року, прийнятих на рівні ООН, серед яких мета № 5, спрямована на досягнення гендерної рівності. Отже, попереду в Україні та інших держав - зобов'язання щодо їх виконання.

Важливу роль у забезпеченні гендерної рівності відіграє **Організація Північноатлантичного договору (НАТО)**, створена 1949 року для колективної оборони країн Західної Європи та Північної Америки згідно з принципами статті 51 Статуту ООН. Місія НАТО полягає у сприянні стабільному та міцному миру, з огляду на що гендерна рівність і розширення прав та можливостей жінок і дівчат є

ключовим чинником. Північноатлантичний альянс прагне включити гендерний аспект в усі етапи операційного процесу - під час розроблення, планування, впровадження, моніторингу та оцінки політики й програм.

У 2009 році НАТО схвалила Директиву 40-1 «Бі-СК» (Bi-Strategic Command) «Інтеграція РБ ООН 1325 та гендерні перспективи командних структур НАТО, включаючи заходи щодо захисту під час збройних конфліктів». Директива застосовується до всіх міжнародних військових штабів або будь-яких інших організацій, що діють спільно з НАТО. Вона містить стандарти поведінки НАТО під час здійснення операцій та місій, визначає, що жінок також слід розглядати як суб'єктів забезпечення сталого миру, які мають бути залучені на всіх стадіях кризи або конфліктів, наполягає на розширенні ролі жінок в операціях та місіях на всіх рівнях.

Згодом 1 квітня 2014 року держави-члени та партнери НАТО схвалили оновлену **Політику НАТО/РСАП з імплементації Резолюції РБ ООН № 1325 «Жінки, мир і безпека»** та інші відповідні резолюції, які визначають, що нації несуть відповідальність за забезпечення виконання резолюцій; оборонний і відповідний потенціал безпеки має бути спрямований на розвиток інститутів, доступних для потреб як чоловіків, так і жінок, зокрема для сприяння участі жінок на всіх рівнях у національних збройних силах тощо. Також НАТО 2014 року прийняла **План дій**, що визначив Політику невіддільною складовою їхніх повсякденних справ як у цивільних, так і у військових структурах.

У 2014 році Спеціальний представник у справах жінок, миру та безпеки, а також політики з питань людських ресурсів та співробітників з питань різноманітності розпочав реалізацію програми «Професійна мережа жінок НАТО» (NWPN) та «Наставництво». Мета NWPN - сприяти створенню спільної корпоративної культури та надання жінкам можливості для навчання, розвитку й наставництва. Програма наставництва спрямована на сприяння збільшенню кількості потенційних претендентів-жінок та подоланню структурних перешкод, які можуть існувати між різними службами та типами персоналу.

У 2016 році у 96,3 % країн-членів НАТО жінки мали можливість зайняти вакантну посаду у збройних силах, що на 11,7 % більше, ніж попереднього року, і на 26 % більше, ніж 2014 року. Майже 67 % країн-членів НАТО повідомили про використання спеціальних програм або заходів щодо підтримки батьків у разі, коли їх обох було залучено, порівняно з 52 % 2015 року. Також зросла підтримка одиноких батьків щодо службових обов'язків майже до 67 % з 65 % 2015 року.

Політика і *План дій з проблем жінок, миру і безпеки* оновлено та схвалено на саміті в Брюсселі у 2018 році. НАТО, союзники та країни-партнери прагнуть зробити свій внесок у здійснення Резолюцій Ради Безпеки ООН та взяти на себе зобов'язання, включивши цю Політику в цивільні та військові структури. Інтеграція гендеру, реалізація жіночого права голосу в усіх аспектах роботи НАТО є важливим чинником успіху миру та безпеки. Така Політика враховує це, а структури, відповідальні за її реалізацію, керуються такими визначальними засадами:

інтеграція - переконання, що гендерна рівність розглядається як невіддільний компонент політики, програм та проєктів НАТО, що ґрунтуються на ефективній гендерній інтеграційній практиці;

включення - сприяння збільшенню представництва жінок у НАТО та національних Збройних силах для покращення ефективності й успіху в операціях;
підзвітність - посилення відповідальності з метою підвищення рівня обізнаності та імплементації Порядку денного відповідно до міжнародних стандартів.

Отже, наявні механізми на рівні НАТО, спрямовані на реалізацію резолюцій Ради Безпеки ООН, а саме:

1) спеціальний представник Генерального секретаря з питань жінок, миру та безпеки виконує функції координатора високого рівня з усіх аспектів роботи, пов'язаної з гендерними аспектами. Ця посада заснована 2012 року й стала постійною з вересня 2014 року;

2) робоча група, яка об'єднує цивільний та військовий персонал у штаб-квартирі;

3) гендерний офіс і консультативний комітет експертів з військової сторони, завдання якого - сприяти врахуванню гендерної рівності під час розроблення та реалізації, моніторингу й оцінки політики, програм і військових операцій;

4) робоча група на чолі з Оперативним командуванням Альянсу, яка оцінює засоби подальшого включення Резолюції 1325 і пов'язаних з нею резолюцій до оперативного планування та виконання;

5) гендерні радники, які розташовані на різних рівнях військової командної структури НАТО, включаючи оперативні штаби;

6) низка відповідних комітетів, які розробляють та переглядають конкретну й загальну політику;

7) **Програма НАТО «Наука заради миру та безпеки» (SPS)** сприяє конкретному, практичному співробітництву з гендерних питань між членами та країнами-партнерами шляхом спільних багаторічних проєктів, навчальних курсів, навчальних закладів і семінарів;

8) **Консультативний комітет громадянського суспільства (CSAP)**, який підтримує роботу та керує програмою, визначеною Резолюцією Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки, мир і безпека» (WPS) у межах НАТО й консультує щодо інтеграції гендерних перспектив в основні завдання Альянсу.

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) відзначається комплексним підходом до безпеки, який охоплює політико-військові, економічні, екологічні та людські аспекти. З урахуванням того вона розглядає низку питань, пов'язаних з безпекою. Зокрема, це контроль над озброєннями, заходами щодо зміцнення довіри та безпеки, правами людини, національними меншинами, демократизацією, стратегією поліцейської діяльності, боротьбою з тероризмом, економічними й екологічними заходами. Усі 57 держав-учасниць мають однаковий статус, а рішення приймаються консенсусом на політичній, але не юридично обов'язковій основі.

ОБСЄ визнає, що рівні права жінок і чоловіків є важливими для сприяння миру, стабільної демократії та економічного розвитку. ОБСЄ має на меті забезпечити рівні можливості для жінок і чоловіків, а також інтегрувати гендерну рівність у політику та практику як держав-учасниць, так і самої Організації. З місцевими партнерами ОБСЄ розробляє та реалізує проєкти в регіоні ОБСЄ з метою розширення можливостей жінок і створення місцевої компетентності та

спеціальних знань з гендерних питань. Вона співпрацює з органами влади під час перегляду законодавства та допомагає у створенні національних механізмів забезпечення рівності між жінками та чоловіками.

На рівні ОБСЄ прийнято декілька політик та заходів для підтримки гендерної рівності. **План дій щодо заохочення гендерної рівності** є основою для діяльності ОБСЄ з питань гендерної рівності, визначає відповідальність та завдання Секретаріату Організації, установ та операцій на місцях, а також держав-учасниць, а саме:

- 1) забезпечення того, щоб усі політики, програми та заходи ОБСЄ включали гендерний аспект;
- 2) забезпечення персоналу засобами й тренінгами, що містять гендерний аспект;
- 3) розвиток професійної, гендерно чутливої культури управління та робочого середовища;
- 4) підвищення рівня представництва жінок на керівних посадах;
- 5) підтримка зусиль держав-учасниць у досягненні гендерної рівності;
- 6) визначення конкретних пріоритетів для подальшого сприяння правам жінок;
- 7) висвітлення сприяння ролі жінок у запобіганні конфліктам та процесів відновлення миру;
- 8) моніторинг та оцінка прогресу в реалізації Плану дій щодо сприяння гендерній рівності. Генеральний секретар ОБСЄ щорічно представляє Постійній раді звіт про перебіг роботи.

Відповідно до Резолюції 1325 Ради Безпеки ООН щодо жінок, миру та безпеки, **Координатор** працює, щоб забезпечити ключову роль жінок у кризових ситуаціях. Координатор проекту допомагає Україні виконувати **Національний план дій щодо реалізації Резолюції**, розробленої спільно з іншими міжнародними партнерами. Зокрема, допомагаючи Україні розробити систему надання психосоціальної реабілітації жертвам кризи, Координатор акцентує увагу на сім'ях колишніх комбатантів та внутрішньо переміщених осіб, більшість із яких жінки.

Координатор сприяє поширенню гендерної рівності та боротьби з гендерним насильством в Україні, допомагає зменшувати прояви насильства в сім'ї та законодавство щодо гендерних питань, проводить інформаційні кампанії та організовує навчальні курси для постачальників соціальних послуг, засобів масової інформації та працівників правоохоронних органів. Гендерні аспекти враховуються у процесі планування та реалізації всіх проєктів Координатора. Він зобов'язаний планувати та здійснювати моніторинг проєктів, які допомагають Україні посилити безпеку й розвивати законодавство, інститути та практику відповідно до демократичних стандартів. Метою є підтримання країни в адаптації законодавства, структур і процесів до вимог сучасної демократії, побудованої на безпечному просторі для людей.

План дій 2004 року з підтримки гендерної рівності, прийнятий Рішенням № 638 Постійної ради від 2 грудня 2004 року та викладений у Додатку № 14/04 до цього рішення, визначає, що повага до прав людини й основоположних свобод, демократії та верховенства закону є ключовим елементом прийнятої в ОБСЄ всеосяжної концепції безпеки.

Хартія європейської безпеки, прийнята на Стамбульській зустрічі ОБСЄ на вищому рівні, констатує: «Повне і рівноправне здійснення жінками своїх прав людини має найважливіше значення для зміцнення миру, процвітання й демократії в регіоні ОБСЄ. Ми зобов'язуємося зробити забезпечення рівності між чоловіками й жінками невіддільною частиною своєї політики як на рівні наших держав, так в межах Організації».

За підтримки ОБСЄ опубліковано такі видання: «Розроблення та перегляд навчальних програм з виховання демократичної громадянськості й освіти в галузі прав людини», «Просування участі жінок в політиці в регіоні ОБСЄ: збірник передових практик», «Жінки. Мир. Безпека» тощо.

Не менш важливою у цьому процесі є також роль *Ради Європи* - найбільшої регіональної міжнародної організації. Так, одним з її ключових міжнародних актів, який є основою і національного законодавства з питань протидії насильству, є **Конвенція Ради Європи щодо запобігання насильству стосовно жінок та домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція)**, підписана 2011 року і набрала чинності 1 серпня 2014 року. Це комплексний міжнародний акт, спрямований на захист, запобігання, судову відповідальність і вироблення стратегії у сфері протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству.

Основні цілі Конвенції:

- захист жінок від усіх видів насильства та запобігання, переслідування й викорінення насильства над жінками та домашнього насильства;
- сприяння викоріненню всіх видів дискримінації щодо жінок, сприяння рівноправності між жінками й чоловіками та розширення прав жінок;
- захист і допомога всім постраждалим від насильства над жінками та домашнього насильства;
- сприяння міжнародній співпраці, спрямованій проти цих видів насильства;
- забезпечення підтримки та допомоги організаціям і правоохоронним органам у співпраці між собою з метою запровадження інтегрованого підходу до викорінення насильства стосовно жінок та домашнього насильства.

13.2. Конституційно-правові засади забезпечення рівних прав чоловіків та жінок

В українському законодавстві Основним Законом є Конституція України, у якій ідеться про забезпечення рівних прав та можливостей: «Стаття 24: Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї...»

У 2005 році ухвалено профільний Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», яким визначено основні напрями державної гендерної політики, органи влади, відповідальні за її реалізацію, структурні елементи політики з метою забезпечення паритетного становища жінок і чоловіків в усіх сферах життя. На підставі цього Закону Україна

почала системно розбудовувати національний механізм утвердження гендерної рівності.

Також важливими в цій сфері є закони України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» 2012 року і «Про запобігання та протидію домашньому насильству» 2017 року. Перший передбачає заборону дискримінації, зокрема за ознакою статі, а другий чітко визначає всі види домашнього насильства, і домашнє насильство нарешті стає кримінальним злочином.

На виконання законодавства відбувається ухвалення національних, регіональних та галузевих планів дій, зокрема **Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року**. Головною метою документа є підвищення рівня дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків відповідно до Положень Національного плану дій, що мають бути відтворені у відомчих, регіональних та місцевих планах, програмах діяльності. Національний план дій став одним з основних документів щодо впровадження гендерної політики в секторі безпеки й оборони.

Державна соціальна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року, спрямована на укріплення інституційних механізмів забезпечення гендерної рівності з комплексним підходом до подолання інституційних обмежень у сфері гендерної рівності, зокрема удосконалення нормативно-правової бази; урахування гендерного компонента в програмах економічного та соціального розвитку; удосконалення механізму проведення гендерно-правової експертизи тощо.

Національний план дій з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період до 2021 року від 5 вересня 2018 року. Головною метою визначено подолання всіх форм дискримінації щодо жінок та дівчат, зниження рівня гендерно зумовленого насильства, забезпечення запобігання його проявам та своєчасну допомогу постраждалим, проведення широких інформаційних кампаній з підвищення правової обізнаності, покращення доступу дівчат та жінок до освітніх, медичних, правових і соціальних послуг тощо.

У грудні 2017 року в МВС прийнято відомчий план із виконання Національного плану дій 1325. 26 квітня 2019 року затверджено нову версію відомчого плану, в якому МВС є головним або співвиконавцем, передбачену трьома нормативно-правовими актами, зазначеними вище.

Завдяки активній роботі щодо впровадження рівних прав та можливостей скасовано низку нормативно-правових актів, які раніше перешкоджали професійній реалізації жінок. Найважливішими здобутками є такі:

1) скасування у грудні 2017 року наказу Міністерства охорони здоров'я № 256 від 1993 року, яким було визначено перелік із 450 заборонених для жінок професій. Серед галузей, де жінкам було заборонено працювати, були підземні роботи, водіння деяких видів вантажного та пасажирського транспорту, робота в машинному відділенні корабля, низка будівельних спеціальностей тощо. Також

жінка не могла бути машиністкою метро, водійкою автобуса, пожежною. Скасування цього наказу стало важливим кроком до забезпечення прав жінок у сфері працевлаштування та недискримінації за ознакою статі;

2) ухвалення у вересні 2018 року Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» № 2523- VIII № 2523-VIII надає рівні можливості чоловікам та жінкам для укладання контракту на військову службу, рівний доступ до військових звань, посад, рівний обсяг відповідальності під час служби.

Законом дозволено призначати жінок у добовий наряд, проте із дотриманням законодавства про охорону материнства й дитинства. Новий закон скасовує обмеження щодо служби жінок у військовому запасі, а від військових зборів тепер звільнятимуть не всіх жінок-військовослужбовців, а лише вагітних тощо.

Відбувається уніфікація та систематизація законодавства України в зазначеному напрямі. Це зумовлює чітке визначення та регламентацію застосування терміна «гендер». Оптимальним є визначення - це соціальна стать, що становить задані характеристики особистісної та групової поведінки й визначає правову, соціальну й економічну позицію індивіда в суспільстві.

Отже, оновлення та розбудова сучасної концепції гендеру має обов'язково враховувати такі аспекти, як соціальні ролі чоловіків і жінок; спосіб вираження відносин влади; система контролю за поведінкою чоловіків і жінок; особливий соціальний інститут. Відповідно до цих аспектів тлумачення поняття «гендер» може використовуватись і класифікуватись за такими самими критеріями.

13.3. Гендерно-правова експертиза нормативно-правових актів

Термін «експертиза» (франц. *expertise*, від лат. *expertus* - досвідчений) означає розгляд, дослідження експертом певних справ, питань, що потребують спеціальних знань. Це поняття закріплене на законодавчому рівні в окремих нормативно-правових актах щодо певних видів експертиз, а також досліджене правовою доктриною.

На думку дослідників, експертизою є така діяльність, що містить низку процедур, зокрема, аналіз, дослідження, оцінку кваліфікованими посадовими особами, результатом чого є висновок, що відповідає вимогам затверджених стандартів, норм, правил. Це певним чином задовольняє інтереси суспільства та держави у прийнятті правильних й обґрунтованих рішень. Іноді вважають, що експертизою є спеціальне дослідження незалежним експертом, особою, яка має глибокі знання в певній галузі, окреслених перед нею питань щодо визначеного предмета.

Для забезпечення гендерної рівності важливим є не лише створення нових нормативно-правових актів, що регулюють питання гендеру, а й гендерно-правова експертиза вже наявних для запобігання колізій у праві, що є складовою правової експертизи. *Правова експертиза* є дослідженням, яке проводить експерт на підставі рішення або за дорученням уповноважених на те осіб або без такого, але через пряму вказівку нормативно-правового акта. Правова експертиза заснована на застосуванні спеціальних знань з метою використання її результатів у юридичній

діяльності та полягає в наданні певного документа у вигляді висновку цієї експертизи.

Правову основу та принципи гендерно-правової експертизи закріплено в статті 4 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» 2005 р. і постанові Кабінету Міністрів України «Питання проведення гендерно-правової експертизи» № 997 від 2018 року, якою затверджено Порядок проведення гендерно-правової експертизи та форми висновків, а також наказ Міністерства юстиції України № 3719/5, яким затверджено Методичні рекомендації з проведення гендерно-правової експертизи актів законодавства та проєктів нормативно-правових актів 2018 року.

Відповідно до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», **гендерно-правова експертиза** - це аналіз чинного законодавства, проєктів нормативно-правових актів, результатом якого є надання висновку щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Гендерно-правову експертизу законодавства проводить Мін'юст щодо законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та інших нормативно-правових актів. Висновки про результати гендерно-правової експертизи законодавства поділяють на висновок акта законодавства та проєкту нормативно-правового акта. У разі встановлення невідповідності акта законодавства принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків Мін'юст надсилає висновок з обґрунтованими зауваженнями органів, що прийняв такий акт. Копія такого висновку також надсилається Міністерству соціальної політики України та Кабінету Міністрів України. Розроблення проєктів нормативно-правових актів здійснюється з обов'язковим урахуванням принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Проєкти нормативно-правових актів підлягають гендерно-правовій експертизі. Висновок такої експертизи є обов'язковою складовою пакета документів, що подаються разом з проєктом нормативно-правового акта до розгляду. Висновок про результати гендерно-правової експертизи законодавства протягом п'яти календарних днів після підписання уповноваженою особою (координатором) з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків Мін'юсту оприлюднюється на офіційному веб- сайті Мін'юсту.

Гендерно-правова експертиза нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади, нормативно-правові акти яких підлягають державній реєстрації, здійснюється під час такої реєстрації структурними підрозділами апарату та територіальних органів Мін'юсту, відповідальними за проведення державної реєстрації нормативно-правових актів.

Результати гендерно-правової експертизи нормативно-правового акта, поданого на державну реєстрацію, зазначають у висновку про державну реєстрацію нормативно-правового акта за формою згідно з додатком 2 до Порядку подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації, затвердженого наказом Мін'юсту від 12 квітня 2005 року № 34/5 (у редакції наказу Мін'юсту від 15 травня 2013 року № 883/5).

Гендерно-правова експертиза проєктів нормативно-правових актів

проводиться розробником проєктів актів та Мін'юстом під час проведення правової експертизи. Результати проведення *розробником* гендерно-правової експертизи проєкту нормативно-правового акта вносяться до висновку за формою згідно з додатком 2 до Порядку проведення гендерно-правової експертизи, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2018 року № 997. Результати проведення *Мін'юстом* гендерно-правової експертизи проєкту нормативно-правового акта вносяться до висновку Мін'юсту за підсумками його правової експертизи, в якому зазначається інформація щодо наявності норм, які не відповідають принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, та подаються пропозиції щодо необхідності доопрацювання проєкту нормативно-правового акта в разі їх виявлення або про відсутність таких норм.

У процесі проведення гендерно-правової експертизи за детального аналізу експерт з'ясовує, чи є акт законодавства (проєкт нормативно-правового акта) загалом або в окремій його частині:

1) *гендерно нейтральним* (за змістом та наслідками) - окрема норма, акт або проєктах та загалом не впливають на поділ за ознакою статі, не призводить до дискримінації за ознакою статі та чинить однаковий вплив як на чоловіків, так і на жінок (наприклад, застосовують такі терміни, як «особи», «громадяни» без зазначення певної статі);

2) *дискримінаційним*, тобто окрема норма, акт або проєкт акта загалом містять у собі відмінність, винятки або переваги стосовно до осіб певної статі, які спрямовані на послаблення або невизнання прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах суспільних відносин;

3) *гендерно дисбалансованим* на користь певної статі - таким, що надає переваги чи безпосередньо обмежує права жінки або чоловіка, або ж створює необґрунтовані перешкоди в реалізації таких прав, а також передбачає неспівмірні міри відповідальності за однакові правопорушення;

4) *таким, що не передбачає рівні можливості для обох статей*, тобто окрема норма, акт або проєкт акта хоча і надають однакові права особам незалежно від їх статі, однак на практиці їх застосування призведе до того, що певна стаття перебуватиме в дискримінаційному становищі, оскільки норма або акт під час реалізації не нададуть рівних можливостей чоловікам і жінкам.

Як зразок пропозиції щодо внесення змін до законодавства наведемо такий висновок Міністерства юстиції України. Відповідно до Висновку гендерно-правової експертизи Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (у редакції 2014 року), положення частини другої статті 25 Закону є *гендерно дисбалансованим* за змістом та наслідками. На нашу думку, положення пункту 19 статті 10-1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року є гендерно дисбалансованим, оскільки визначено, що особливий період надання військовослужбовцям (крім військовослужбовців-жінок) відпусток для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, а в разі, якщо дитина потребує домашнього догляду, - тривалістю, визначеною в медичному висновку, але не більш як до досягнення нею шестирічного віку, а також відпусток у зв'язку з хворобою або для лікування після тяжкого поранення за висновком (постановою)

військово-лікарської комісії припиняється.

У цьому разі необґрунтовано обмежується право чоловіка на такий вид відпусток, адже Законом України «Кодекс законів про працю» 1971 року визначено, що відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку може бути використана повністю або частинами також батьком дитини. Тому цю норму варто виключити як таку, що обмежує права чоловіка.

В одному з нових документів у розглядуваній сфері - Інструкції щодо інтеграції гендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів, затвердженій наказом Міністерства соціальної політики України № 86 від 7 лютого 2020 року - закріплено, що різний вплив реалізації нормативно-правових актів на різні групи населення, включаючи маломобільні, (за статтю, віком, сімейним станом, місцем проживання, расою, кольором шкіри, політичними, релігійними та іншими переконаннями, інвалідністю, етнічним та соціальним походженням, громадянством, майновим станом, мовною ознакою тощо) не завжди є чітко вираженим. Гендерний підхід дає можливість виявити відмінності такого впливу та знайти оптимальні шляхи передбачення в нормативно-правовому акті врахування потреб та інтересів різних груп населення.

Базовою складовою впровадження гендерного підходу під час розроблення нормативно-правових актів є гендерний аналіз, що проводиться на кожному з етапів, зазначених у згаданій Інструкції. Застосування гендерного підходу під час розроблення нормативно-правового акта передбачено на шести етапах:

1. Визначення проблеми, на розв'язання якої спрямований нормативно-правовий акт, та аналіз причин її виникнення.
2. Визначення мети нормативно-правового акта.
3. Аналіз можливих варіантів розв'язання проблеми. Визначення оптимального варіанта розв'язання проблеми, для усунення якої розроблено нормативно-правовий акт.
4. Визначення шляхів і способів розв'язання проблеми.
5. Обговорення проєкту нормативно-правового акта.
6. Моніторинг та оцінювання дії нормативно-правового акта.

Якщо отримана під час моніторингу та оцінювання інформація свідчить про те, що реалізацією нормативно-правового акта не вдалося забезпечити досягнення позитивних результатів для різних груп жінок/чоловіків, варто проаналізувати, як саме планувалося забезпечити досягнення потрібних результатів і чому не вдалося цього зробити, розглянути можливість унесення до нього відповідних змін.

Отже, такий механізм досягнення гендерної рівності, розширення прав та можливостей жінок і дівчат, як гендерно-правова експертиза актів законодавства та проєктів нормативно-правових актів, повністю охоплює процес удосконалення законодавства України. Проведення експертизи зазначеного виду позитивно впливає на створення якісного, сучасного законодавства, яке відповідає міжнародним стандартам дотримання прав людини та громадянина. Проте виникає питання стосовно достатності обсягів такої експертизи сучасних законодавчих актів, яка провадиться стосовно близько десяти актів законодавства на рік, та створення відповідного органу, до компетенції якого належатиме проведення правових експертиз усіх видів, серед них і гендерно-правової.

ВИСНОВКИ

На сьогодні активізувалася діяльність сучасних міжнародних організацій у сфері забезпечення гендерної рівності. Так, найбільш вагомими здобутками на цьому шляху можна відзначити на рівні ООН, НАТО, Ради Європи та ОБСЄ. Протягом тривалого часу держави співпрацюють у напрямі створення міжнародно-правових стандартів і забезпечення механізмів їх реалізації.

Так, прийнято Загальну декларацію прав людини ООН 1948 року, Статут ООН, Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Пекінську декларацію та платформу дій, Резолюцію Ради Безпеки ООН «Жінки. Мир. Безпека» та деякі інші резолюції, Цілі сталого розвитку на період до 2030 року.

Серед стандартів НАТО варто згадати Директиву «Інтеграція Ради Безпеки ООН 1325 та гендерні перспективи командних структур НАТО, включаючи заходи щодо захисту під час збройних конфліктів», Політику НАТО/РЄАП з імплементації Резолюції РБ ООН №1325 «Жінки, мир і безпека» та інших відповідних резолюцій, програму «Професійна мережа жінок НАТО» (NWPN) та «Наставництво», План дій з проблем жінок, миру і безпеки.

На рівні ОБСЄ прийнято декілька політик та заходів для підтримки гендерної рівності, зокрема, План дій щодо заохочення гендерної рівності. Роль Ради Європи посилилась із прийняттям Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2014-2017 роки, Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки, Конвенції Ради Європи щодо запобігання насильству стосовно жінок та домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція, яка ще не ратифікована Україною).

Конституційно-правове регулювання рівних прав чоловіків та жінок в Україні ґрунтується на положеннях Конституції України та інших нормативно-правових актах, а саме: законів України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та ін. На виконання законодавства ухвалено Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року, Державну соціальну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року, Національний план дій з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період до 2021 року від 5 вересня 2018 року. Також у МВС України прийнято відомчий план з виконання Національного плану дій 1325 (у редакції 2019 року).

Якісно новими є механізми забезпечення гендерної рівності, розширення прав та можливостей жінок і чоловіків, дівчат і хлопців. Наприклад, гендерно-правова експертиза актів законодавства та проєктів нормативно-правових актів повністю охоплює процес удосконалення законодавства України, імплементації міжнародних стандартів рівних прав та можливостей людини й громадянина. Такий різновид чи складову правової експертизи чинних нормативно-правових актів України, що здійснюють спеціально уповноважені суб'єкти, спрямовано на

запобігання колізіям, унесення відповідних змін і доповнень, створення якісного, сучасного законодавства, що гарантуватиме рівні можливості жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності, ефективні механізми превенції та протидії їх порушенням.

Список використаних джерел

1. Щотка О.П., Гендерна психологія: навч. посіб. / О.В. Щотка. - Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2019. – 358 с.
2. Говорун Т. В. Гендерна психологія: навч. посіб. К. : Академія, 2014. – 308 с.
3. Говорун Т. Стать та сексуальність: психологічний ракурс: навч. посіб. : Навч. кн. 2016. – 384 с.
4. Говорун Т., Кікінежді О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. Навчальний посібник. - Тернопіль: Навчальна книга, 2009. – 384 с.
5. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія: Навч. посібник. К.: «Академія», 2014. – 308с.
5. Кікінежді О.М. Формування гендерної культури молоді: Навчально-методичні матеріали до тренінгової програми. Навчальний посібник /Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2016. – 160 с.
6. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. К. : «К.І.С.», 2014. – 536 с.
7. Вплив телебачення на агресивність поведінки підлітків // Журнал для батьків. 2015. № 2. С. 22 – 25.
8. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. К. : Фоліант, 2013.– 300 с.
9. Гендерна педагогіка : хрестоматія / за ред. В. Гайденко; пер. з англ. В.Гайденко, А. Предборської. Суми : Університетська книга, 2016. – 313 с.
10. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. За ред. Л. Смоляр. – Одеса, 2009. – 402 с.
- 11 Зелінський М. Встановлення гендерології як нового напрямку сучасного наукового знання / М. Зелінський, І. Краснюк // Міжнародна науково-практична конференція «Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень» (Київ, 5-7 грудня 2012 р.). К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Український ін-т соціальних досліджень, 2012. – С. 179 – 180.
12. Кравець В.П. Історія гендерної педагогіки: Навч.пос. -Тернопіль: Джура, 2015. – 440 с.
13. Мунтян І. С. Визначення феноменів «гендер» і «гендерна педагогіка» у науковій літературі // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ : науковий журнал. – Одеса, 2011. № 4. С. 224 – 228.
14. Павличко С. Фемінізм / С. Павличко. К. : Основи, 2012. – 134 с.
15. Основи теорії гендеру. К.: «К.І.С.», 2009. – 536 с.
16. Хрестоматія навчальних програм з проблем гендерного розвитку. К.: ПЦ «Фоліант», 2014. – 387 с.
17. Ткалич М.Г. Гендерна психологія. К.: Академвидав, 2016. – 120 с.

Електронне навчальне видання комбінованого використання
Можна використовувати в локальному та мережному режимі

Шайхлісламов Земфір Рафікович

ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ

Конспект лекцій
для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня
денної та заочної форм здобуття освіти
за спеціальністю С4 «Психологія»

В авторській редакції

Підписано до розміщення 23.10.2025. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 6,24. Обсяг 1,871. Зам. № 536/25.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна